

Sociaal en Cultureel Planbureau

Dorpsleven tussen stad en land

Slotpublicatie Sociale Staat van het Platteland

Dorpsleven tussen stad en land

Slotpublicatie Sociale Staat van het Platteland

Anja Steenbekkers
Lotte Vermeij
Pepijn van Houwelingen

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, maart 2017

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het SCP verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het SCP te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2017

SCP-publicatie 2017-12

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Foto omslag: William Hoogteyling | Hollandse Hoogte

ISBN 978 90 377 0830 1

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	5
Samenvatting en conclusie	7
1 Dorpen en de stad	15
1.1 Triomf van de stad, verlies van het afgelegen platteland?	15
1.2 Deze publicatie	16
Deel A	18
2 Ontwikkeling en samenstelling van de bevolking	21
2.1 Forse groei van stad, zwakke krimp van plattelandsbevolking	21
2.2 Krimp vooral in kleine afgelegen dorpen	23
2.3 Natuurlijke aanwas stagneert	24
2.4 Afname jongvolwassenen stagneert, vergrijzing zet sterk door	26
2.5 Bevolking in afgelegen dorpen laagst opgeleid	29
2.6 Kleine afgelegen dorpen krimpen	31
3 Sociaaleconomische ontwikkelingen	33
3.1 Welstand in de dorpen bij de stad zelfs tijdens crisis gegroeid	35
3.2 Werkzaamheid het grootst in de kleine dorpen	36
3.3 Meer laaggekwalificeerd werk door bewoners afgelegen dorpen	41
3.4 Hoogste inkomens en minste armoede in dorpen bij de stad	43
3.5 Meer werkenden maar lagere inkomens in kleine afgelegen dorpen	46
4 Sociaal-culturele ontwikkelingen	49
4.1 Beleving van het platteland onverminderd positief	49
4.2 Welzijn en tevredenheid tamelijk gelijk	52
4.3 Dorpen onverminderd sterk in sociale cohesie	54
4.4 Het sociaal-culturele leven: traditie	56
4.5 Kleine afgelegen dorpen het meest behoudend	63
Deel B	65
5 Kleine dorpen en regionale bevolkingskrimp	68
5.1 Kleine dorpen in krimpregio's meest vergrijsd en ontgroend	68
5.2 Afgelegen dorpen in krimpregio's achterblijvend over hele linie van werk en inkomen	73

5.3	Gelijke ontwikkeling afgelegen dorpen in en buiten krimpregio's	79
6	Ontwikkelingen in leefbaarheid en sociale vitaliteit	81
6.1	Waar verdwijnen welke voorzieningen?	82
6.2	Ontwikkelingen in ervaren leefbaarheid	85
6.3	Ontwikkeling in lokale samenhang	89
6.4	Geen ontwikkelingen in de lokale inzet	90
6.5	Weinig teken van toenemend contrast binnen het platteland	92
7	Verklaringen voor verschillen tussen dorpen in leefbaarheid en sociale vitaliteit	94
7.1	Demografische ontwikkelingen en leefbaarheid en sociale vitaliteit	95
7.2	Belang voorzieningen nader bekeken	99
7.3	Vergrijzing en sociale samenhang	101
8	Dorps wonen in grootschalige tijden	102
8.1	Beelden en bevindingen over dorpen	102
8.2	Achterstand van afgelegen dorpen blijft, maar groeit alleen in krimpregio's	105
8.3	Met het oog op de toekomst	107
Bijlagen (te vinden op www.scp.nl bij deze titel)		
	Literatuur	111
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	118

Voorwoord

Hoe moeilijk het platteland te begrijpen is, is nergens beter zichtbaar dan in het onvoorziene verloop van twee omvangrijke en kostbare projecten in de regio Oost-Groningen.

Het woonproject Blauwestad in de gemeente Oldambt ging ambitieus van start met het ontwikkelen van ruime bouwkavels rond het nieuw aangelegde Oldambtsmeer. Dit moest het nieuwe thuis gaan worden van 1500 huishoudens, waarvan de helft welvarende Randstedelingen. Het project sloot naadloos aan bij de visie achter het plattelandsontwikkelingsbeleid, waarin ‘wonen’ gezien werd als nieuwe economische pijler onder het platteland. Verschillende onderzoeken toonden een ‘rurale woonwens’, bij veel Nederlanders zou dankzij toenemende mobiliteit de vraag naar dorps wonen nog toenemen, zo was de verwachting. De meeste kavels bleven echter onbebouwd. In 2010 concludeerde de Noordelijke Rekenkamer dat het project van meet af aan leed aan wensdenken.

Op een kwartier rijden van de Blauwestad ligt een ander veelbesproken stukje platteland: Ganzedijk. Het gehucht van 57 kleine woningen kampte met slecht onderhoud en sociale problematiek. In opdracht van de provincie poneerde een projectbureau in 2008 dat sloop wellicht de beste oplossing was, zoals ook bij stedelijke herstructurering. Maar de bewoners kwamen in verzet tegen het ingrijpende plan van de gemeente en uiteindelijk werd in een experimenteel samenwerkingsproject Ganzedijk voor veel geld opgeknapt. In de evaluatie in 2011 stelde de toenmalige Stuurgroep Experimentele Volkshuisvesting dat een dergelijk project niet voor herhaling vatbaar is.

Het platteland wordt door beleidsmakers niet altijd goed begrepen. Terwijl de Randstedeling met geen stok naar het Groningse platteland te krijgen bleek, lieten de bewoners van een gehucht dat als onaantrekkelijk werd beschouwd, zich met geen stok verdrijven.

Sinds 2004 werkt het Sociaal en Cultureel Planbureau (scp) aan het programma *Sociale Staat van het Platteland*, eerst op verzoek van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, later van het ministerie van Economische Zaken. In een reeks van onderzoeken hebben we vanuit verschillende invalshoeken zicht geworpen op dit bijzondere woonmilieu, waar miljoenen Nederlanders wonen, maar dat zich maar zo weinig in de nationale kijker speelt. Over het platteland bestaan veel beelden, zoals van de idyllische groene ruimte, waar het zo prachtig wonen is, of van het desolate krimpddorp, waar iedereen wel weg zal willen. Wij onderzochten de houdbaarheid van deze beelden in de dorpen van Nederland en de ontwikkelingen die zich op het platteland voordoen.

Met deze publicatie sluiten we het programma af, maar de ruimtelijke dimensie van het leven blijft voor het scp een belangrijk onderzoeksterrein. Ten eerste, omdat de plek waar mensen wonen een belangrijk onderdeel vormt van hun leefsituatie. Dankzij toegenomen

mobiliteit en digitalisering zijn we vrijer in de keuze en kunnen we de woonplek met veel zorg uitkiezen. Ten tweede, omdat ruimtelijke verschillen groter lijken te worden. Door selectieve verhuispatronen vindt een fijnmazige uitsortering plaats, waardoor we steeds meer gelijken en gelijkgestemden tegen lijken te komen in de straat en op het dorpsplein. Ook de decentralisatie van beleid draagt bij aan de ruimtelijke verschillen, terwijl de participatiesamenleving mensen steeds meer afhankelijk maakt van waar ze wonen.

Prof. dr. Kim Puffers

Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Samenvatting en conclusie

Op verzoek van het ministerie van Economische Zaken¹ heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) sinds 2004 gewerkt aan het onderzoeksprogramma *Sociale Staat van het Platteland*. Deze publicatie vormt de afsluiting van dit programma, waarin het SCP de ontwikkelingen op het platteland en het sociale leven in de dorpen in Nederland heeft onderzocht.

Eén doel van het programma was het monitoren van veranderingen op het platteland. Eerdere publicaties ter signalering van veranderingen waren *Thuis op het platteland* uit 2006, waarin werd ingezoomd op verschillen tussen stad en platteland (Steenbekkers et al. 2006), en *De dorpenmonitor* uit 2013, waarin we op zoek gingen naar verschillen tussen typen dorpen (Steenbekkers en Vermeij 2013). Het programma had eveneens als doel om de leefbaarheid van dorpen te beschrijven en te begrijpen in relatie tot de sociale vitaliteit, waaronder we de sociale samenhang verstaan en de inzetbereidheid van bewoners. Eerdere publicaties die op deze thematiek inzoomden zijn *Overgebleven dorpsleven* (Vermeij en Mollenhorst 2008), *Dichtbij huis* (Vermeij en Steenbekkers 2015), *Kleine gebaren* (Vermeij 2016) en *De dorpsse doe-democratie* (Vermeij en Gieling 2016).

De centrale vraag die we met deze publicatie willen beantwoorden is in hoeverre contrasten toenemen, tussen de stad en platteland, maar vooral tussen de dorpen onderling. Het beeld bestaat dat afgelegen dorpen steeds meer achterblijven bij de dorpen rond de stad. We onderscheiden vier typen dorpen, die naar gelang hun omvang en de ligging ten opzichte van de stad een gradiënt vertegenwoordigen van minder naar meer landelijk:

- grote dorpen bij de stad;
- kleine dorpen bij de stad;
- grote afgelegen dorpen;
- kleine afgelegen dorpen.

Aan de hand van uiteenlopende statistische bronnen biedt deel A van dit rapport inzicht in veranderingen in het leven van circa 5 miljoen Nederlanders in verschillende typen dorpen sinds grofweg de millenniumwisseling. In deel B van deze publicatie staan kleine dorpen centraal. We bekijken hier de ontwikkelingen in de ervaren leefbaarheid en sociale vitaliteit in dorpen met een ligging in de nabijheid van de stad en dorpen die juist afgelegen liggen binnen en buiten krimpregio's. Daarvoor is het onderzoek Sociaal Vitaal Platteland in 2011 en 2014 uitsluitend in kleine dorpen uitgevoerd.

We zagen in *De dorpenmonitor* (Steenbekkers en Vermeij 2013) dat vooral de afgelegen dorpen kwetsbaar zijn en concludeerden dat binnen het platteland het contrast tussen deze afgelegen dorpen en de dorpen bij de stad toenam. Maar er waren ook bewegingen die duiden op een inhaalslag. De vraag is nu in hoeverre er sprake is van toenemende

¹ De opdracht kwam aanvankelijk van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

contrasten tussen typen dorpen op demografisch, sociaaleconomisch en sociaal-cultureel gebied. We bekeken daarvoor de trends vanaf ongeveer de millenniumwisseling tot 2013-2014.

5.1 Demografische ontwikkelingen

De plattelandsbevolking maakt met 5 miljoen bewoners ongeveer 30% uit van de Nederlandse bevolking. Het grootste deel daarvan woont in afgelegen dorpen (ca. 3 miljoen), waarvan 1,8 miljoen in kleine afgelegen dorpen. In tegenstelling tot de snel groeiende stedelijke bevolking in Nederland, vooral in de Randstad, heeft het platteland sinds 2010 te maken met een bevolkingsafname.

Een krimpend en vergrijzend platteland, groeiende en verjongende steden

Het platteland krimpt, de stad groeit. De stad heeft evident meer aantrekkingskracht op mensen dan het platteland; ook op migranten, gezien het aandeel van niet-westerse (16% resp. 2%) en westerse herkomst (11% resp. 6%) in de bevolking van stad en platteland.

De trek van jongeren naar de stad was er altijd al, maar heeft in de loop van de tijd geleid tot toenemende verschillen in ontgroening, vergrijzing en opleidingsniveau. Het platteland is vergeleken met de stad rijker aan 55-74-jarigen (26% resp. 20%) dan aan jongvolwassenen (15% resp. 20%). Het aandeel hoogopgeleiden op het platteland ligt gemiddeld 10 procentpunt lager dan in de stad, en zowel het aandeel laag- als het aandeel middelbaar opgeleiden ligt er 5 procentpunt hoger.

Bevolkingskrimp vooral in kleine afgelegen dorpen

Structurele bevolkingsdaling is op het platteland vooral een fenomeen van de kleine afgelegen dorpen. De kleine en meer afgelegen dorpen kampen het meest met bevolkingsdaling (3% tussen 2010 en 2014) en de bevolkingsomvang zakte daardoor onder het niveau van 1998. De krimp heeft er eerder ingezet en gaat er sneller dan in de grote afgelegen dorpen en ook sneller dan in de kleine dorpen bij de stad. In de grote dorpen bij de stad stabiliseert de bevolking.

Het aandeel vitale ouderen (65-74-jarigen) is in alle typen dorpen ongeveer even groot, maar het percentage kwetsbare ouderen (75-plus) is hoger in de grote dorpen. In de kleine dorpen groeit de groep kwetsbare ouderen sneller dan de groep vitale ouderen, wat op den duur een disbalans kan opleveren tussen de vraag naar ouderenzorg en het (informele) aanbod daarvan.

Jongvolwassenen wonen vaker in de grote dorpen bij de stad dan in de andere dorpen. De structurele daling van het aandeel jongvolwassenen op het platteland was fors (van 20% in 1998 naar 14% in 2010), maar lijkt sindsdien te stagneren. Dit is beleidsmatig een belangrijk gegeven, omdat de veranderende leeftijdsopbouw gevolgen heeft voor de vraag naar voorzieningen en de leefbaarheid.

Bewoners van de afgelegen dorpen hebben gemiddeld een lager opleidingsniveau dan die van dorpen bij de stad: het aandeel hoogopgeleiden is er structureel ongeveer 5 procentpunt kleiner. De kleine dorpen bij de stad lijken aan hoogopgeleiden te winnen, terwijl de groei in de andere dorpen (en de stad) wat stagneert.

Geen toenemende contrasten tussen dorpen

De bevolking van de kleine afgelegen dorpen krimpt al enkele jaren, alleen grote dorpen bij de stad groeien nog. De grote dorpen vergrijzen sneller dan de kleine dorpen. De overige trends houden overal ongeveer gelijke tred, bestaande verschillen blijven in stand.

Al met al kunnen we, uitgezonderd de verschillen in groei en krimp, qua bevolkingssamenstelling niet spreken over toenemende contrasten tussen de dorpen. Wel blijft het beeld hangen dat de kleine afgelegen dorpen kwetsbaar zijn door de afname en vergrijzing van de bevolking in combinatie met een lager opleidingsniveau. Deze gemeenschappen zijn relatief klein van omvang en hebben het toch al zwaar om draagvlak voor hun laatste voorzieningen te behouden, doordat de actieve inzet voor de gemeenschap op een relatief kleine groep mensen rust.

S.2 Sociaaleconomische ontwikkelingen

Flinke contrasten tussen stad en platteland

Het beeld van de sociaaleconomische verhouding tussen de bevolking van het platteland en de stad is niet gewijzigd ten opzichte van de beelden uit *De dorpenmonitor* (Steenbekkers en Vermeij 2013). Het platteland heeft enerzijds een gunstiger beeld: de bevolking doet gemiddeld genomen meer mee in het arbeidsproces (68% vs. 65%) en is er minder vaak werkloos (7% vs. 10%); men is er vaker zelfstandig ondernemer (15% vs. 11%) en leeft iets minder vaak in armoede (6% vs. 8,5%). Een aantal minder gunstige karakteristieken staan daar tegenover: plattelanders hebben vergeleken met stedelingen een aanzienlijk lager beroepsniveau (26% vs. 36% hoog niveau) en meer kleine deeltijdbanen (27% vs. 22% werkt tot 24 uur per week).

Ook de ontwikkelingen geven een wisselend beeld. Een aantal trends lijkt op het platteland gunstiger te verlopen dan in de stad: de arbeidsparticipatie is minder gedaald en de armoede minder gestegen onder invloed van de crisis. In de stad stijgt het aandeel hoogopgeleiden sneller. Verder gaan de trends ongeveer gelijk op.

Gelijk blijvende verschillen tussen dorpen, maar afgelegen dorpen harder geraakt door crisis

Ook binnen het platteland zijn er enkele evidente sociaaleconomische verschillen te zien. Bewoners van grote en kleine dorpen onderscheiden zich vooral qua werkzaamheid: in kleine dorpen zijn er iets meer werkenden en meer ondernemers (ca. 20% vs. 15%). In de dorpen bij de stad is er meer welstand (een gemiddeld hoger beroepsniveau en inkomen en een hogere sociale status) dan in de afgelegen dorpen. Hierin is het uitstralende effect van de stad te herkennen, maar dat ebt weg naarmate dorpen verder van

de stad gelegen en kleiner zijn: bewoners van afgelegen dorpen hebben een lager opleidings- en beroepsniveau en een groter aandeel van hen leeft in armoede. Overigens is dit lagere beroepsniveau en het hogere aandeel ondernemers in de afgelegen dorpen niet alleen maar ongunstig: het werkaanbod sluit beter aan bij laaggeschoolden, waardoor er minder werkloosheid is.

De dorpen hebben de crisisperiode ook verschillend doorstaan: het welstandsniveau in de dorpen bij de stad heeft een constante groei getoond, terwijl de afgelegen dorpen het hardst zijn geraakt en het herstel er ook moeizamer is. Hoe verschillend de crisis ingrijpt, is ook terug te zien bij de ondernemers in de kleine dorpen: een constant dalende tendens in de afgelegen dorpen versus een stijgende lijn in de dorpen bij de stad.

Kans op toenemende contrasten tussen de dorpen

Ondanks dat de afgelegen dorpen achterblijven, kan niet gezegd worden dat hun sociaal-economische positie in alle opzichten zwak is en ook niet dat de verschillen met de overige dorpen systematisch toenemen. Qua welstand blijven de afgelegen dorpen achter, maar qua werkzaamheid en ondernemerschap steken ze gunstig af. Wel zijn de ongunstige trends van achterblijvende inkomens en toenemende armoede in de crisisperiode ontwikkelingen die in de gaten gehouden moeten worden nu het economisch beter gaat in Nederland.

5.3 Sociaal-culturele ontwikkelingen

Dorpen bij de stad lijken mentaal meer op de stad dan op andere dorpen

Als het gaat om verschillen op sociaal-culturele thema's tussen stad en platteland, zien we dat die er over de hele linie wel zijn, maar dan vooral in vergelijking met de afgelegen kleine dorpen. Vergelijken we stad en platteland in het algemeen, dan zijn de verschillen in Nederland vrij gering. De bewoners van dorpen bij de stad staan mentaal vaak dicht bij de stad dan bij het afgelegen platteland. En de bewoners van kleine afgelegen dorpen zijn op een aantal punten behoudender ingesteld.

Kleine afgelegen dorpen subtiel verschillend van andere dorpen

Omdat we afhankelijk zijn van databronnen met een beperkte dekking in de verschillende typen dorpen, kunnen we cijfermatig maar beperkt aantonen dat bewoners van verschillende typen dorpen anno 2014 verschillen in hun denken, doen en voelen. Wel zien we enige subtiele verschillen tussen de bewoners van (kleine) afgelegen dorpen en die van andere dorpstypen.

In de kleine afgelegen dorpen is men relatief gelukkig en tevreden met de gezondheid in vergelijking met bewoners van grote dorpen bij de stad. Het in het algemeen tanende geluksgevoel in de afgelegen dorpen heeft wellicht te maken met het minder gunstige oordeel over de eigen financiën en de Nederlandse economie.

In afgelegen dorpen ervaart men een iets sterkere saamhorigheid, zeker in vergelijking met de stad. De kerk heeft vooral in de afgelegen kleine dorpen nog een belangrijke

ontmoetingsfunctie; daar blijft het kerkbezoek constant in tegenstelling tot de dalende tendensen in de andere dorpen. De kleine afgelegen dorpen steken ook iets af in het denken over maatschappelijke zaken. Men is er gemiddeld genomen wat minder gesteld op de multiculturele samenleving, en de politieke ontevredenheid neemt er sneller toe. Als er al een groeiend maatschappelijk onbehagen op het platteland kan worden vastgesteld, dan zien we dat nog het duidelijkst in de meest landelijk gelegen en kleine dorps-gemeenschappen.

Geen toenemende contrasten, hooguit in regelmatig kerkbezoek

Ook in sociaal-cultureel opzicht zagen we geen consequent toenemende contrasten. Hoewel vooral in de stad de populatie meer divers werd, zien we geen verschil in de manier waarop de houding van bewoners ten opzichte van migranten zich ontwikkelt. Het vertrouwen in de politiek nam af, maar ook dat gebeurde in de stad evengoed als in de dorpen. Het enige teken van sociaal-culturele differentiatie is dat kerkelijkheid vooral in de grote dorpen lijkt af te nemen; in de kleine afgelegen dorpen blijft deze constant op ongeveer een op de vijf bewoners die minstens eens per maand een kerk of ander gebedshuis bezoekt.

S.4 Kleine dorpen in krimpregio's: geen toenemende contrasten

Zoomen we in op de kleine dorpen en kijken we hierbij naar het verschil tussen dorpen in en buiten krimpregio's, dan zien we dat niet alleen de bevolkingsdaling, maar ook ontgroening en vergrijzing sneller verloopt in de krimpregio's.

In sociaaleconomisch opzicht laten de kleine afgelegen dorpen in krimpregio's over de hele linie een achterstand zien: de arbeidsparticipatie en het opleidings-, beroeps- en inkomensniveau zijn er relatief laag en de armoede is er relatief groot.

Kijken we naar de sociaaleconomische trends in de tijd, dan constateren we dat de dorpen in krimpregio's zich hetzelfde ontwikkelen als die buiten krimpregio's. Wel lijken ondernemers zich in krimpregio's steeds meer in dorpen bij de stad te concentreren, gezien de forse daling in de afgelegen dorpen.

De conclusie is dat de kleine afgelegen dorpen in krimpregio's op achterstand staan, maar dat vergelijkbare ontwikkelingen elders maken dat de contrasten tussen kleine dorpen niet groter worden.

S.5 Leefbaarheid in dorpen in krimpgebieden daalt niet

Leefbaarheid in dorpen wordt vaak in verband gebracht met voorzieningen. In de dorpen in krimpgebieden zijn wat meer voorzieningen aanwezig dan in andere dorpen, maar hun aantal nam tussen 2009 en 2013 wel sneller af. Dorpen in krimpregio's bij de stad verloren vooral levensmiddelenzaken, zoals bakkers en slagers; in de dorpen in afgelegen krimpregio's sloten deze winkels ook regelmatig hun deuren en verdwenen daarbij relatief vaak de laatste basisschool, het café of de supermarkt.

Toch gingen dorpsbewoners hun dorpen tussen 2011 en 2014 niet als minder leefbaar ervaren, ook niet die in krimpregio's. In deze regio's ervaren bewoners hun dorp wel als iets minder leefbaar dan in andere dorpen, maar evengoed vinden meer bewoners er dat het eerder de goede kant dan de verkeerde kant op gaat. Wanneer dorpsbewoners in afgelegen krimpregio's een achteruitgang waarnemen, is het verdwijnen van voorzieningen daarvoor de vaakst genoemde reden; bewoners die een vooruitgang ervaren, schrijven dit vaak toe aan de mentaliteit en de sociale samenhang in hun dorp. Noch de sociale samenhang noch de inzetbereidheid van bewoners neemt dan ook af, ook niet in dorpen in krimpregio's. Bewoners van dorpen in afgelegen krimpregio's zetten zich zelfs vaker in dan dorpsbewoners elders.

Kortom, ondanks de demografische ontwikkelingen en de sluiting van voorzieningen in de krimpende delen van het platteland zien wij in de beleving van bewoners en hun betrokkenheid bij het dorpsleven geen tekenen van toenemende contrasten binnen het Nederlandse platteland.

5.6 Grijs dorpen wat minder leefbaar en actief

Maar waarom zou bevolkingsdaling eigenlijk samengaan met een afnemende leefbaarheid of sociale vitaliteit? Argumenten hiervoor hebben vaak betrekking op vergrijzing, een sociaaleconomische achteruitgang of het voorzieningenniveau. Om meer zicht te krijgen op de mogelijke gevolgen van bevolkingsdaling voor het dorpsleven – ook met het oog op de toekomst – bekijken we hoe deze drie fenomenen zich verhouden tot leefbaarheid en sociale vitaliteit.

De bewoners van dorpen met veel welgestelden en weinig achterstand ervaren hun dorp als leefbaarder dan bewoners van minder welvarende dorpen, ongeacht hun eigen sociaaleconomische positie. Ook ervaren bewoners van de meer welvarende dorpen meer emotionele binding en sociale samenhang in het dorp. Het is dus reëel te verwachten dat een sociaaleconomische achteruitgang ten koste zou gaan van de leefbaarheid en de sociale samenhang.

Het aandeel ouderen in een dorp vertoont geen relatie met de ervaren leefbaarheid of de emotionele binding. Wel hebben bewoners in dorpen met relatief veel ouderen wat minder contacten met elkaar dan bewoners van dorpen met minder ouderen. Ook doen ze wat minder vaak vrijwilligerswerk.

De aanwezigheid van voorzieningen tot slot, vertoont een positieve samenhang met de ervaren leefbaarheid, de emotionele binding en sociale samenhang. Voor de leefbaarheid maakt het zowel uit of voorzieningen al dan niet in het dorp aanwezig zijn als de afstand waarop voorzieningen aanwezig zijn. Voor de emotionele binding en sociale samenhang doet het er alleen toe of voorzieningen al dan niet in het dorp aanwezig zijn.

Bedacht moet worden dat voor de geconstateerde verbanden verschillende verklaringen mogelijk zijn. Toch voeden zij de zorg dat een eventuele sociaaleconomische achteruitgang, voortschrijdende vergrijzing en een verdere afname van het aantal voorzieningen, ten koste kunnen gaan van de leefbaarheid en sociale vitaliteit in dorpen.

5.7 Conclusie en toekomstperspectief

Verschillen tussen stad en platteland zijn er van oudsher, maar de verschillen in de leef-situatie van de bewoners van stad en platteland zijn vaak minder groot dan gedacht. Er bestaat ook een duidelijk contrast tussen het leven in de dorpen bij de stad en de meer afgelegen dorpen: de dorpen bij de stad zijn bijzonder welvarend, de afgelegen dorpen hebben in verschillende opzichten minder welvaart en zijn minder gewild. We constateren dat de bekende contrasten tussen stad en platteland en tussen de verschillende dorps-typen in recente jaren zijn blijven bestaan en dus niet systematisch groter zijn geworden. Wel zien we in enkele ongunstige trends van achterblijvende inkomens en toenemende armoede dat afgelegen dorpen harder geraakt zijn door de crisis dan dorpen rond de stad. We concluderen dat de bestaande kloof, voor zover daarvan sprake is, is blijven bestaan tussen stad en platteland en tussen de dorpen nabij de stad en verder weg gelegen dorpen.

Daarnaast constateren we dat kleine afgelegen dorpen in krimpregio's op achterstand staan ten opzichte van andere kleine dorpen: de werkloosheid is er relatief hoog, het opleidings-, beroeps- en inkomensniveau zijn er relatief laag en armoede komt er relatief vaak voor. De hier al langer bestaande sociaaleconomische achterstand ten opzichte van andere kleine dorpen is niet groter geworden. Wel zien we voorzichtige tekenen van een afnemende leefbaarheid in krimpregio's, in de zin dat dorpsvoorzieningen er sneller verdwijnen.

Bewoners van kleine afgelegen dorpen in krimpregio's ervaren minder goede leefbaarheid dan bewoners van andere kleine dorpen. Maar zij gingen de leefbaarheid niet negatiever waarderen. We zagen ook dat bewoners van afgelegen dorpen in krimpregio's zich relatief vaak inzetten als vrijwilliger of deelnemen aan een bewonersinitiatief. We zien geen eenduidige verslechtering van de leefsituatie, dus er is geen sprake van een toenemend contrast tussen deze kleine afgelegen dorpen in krimpregio's en andere kleine dorpen. We concluderen dat het met de kleine afgelegen dorpen in krimpregio's naar omstandigheden goed gaat. Wel bestaat het risico dat afgelegen dorpen in krimpregio's minder leefbaar worden voor zowel kwetsbare als kansrijke groepen in de dorpsamenleving.

Dat contrasten tussen de gewilde dorpen rond de stad en de dorpen met een ligging aan de randen van het land niet duidelijk toenemen, doet niet af aan de kwetsbare positie van deze dorpen en hun bewoners. Daarom is het belangrijk na te denken over de veranderende omstandigheden en over het perspectief vanwaaruit op deze omstandigheden kan worden geanticipeerd.

Ten eerste lijkt algemeen te worden aangenomen dat de sociale kwetsbaarheid van krimpgebieden toeneemt, gezien de ongunstige omstandigheden (beperkt aanbod aan banen en voorzieningen) en gegeven selectieve migratiestromen (vertrek van kansrijke jongeren, dus ontgroening en vergrijzing). Opvallend, gezien de grote aandacht voor krimp, is dat er beperkte kennis beschikbaar is over deze kwetsbaarheid. Waar doet deze zich voor? Wat voor consequenties heeft deze? En hoe verhoudt zich dat met het ideaal van een krachtige

en participerende lokale samenleving? Mocht blijken dat zowel leefbaarheid als zelfredzaamheid tekort schieten, dan is het verstandig en noodzakelijk verbindingen met de regio en de stad te leggen en te benutten en aan te sturen op een herijking van het regionaal economisch beleid.

Ten tweede is het goed eens stil te staan bij de wat verdere toekomst en na te denken over de technologieën die de structuur van de samenleving en daarmee ook het platteland ingrijpend kunnen veranderen. Een toenemende onafhankelijkheid van tijd en plaats ligt in de rede (oa werk, studie, sociale contacten, zorg). De vraag is dan, wat doet dat met de aantrekkingskracht van het platteland? Ook flexibele woonconcepten zijn denkbaar en worden steeds vaker toegepast. Draagt dit bij aan de zo gewenste verjonging van de lokale bevolking?

In de derde plaats is het wenselijk te blijven zoeken naar nieuwe vormen en bronnen van sociale cohesie. In de jaren tot 2040 valt een voortzetting te voorzien van zowel de bevolkingsdaling als de vergrijzing in de perifere regio's. Nu gaat relatief veel aandacht uit naar kinderen (dorpsscholen, sportverenigingen), maar kan het dorpsleven in grijze dorpen niet wat meer om ouderen draaien? Een heel andere route is via de noodzakelijke transitie naar een duurzamere samenleving. Juist op het relatief lege platteland is ruimte voor vernieuwende initiatieven (voedselproductie, energietransitie), die kunnen zorgen voor samenhang maar ook voor spanningen. Goede randvoorwaarden vanuit de overheid kunnen eraan bijdragen dat deze transitie in de toekomst goed verloopt, en dat de waarden van de groene ruimte een bron worden van sociale cohesie in plaats van strijd.

1 Dorpen en de stad

1.1 Triomf van de stad, verlies van het afgelegen platteland?

Het Friese dorpje Wommels heeft volgend jaar de twijfelachtige eer dat de hier gevestigde middelbare school als eerste in Friesland de deuren zal sluiten vanwege een structurele afname van het aantal leerlingen. Het is de eerste middelbare school die dichtgaat, in navolging van vele basisscholen. In een omgeving waar scholieren toch al ver moeten fietsen kan dit nadelig zijn voor de opleidingskansen van jongeren. In perifere regio's kiezen relatief veel leerlingen een lager schoolniveau dan bij hun capaciteiten past (Steenbekkers 2013a; Van der Veen et al. 2015). Voor nogal wat plattelandsbewoners is het verdwijnen van lokale voorzieningen ook reden voor zorgen over de leefbaarheid (CMO-Stamm 2016; De Haan 2016; Cox et al. 2016).

Uit het dunbevolkte Zeeland vertrekken sinds een paar jaar niet alleen veel jongeren, maar ook steeds meer ouderen (Schreuder 2016). Mogelijk is de wens om dichterbij hun volwassen kinderen te wonen hierbij een belangrijke motivatie. Door het vertrek van jongeren naar steden in het centrum van het land wonen ouderen in perifere regio's vaak ver van hun kinderen en kleinkinderen (Van der Pers en Mulder 2013), terwijl zij door de bezuinigingen in de zorg juist meer op hen zijn aangewezen.

Ontwikkelingen als deze staan in schril contrast met de ontwikkelingen in de stad. Zo nam de leefbaarheid de afgelopen jaren sterk toe in stedelijke gemeenten (Kullberg et al. 2015). Recente ontwikkelingen op de woningmarkt getuigen van een verder toenemende populariteit van de dynamische stedelijke woonomgeving. Ook neemt het aandeel hogeropgeleiden in stedelijke gemeenten sneller toe dan in dunbevolkte gemeenten (Kullberg et al. 2015). Daarnaast lijkt er een contrast zichtbaar in de politieke voorkeuren van bewoners van (universiteits)steden versus die van mensen in de regio (De Voogd 2015). Ook vanuit de rijksoverheid krijgt de stad de wind in de rug. Werd in de jaren tachtig nog beleid gevoerd om economische activiteiten en werkgelegenheid over het land te spreiden, in de notitie *Celebrate the city* roemt de rijksoverheid de grote kansen door te wijzen op 'de stad als concentratie van productiviteit en (sociale) innovatie' (BZK et al. 2014: 3). De stad dankt deze speciale positie aan de agglomeratievoordelen, haar omvang, haar werkgelegenheid en haar vermogen jonge, hoogopgeleide, creatieve mensen aan zich te binden. De stad is zogezegd in een *winning mood*. Alhoewel, 'de' stad bestaat niet. Deze loftrumpet over de stad geldt met name de Randstad, en binnen de Randstad vooral Amsterdam en Utrecht. En ook gevierde steden kennen een verscheidenheid aan meer en minder succesvolle wijken (PBL 2015a).

Het beeld bestaat dat het platteland slechts verliest, en dan vooral aan de randen van het land (Engbersen 2016; Zonderop 2010). Als correspondent zag Ana van Es de noordelijke provincies 'de laatste jaren afdrijven van de rest van land' (Van Es 2014). Maar betekent dat ook dat het leven moeilijker werd aan de randen van het land? Onmiskenbaar doen zich in perifere landsdelen ingrijpende demografische ontwikkelingen voor, en deze veranderen

de dorpen van karakter en stellen ook veranderende eisen aan het voorzieningenaanbod. Maar op zichzelf hoeven bevolkingsdaling en vergrijzing geen voorboden te zijn van een onvermijdelijke neergang in de leefsituatie van bewoners. In een position paper van vijf Nederlandse plattelandsprovincies staat: ‘De demografische trend is een gegeven, de uitdaging is om de economische vitaliteit en leefbaarheid op peil te houden met minder mensen en een andere samenstelling van de bevolking’ (Provincie Groningen et al. 2016: 8). We onderzoeken in dit deel de ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners en vergelijken deze met ontwikkelingen in de stad. We realiseren ons dat de stad als referentiecategorie niet eenduidig is, maar een veelkleurig palet aan grote steden en provinciestedjes omvat, waarbij het sommige steden meer voor de wind gaat dan andere. Evenzo is het platteland zeer divers: terwijl de dorpen die verder van de stad zijn gelegen te maken hebben met lange afstanden tot banen en voorzieningen, hoeft het dorpsbewoners in de buurt van een stad aan deze zaken niet te ontbreken. En waar grote dorpen met stadse problematiek van werkloosheid, overlast op straat en verkeersproblemen te maken kunnen hebben, wordt in kleine dorpen veelal nog belang gehecht aan saamhorigheid en lokale tradities. Sterker nog, kleine dorpen bij de stad herbergen het beste van twee werelden, de voordelen van rust, ruimte, groen en een overzichtelijke dorpsgemeenschap, gecombineerd met een groot en gevarieerd aanbod van werk, diensten en voorzieningen in de stad (Simon et al. 2007).

We bekijken de ontwikkelingen op het platteland langs verschillende dimensies. We brengen demografische ontwikkelingen in beeld, sociaaleconomische ontwikkelingen en sociaal-culturele ontwikkelingen. Ook gaan we in op ontwikkelingen in hoe leefbaar bewoners hun dorp ervaren en in hoeverre zij bereid zijn zich in te zetten voor deze leefbaarheid. Telkens is de vraag: groeien de verschillen tussen stad en platteland? Maar vooral: nemen contrasten binnen het platteland toe?

1.2 Deze publicatie

Deze publicatie vormt de afsluiting van het onderzoeksprogramma *Sociale Staat van het Platteland (SSP)*, waarin het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) sinds 2004 ontwikkelingen in de dorpen van Nederland volgt. Dit programma bestaat uit twee pijlers. De eerste pijler heeft een monitorende functie: hij brengt op basis van uiteenlopende databronnen in beeld hoe het leven in de dorpen zich ontwikkelde. Te midden van alle studies waarin aandacht is voor regionale en provinciale variaties, is er doorgaans weinig aandacht voor het specifieke woonmilieu van de dorpen. Door hun relatief kleine omvang leggen deze dorpen ook een klein gewicht in de schaal van meer algemene statistieken, terwijl er tezamen toch bijna een derde van de Nederlanders woont. Deze pijler resulteerde eerder in de publicaties *Thuis op het platteland* en *De dorpenmonitor* (Steenbekkers et al. 2006; Steenbekkers en Vermeij 2013).

De tweede pijler van het programma gaat in op de relatie tussen bewoners en hun dorpse leefomgeving. Leefbaarheid is uiteraard ook van belang in andere woonmilieus, maar heeft in een dorpse omgeving in verschillende opzichten een eigen betekenis. Vanouds wordt

leefbaarheid op het platteland ook geassocieerd met elkaar kennen, elkaar tegenkomen en de bereidheid van bewoners elkaar te helpen en bij te dragen aan een gezamenlijk dorpsleven. Om deze elementen van het dorpse leven naar voren te laten komen, voerden we tweemaal een dataverzameling uit onder bewoners van kleine dorpen en buitengebieden (Sociaal Vitaal Platteland 2011 en 2014). Deze pijler resulteerde in de publicaties *Overgebleven dorpsleven* (Vermeij en Mollenhorst 2008), *Dichtbij huis* (Vermeij en Steenbekkers 2015), *Kleine gebaren* (Vermeij 2016) en *De dorpse doe-democratie* (Vermeij en Gieling 2016). Met deze publicatie bouwen we voort op beide pijlers. In deel A trekken we de lijnen uit *De dorpenmonitor* door met recentere cijfers. We kijken hier voor het eerst naar de dorpen voorbij de economische crisis, die zoveel impact had op onder andere de arbeidsmarkt, de woningmarkt en de verhuisbewegingen van Nederlanders. In vergelijking met *De dorpenmonitor* beperken we ons tot een klein aantal onderwerpen en indicatoren op de terreinen waarop het meest gevreesd kan worden voor een toenemende kloof: op demografisch (hoofdstuk 2), sociaaleconomisch (hoofdstuk 3) en sociaal-cultureel gebied (hoofdstuk 4). In deel B gaan we nader in op de ervaren leefbaarheid en de onderwerpen die we samenvatten onder de noemer sociale vitaliteit. We gaan na hoe de leefbaarheid, sociale cohesie en inzetbereidheid van bewoners zich ontwikkelden in de kleine dorpen, en welke verschillen zich hierin voordoen tussen de dorpen in en buiten krimpgebieden (hoofdstuk 6). Ook gaan we na hoe de verschillende ontwikkelingen die geassocieerd zijn met krimp afzonderlijk verband houden met de leefbaarheid en sociale vitaliteit van dorpen (hoofdstuk 7). We beginnen deel B echter met een monitorend hoofdstuk waarin we de demografische, sociaaleconomische en sociaal-culturele ontwikkelingen schetsen in de kleine dorpen in krimpgebieden en daarbuiten (hoofdstuk 5). Dit om de resultaten van hoofdstuk 6 en 7 beter te kunnen begrijpen.

Deel A

Demografische, sociaaleconomische en sociaal-culturele ontwikkelingen in grote en kleine dorpen

In *De dorpenmonitor* kwam al naar voren hoezeer de dorpen in Nederland van elkaar verschillen (Steenbekkers en Vermeij 2013). Rond de stad is het leven van dorpsbewoners sterk verweven met dat in de stad; dorpseigen culturele tradities zijn er niet veel meer en bewoners komen zeer geregeld in de stad. Omdat deze dorpen ‘het beste van twee werelden’ vertegenwoordigen, zijn zij gewild. De woningprijzen zijn er hoog, de bewoners welvarend en de instroom van nieuwe bewoners overwegend hoogopgeleid. Het ‘echte’ platteland vinden we in meer afgelegen regio’s. Bewoners in deze afgelegen dorpen ervaren naast de lusten van het landelijke leven ook de lasten. Zij hebben grote waardering voor hun leefomgeving en zijn vaak bereid tot vrijwillige inzet, maar we zagen ook tekenen van sociaaleconomische kwetsbaarheid. De verschillen tussen dorpen bij de stad en afgelegen dorpen leken wat toe te nemen, maar de leefbaarheid was nog niet in het geding.

In dit deel beschrijven we de ontwikkelingen in meer recente jaren. Hoofdstuk 2 gaat in op demografische ontwikkelingen. Regionale demografische ontwikkelingen werden reeds uitvoerig in kaart gebracht (Kooiman et al. 2016), maar hoe ontwikkelen de dorpen zich in dit opzicht? Hoofdstuk 3 gaat in op de ontwikkelingen in de sociaaleconomische welvaart van dorpsbewoners. Hoofdstuk 4 tot slot gaat in op sociaal-culturele ontwikkelingen. Hoe veranderen de culturele waarden van bewoners en hun houding ten opzichte van bijvoorbeeld de politieke instituties?

Net als in *De dorpenmonitor* onderscheiden we ook hier vier typen dorpen langs twee elkaar kruisende dimensies. De eerste dimensie is de omvang het dorp. Als het gaat om de directe leefomgeving is het leven in kleine dorpen anders dan in grotere dorpen. Bewoners van kleine dorpen wonen bijvoorbeeld dicht bij het groene landschap, maar ook met de landelijke ongemakken hebben de bewoners van kleine dorpen meer te maken. Veel voorzieningen zijn verdwenen, waardoor bewoners sterk aangewezen zijn op de auto. Hier staat tegenover dat in een kleine, overzichtelijke gemeenschap meer sociale samenhang bestaat.

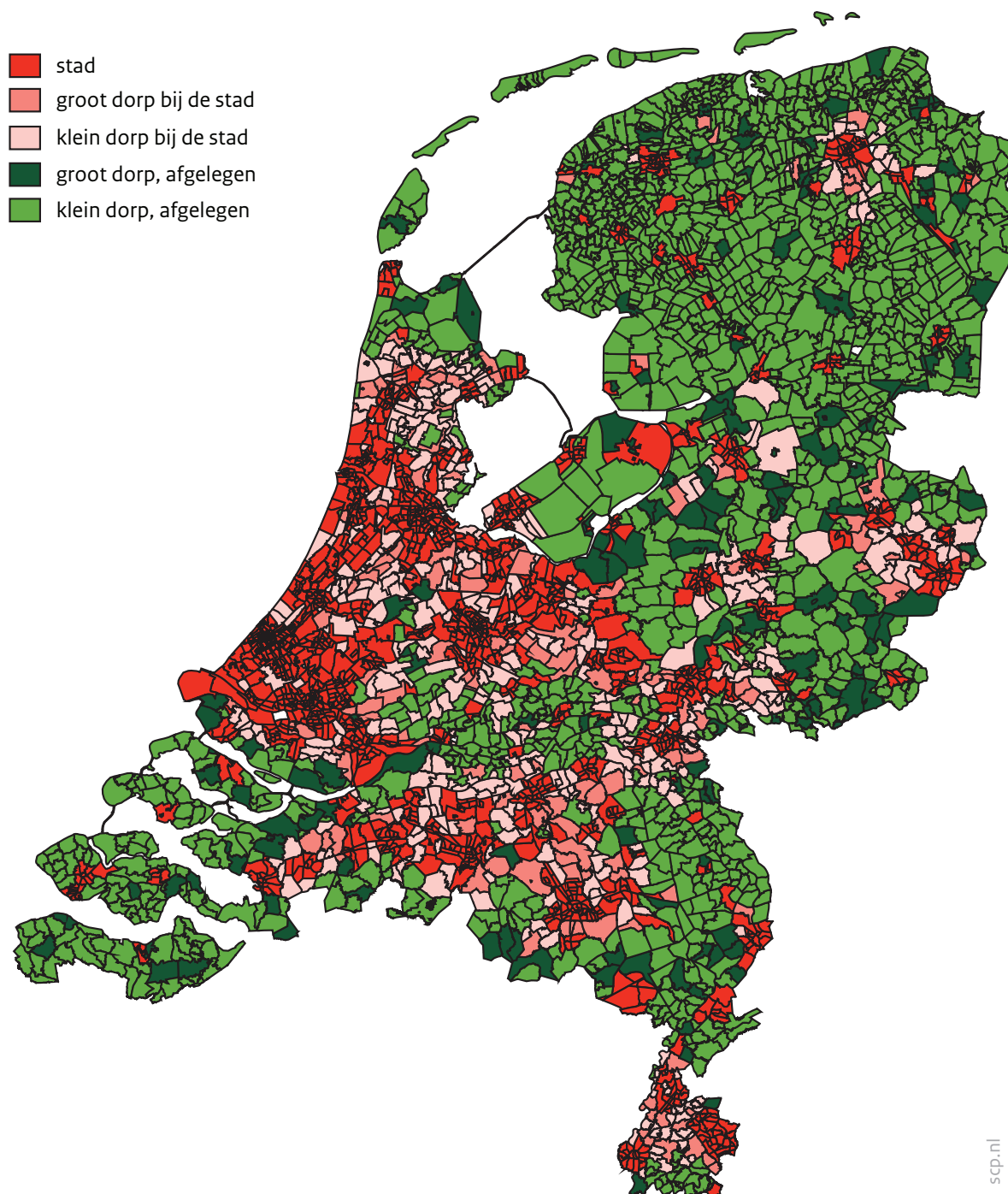
De tweede dimensie betreft de ligging van het dorp ten opzichte van de stad. Een stad biedt volop mogelijkheden voor werk en ook de nabijheid van grootstedelijke voorzieningen zoals een hoogwaardig cultuuraanbod en ziekenhuizen. Hoewel bewoners van dorpen bij de stad ook eerder te maken krijgen met de keerzijden van de stad, zoals verkeersoverlast en onveiligheid, draagt de nabije stad sterk bij aan de gewildheid van landelijke woonplekken. Omdat dorpsbewoners rond de stad sterk op de stad georiënteerd zijn, zijn ze minder op het dorpsleven gericht en vinden zij lokale tradities veel minder belangrijk dan bewoners in de afgelegen dorpen.

In dit deel is gekozen voor dezelfde operationalisaties² als in *De dorpenmonitor* (Steenbekkers en Vermeij 2013). Om de ontwikkelingen goed te kunnen vergelijken passen we de indeling niet aan veranderende omstandigheden aan, zodat we het dus in verschillende jaren over hetzelfde grondgebied hebben. Ook hanteren we grotendeels dezelfde indicatoren, zodat de resultaten zicht bieden op de doorlopende trends in de dorpen in Nederland. De verdeling van dorpstypen in 2014 hebben we weergegeven in kaart A.

2 Tot het platteland rekenen we alle niet-stedelijke viercijferige postcodegebieden (omgevings-adressendichtheid (oad) maximaal 500 adressen/km²) én de weinig stedelijke postcodegebieden (oad 500-1000 adressen/km²) binnen niet-stedelijke en weinig stedelijke gemeenten (oad maximaal 1000 adressen/km²). Binnen het platteland worden niet-stedelijke postcodegebieden gerekend tot de kleine dorpen en weinig stedelijke postcodegebieden tot de grote dorpen. Grofweg betekent dit dat de grens tussen kleine en grote dorpen ligt bij een kernomvang van 5000 bewoners. Onder dorpen 'bij de stad' verstaan we postcodegebieden, van waaruit bewoners binnen vijftien minuten met de auto (buiten de spits) minimaal 150.000 personen kunnen bereiken. Het kan zijn dat een postcodegebied bij één stad van die omvang ligt, maar het kan ook zijn dat deze tussen twee of meer steden in ligt, die er samen voor zorgen dat bewoners zo veel mensen kunnen bereiken (zie Steenbekkers en Vermeij 2013: 28-35).

Kaart A

Verdeling van postcodegebieden in Nederland, naar vier dorpstypen en de referentiecategorie stad volgens de postcode-indeling en stedelijkheid van 2014

Bron: CBS (maatwerk stedelijkheid 2014) en Goudappel Coffeng (2009), SCP-bewerking

2 Ontwikkeling en samenstelling van de bevolking

2.1 Forse groei van stad, zwakke krimp van plattelandsbevolking

Sinds enige jaren is er wereldwijd sprake van een trek naar de stad (Derksen 2014), wat betekent dat de stedelijke bevolking gestaag groeit. Vanwege de dominantie van Randstedelijke denken in termen van stedelijke groei en ontwikkeling, zou je bijna vergeten dat ook ons land allang met bevolkingskrimp te maken heeft. Bevolkingsdaling werd al een decennium geleden geconstateerd in perifere delen van het land (Derks 2006). Dus zoals overal ter wereld komen ook in Nederland bevolkingskrimp en -groei naast elkaar voor. En op den duur zal de totale Nederlandse bevolking gaan afnemen, naar verwachting zal dit kantelpunt van groei naar krimp zich omstreeks 2035 voordoen (PBL 2013). Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) groeit de Nederlandse bevolking vooralsnog; er wordt bij hoog groeiscenario een stijging verwacht van de huidige 17 miljoen in de richting van 18 miljoen in 2022 (CBS 2017). Deze groei zal naar verwachting voorlopig doorzetten (6% in de periode 2012-2040) en doet zich dan voornamelijk voor in de Randstad (Kooiman et al. 2016). Dat betekent dat de bevolkingsdaling als fenomeen grotendeels buiten de Randstad optreedt.

Een nuance is nog dat naast bevolkingsdaling ook huishoudensdaling een relevant fenomeen gaat worden doordat huishoudens gemiddeld steeds kleiner worden. In 2014 bestond 37% van de huishoudens uit slechts één persoon (Pommer en Croeze 2015), en dat aandeel blijft stijgen en zal vooral in kleinere gemeenten nog flink toenemen (Kooiman et al. 2016). Deze huishoudensverdunding in een sterk vergrijzende populatie betekent dat bij overlijden van alleenstaanden het aantal huishoudens gaat dalen, en op den duur huishoudenskrimp op de loer ligt. Maar voorlopig groeit het aantal huishoudens alleen nog maar, en in sneller tempo dan de bevolking. Tot 2030 wordt slechts beperkte huishoudenskrimp verwacht, en alleen aan de randen van het land (Kooiman et al. 2016). In de krimpregio's zal het aantal huishoudens nog maar licht toenemen en na 2021 gaan dalen (Groenemeijer et al. 2016). Wij zullen ons hier verder niet cijfermatig met huishoudensdaling bezig houden. Wel moet gezegd zijn dat huishoudensdaling beleidsmatig een relevant fenomeen van de krimpregio's is, omdat huishoudensdaling samengaat met leegstand van woningen en door een krimpende bevolking een afnemend draagvlak voor lokale voorzieningen ontstaat met het risico op leegstand van (maatschappelijk) vastgoed. Op het niveau van grote landsdelen³ bezien zou je kunnen concluderen dat de Randstad de periferie 'leegzuigt'. Deels is dat inderdaad het geval, doordat vooral jongeren van het platteland naar de Randstad en grote steden vertrekken. Anderzijds is er ook sprake van natuurlijke krimp: er zijn minder jongvolwassenen dus minder geboorten in de perifere regio's en tegelijkertijd is de vergrijzde populatie verantwoordelijk voor hogere sterfte-

3 Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) hanteert de driedeling naar Randstad, intermediaire zone en perifere gebieden (Kooiman et al. 2016).

cijfers (Kooiman et al. 2016). Per saldo bedroeg de bevolkingsontwikkeling in de perifere regio's -4% in de periode 1998-2014 en de verwachting is dat deze trend gestaag zal doorzetten (-13% tot -23% in de periode 2012-2040). Een sterke daling wordt bijvoorbeeld voorspeld voor Noord-Groningen en de Noordoostpolder.

Dalen we af naar het ruimtelijke schaalniveau van gemeenten, dan blijkt dat groeiende en krimpende gemeenten direct naast elkaar kunnen liggen (Marlet et al. 2013) en zelfs binnen gemeenten is het eerder regel dan uitzondering dat groeiende en krimpende wijken of buurten naast elkaar liggen (Leidelmeijer en Marlet 2011). Het algemene beeld is dat de grootstedelijke gemeenten maar ook de kleinere provinciesteden groeien, en dat het vaak de plattelandsgemeenten zijn die krimpen.

Binnen (plattelands)gemeenten lijkt veelal de bevolking van dorpen met een centrumfunctie te groeien en die van omliggende dorpen te krimpen (PBL 2015b). De woningmarkt, voorzieningen en werkgelegenheid in centrale steden en dorpen lijken dus een aantrekkelijke werking te hebben op de bevolking uit de regio c.q. ommelanden. Onder het huidige tij zou dit mechanisme weleens versterkt kunnen worden door sluitende voorzieningen in afgelegen dorpen en de afwezigheid van breedband in buitengebieden (Salemink et al. 2015).

We hebben hiervoor verschillende ruimtelijke perspectieven losgelaten op het demografische proces van bevolkingsgroei en -krimp. Uit al deze benaderingen borrelt een tamelijk eenduidig beeld op: meer perifere landsdelen, regio's, gemeenten en dorpen hebben te kampen met bevolkingskrimp; daarentegen vindt bevolkingsgroei voornamelijk plaats in de Randstad, centrumsteden en centrumdorpen. Op dit algemene beeld zijn uitzonderingen, want Parkstad Limburg is als stedelijke regio opgenomen in de lijst van erkende krimpregio's, die verder vooral uit perifere regio's bestaat (BZK 2016a). We gaan in op de officieel vastgestelde krimpregio's in de introductietekst van deel B en in hoofdstuk 5 en 6.

Hoe dan ook is de bevolkingsontwikkeling een belangrijk aspect van de ontwikkelingen op het platteland. Daarom schetsen we de bevolkingsopbouw en de ontwikkeling van de bevolking in stad en platteland in Nederland. De Nederlandse bevolking groeide in de periode 1998-2014 met iets meer dan 1 miljoen personen (tabel 2.1), wat een procentuele groei van 6,5% betekent (zie figuur 2.1). De gestage groei van de stad is evident, maar voor het platteland is nauwelijks een ontwikkeling te zien. Dat komt omdat deze extra bevolking voor 95% in de steden is neergeslagen, waardoor het aandeel stedelingen in Nederland toenam van 69% naar 70,4%. Dat betekent een groei van de stedelijke bevolking met maar liefst 9% naar in totaal 11,7 miljoen mensen in 2014.

De plattelandsbevolking bestaat in totaal uit circa 5 miljoen personen en beslaat ongeveer 30% van de Nederlandse bevolking. De meeste plattelandsbewoners leven in kleine afgelegen dorpen, namelijk ongeveer 2 miljoen mensen. In elk van de drie andere dorps-typen wonen ongeveer 1 miljoen mensen.

De plattelandsbevolking groeide in absolute zin aanvankelijk wel, maar is sinds 2010 aan het krimpen. De toename van een krappe 100.000 inwoners verspreid over al die dorpen in de periode 1998-2014 voegt nauwelijks iets toe aan de totale bevolkingsgroei en in rela-

tieve zin is het aandeel plattelanders in Nederland dan ook gedaald: van 31% in 1998 naar 29,6% in 2014. De plattelandsbevolking is nu 2% groter dan in 1998, maar de tendens van bevolkingskrimp is dus al jaren geleden ingezet en zal op veel plekken steeds beter zichtbaar en voelbaar worden.

Tabel 2.1

Ontwikkeling van de bevolking naar dorpstype, 1998-2014 (in aantallen en procenten)

	aantallen x 1000				%			
	1998	2004	2010	2014	1998	2004	2010	2014
stad	10.802	11.275	11.555	11.742	69,0	69,4	69,8	70,4
groot dorp bij de stad	1.042	1.072	1.085	1.087	6,7	6,6	6,6	6,5
klein dorp bij de stad	799	812	815	810	5,1	5,0	4,9	4,9
groot dorp, afgelegen	1.162	1.198	1.210	1.198	7,4	7,4	7,3	7,2
klein dorp, afgelegen	1.847	1.896	1.899	1.841	11,8	11,7	11,5	11,0
Nederland	15.653	16.253	16.564	16.678	100	100	100	100
platteland	4.850	4.978	5.009	4.936	31,0	30,6	30,2	29,6

Bron: CBS (GBA-maatwerk'98-'14) SCP-bewerking

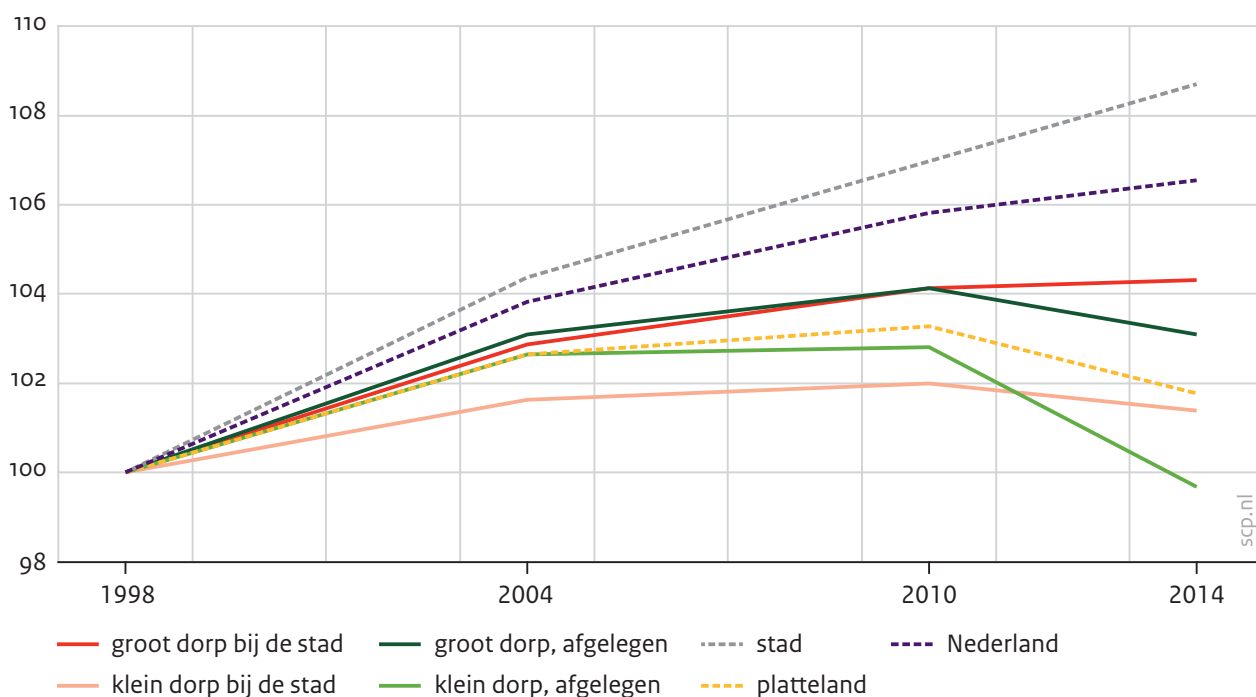
2.2 Krimp vooral in kleine afgelegen dorpen

We bekijken nu de bevolkingsontwikkelingen in de verschillende dorpstypen, en hanteren daarbij het jaar 1998 als startpunt. Rond die tijd begon de bevolking in Limburg te krimpen (Derks 2006).

De bevolkingsgroei die het platteland in afgelopen twee decennia liet zien, stagneerde rond 2010 en is sindsdien veranderd in een bevolkingsdaling (figuur 2.1). In de kleine afgelegen dorpen is zelfs sprake van een forse bevolkingsdaling, waardoor de bevolkingsomvang in 2014 een fractie kleiner was dan die in 1998. De overige dorpstypen laten nog wel een groei zien, maar volgen daarbij elk een ander patroon. De grote dorpen groeiden tot 2010 met ongeveer 4%, maar zetten daarna verschillende koersen in. Sindsdien stabiliseerde de bevolking van de grote dorpen bij de stad, terwijl de grote afgelegen dorpen ietwat zijn gaan krimpen en zijn teruggevallen tot het niveau van 2004. De kleine dorpen bij de stad hebben van begin af aan een lager groeitempo, en ook de krimp sinds 2010 gaat daar minder hard dan in de afgelegen dorpen. Hoe dan ook, de bevolkingsdaling op het platteland heeft ingezet en lijkt in een era van vergrijzing en ontgroening voorlopig onomkeerbaar. De bevolkingsomvang is inmiddels nagenoeg terug op het peil van rond de millenniumwisseling. Het is slechts een kwestie van tijd voor de totale plattelandsbevolking zal zijn gedaald tot onder het niveau van 1998.

Figuur 2.1

Ontwikkeling van de bevolking naar dorpsstypen, 1998-2014 (in indexcijfers)^a

a Index 1998 = 100.

Bron: CBS (GBA-maatwerk '98-'14) SCP-bewerking

2.3 Natuurlijke aanwas stagneert

De dynamiek van groei c.q. krimp van de bevolking wordt veroorzaakt door demografische processen. Voor de natuurlijke groei van de bevolking zijn geboorte en sterfte relevante processen. Daarnaast zijn er binnenlandse verhuisbewegingen en buitenlandse migratieprocessen die veel minder goed voorspelbaar zijn.

De natuurlijke aanwas van de bevolking kan worden berekend uit sterfte en geboorte. Sterfte is redelijk voorspelbaar op grond van leeftijdsopbouw in de bevolking en cijfers over de levensverwachting. Actuele sterftecijfers voor de dorpsstypen zijn niet voorhanden, maar zijn geschat op basis van de verdeling in 2004. Na onderstaande beschouwing van de geboortecijfers volgt een schatting van de natuurlijke aanwas in 2014.

Het geboortecijfer ligt voor Nederland als geheel op 1,01%, wat staat voor bijna 170.000 geboorten in 2014 (tabel B2.1 in de bijlage, te vinden op www.scp.nl bij deze titel). Daarbij leggen geboorten in de stad het meeste gewicht in de schaal (1,07% ofwel 126.000, waaronder de geboorten in migrantengezinnen een flink aandeel hebben). In 2014 werden er circa 43.000 kinderen geboren op het platteland. Hierin zit wel enige administratieve vertekening van geboortes die in het ziekenhuis of een geboortehuis in de stad hebben plaatsgevonden, maar waarbij het gezin van de baby woonachtig is in een dorp. Het percentage geboortes is hoger in de afgelegen dorpen dan in de dorpen bij de stad en eveneens hoger in de grote dan in de kleine dorpen. De verschillen naar dorpsgrootte zijn

grotendeels toe te schrijven aan het percentage bewoners in de vruchtbare leeftijd, wat ook een relatie heeft met de lokale woningmarkt (PBL 2011). Het hogere aantal geboorten in afgelegen dorpen heeft wellicht meer met sociaal-culturele factoren te maken, zoals religie. Een bekend fenomeen is dat de kinderschare per gezin het grootst is in de zogeheten Bijbelgordel, een zone waar betrekkelijk veel bevindelijk gereformeerden wonen in overwegend landelijke gemeenten die zijn gelegen in een diagonale strook door het land (van Zeeland in het zuidwesten via het Rivierengebied, de Veluwe, Flevoland en Overijssel tot Friesland en het noorden van Drenthe). De vruchtbaarheid en het aantal geboorten is in dit gebied nog onverminderd groot, en is daarentegen relatief laag in meer verstedelijkte en ontkerkelijkt regio's en in Brabant en Limburg (Kooiman 2016). Bevolkingsgroei is afhankelijk van natuurlijke aanwas en van migratie. De natuurlijke aanwas bestaat uit het verschil tussen het aantal geboorten en sterfgevallen (tabel 2.2). In 2015 is de natuurlijke aanwas in Nederland op een historisch dieptepunt geraakt, met een bevolkingstoename van slechts 23.000 mensen uit het saldo van 170.000 geboorten en 147.000 sterfgevallen (Trouw 2016). Zoals te verwachten is de bijdrage van het platteland aan de natuurlijk aanwas klein, kleiner dan je zou verwachten gezien het relatieve aandeel in de totale bevolking. De aanwas komt voornamelijk op het conto van de kleine afgelegen dorpen. De grote dorpen bij de stad zijn al nagenoeg op een nulniveau beland, dus dan is de instandhouding van de bevolking volledig afhankelijk van instromers vanuit andere gemeenten en migranten uit andere landen.

Tabel 2.2

Geschatte natuurlijke aanwas naar dorpstype in 2014 (in absolute aantallen)

	geboorten ^a	sterfgevallen ^b	natuurlijke aanwas
stad	125.994	92.764	33.230
groot dorp bij de stad	9.463	8.478	985
klein dorp bij de stad	6.694	5.349	1.345
groot dorp, afgelegen	11.068	9.345	1.723
klein dorp, afgelegen	16.050	12.888	3.162
Nederland	169.269	128.429	40.840
platteland	43.275	36.038	7.237

a Geboortecijfers gecorrigeerd voor onderschatting ten opzichte van CBS-cijfers van 3,3%. Volgens CBS-cijfers was het aantal geboorten in 2014 in Nederland 175.000 en het aantal sterftegevallen 139.000. De geografisch gespecificeerde geboortecijfers laten dus een kleine onderschatting zien, waarschijnlijk door ontbrekende cases in het GBA-maatwerkbestand als gevolg van ontbrekende postcodes.

b Voor berekening, zie tabel B2.2 in de bijlage.

Bron: CBS (GBA-maatwerk'14) SCP-bewerking

Met het oog op relatievorming en geboorten is het verder opmerkelijk dat in de kleine dorpen mannen oververtegenwoordigd zijn, terwijl in de stad en grote dorpen vrouwen zijn

oververtegenwoordigd (niet in tabel). Dit relatieve tekort aan vrouwen in het landelijk gebied wordt ook internationaal gerapporteerd (Johansson 2016). Het maakt daarbij nauwelijks uit of een dorp in een krimp- of groeiregio ligt (niet in tabel). In de kleine afgelegen dorpen van Overijssel, Flevoland en Noord-Brabant is deze disbalans tussen de geslachten het grootst (4% tot 6%). Dit strookt met bevindingen dat de stad de laatste jaren vooral in trek is bij vrouwen, terwijl jonge mannen oververtegenwoordigd zijn in de minder stedelijke regio's (CBS 2015a).

2.4 Afname jongvolwassenen stagneert, vergrijzing zet sterk door

Voor de veranderingen in de bevolkingsopbouw zijn ontgroening en vergrijzing belangrijke verschijnselen. Doordat al decennialang steeds minder kinderen worden geboren, is Nederland bezig te ontgroenen en te vergrijzen. Op landelijk niveau heeft de aankomende versnelde vergrijzing ingrijpende gevolgen, met name voor de arbeidsmarkt, maar onder andere ook voor het dunder worden van pensioenen en zorg. Lokaal nopen veranderingen in de leeftijdsopbouw tot aanpassingen van het voorzieningenaanbod. Zo moet de dorpschool bij kleine aantallen leerlingen vaak de deuren sluiten. Dat steeds meer ouderen in dunbevolkte gebieden thuis blijven wonen vraagt om een andere inrichting van zorg en sociale betrokkenheid en stelt instellingen en dorpsbewoners voor een uitdaging. De toekomstige vergrijzing neemt volgens prognoses serieuze vormen aan. Zo voorspellen PBL en CBS op basis van de Primos-prognose (PBL/CBS 2013) een verdubbeling van het aandeel 75-plussers in de periode 2012-2040 (van 7% naar 14%). De stijging zou het sterkst zijn in perifere gebieden die allang bekend zijn met bevolkingskrimp (Zeeuws-Vlaanderen, Oost-Groningen, regio Delfzijl en Zuid-Limburg). Daar lag het aandeel 75-plussers in 2012 al op 8% à 9% en zou dit naar verwachting toenemen tot 19% à 22%.

Volgens dezelfde prognose zet de ontgroening op landelijk niveau pas in 2020 in, en verloopt deze dalende trend wat trager (van 19% 0-14-jarigen in 2020 tot 17% in 2040). Wel is het beeld regionaal sterk wisselend. De ontgroening is naar verwachting ook in de eerdergenoemde krimpregio's het sterkst, vooral doordat het aandeel jongeren er bij aanvang al lager ligt (bv. het aandeel 0-14-jarigen in Zuid-Limburg krimpt van 15% in 2020 tot 12% in 2040).

Overigens zijn ontgroening en vergrijzing niet voorbehouden aan het platteland, ook de stad heeft met beide fenomenen te maken, zij het in minder sterke mate. De trendlijnen (zie figuur B2.1 in de bijlage) laten zien dat de ontgroening (afname aandeel 0-34-jarigen) harder gaat op het platteland en dat tegelijkertijd de vergrijzing (toename aandeel 65-plussers) in de plattelandsgebieden sterker heeft doorgezet dan in de stad. Deze trendlijnen ondersteunen de verwachting dat op het punt van ontgroening en vergrijzing de contrasten tussen stad en platteland steeds groter zullen worden (Kooiman et al. 2016). Met het oog op de toekomstige bevolkingsontwikkeling wijzen we nog op de middelbare leeftijdsgroepen: de prepensioengroep (55-64 jaar) is aanzienlijk groter op het platteland, de middengroep van 35-54-jarigen is er harder geslonken. Dit betekent dat over tien jaar het platteland een tamelijk kleine 'dragende groep' heeft die geacht wordt arbeid te ver-

richten en het maatschappelijk middenveld te ondersteunen, maar ook de zorg heeft voor een relatief grote groep jongeren en ouderen (Van Campen et al. 2016).

Hoe dan ook is de vergrijzing voor een belangrijk deel verbonden aan een relatief grote groep in de bevolking als het gaat om (leeftijdsgebonden) gezondheidsproblemen.

Voor deze groep kwetsbare ouderen is de fysieke en de sociale woonomgeving een belangrijk gegeven. Een centrumdorp met seniorenwoningen en diverse ouderenvoorzieningen is dan veel gunstiger dan een kleine kern zonder seniorenwoningen en zonder basisvoorzieningen. De overheid verwacht dat ouderen zo lang mogelijk hun zelfstandigheid bewaren, maar dat is problematisch als een kleine groep kwetsbare ouderen in een kleine kern aan hun lot wordt overgelaten. En ook voor jongeren zonder vervoer ziet het leven in een centrumdorp er anders uit dan in een afgelegen kleine kern.

Daarom bekijken we hierna ontgroening en vergrijzing in verschillende typen dorpen.

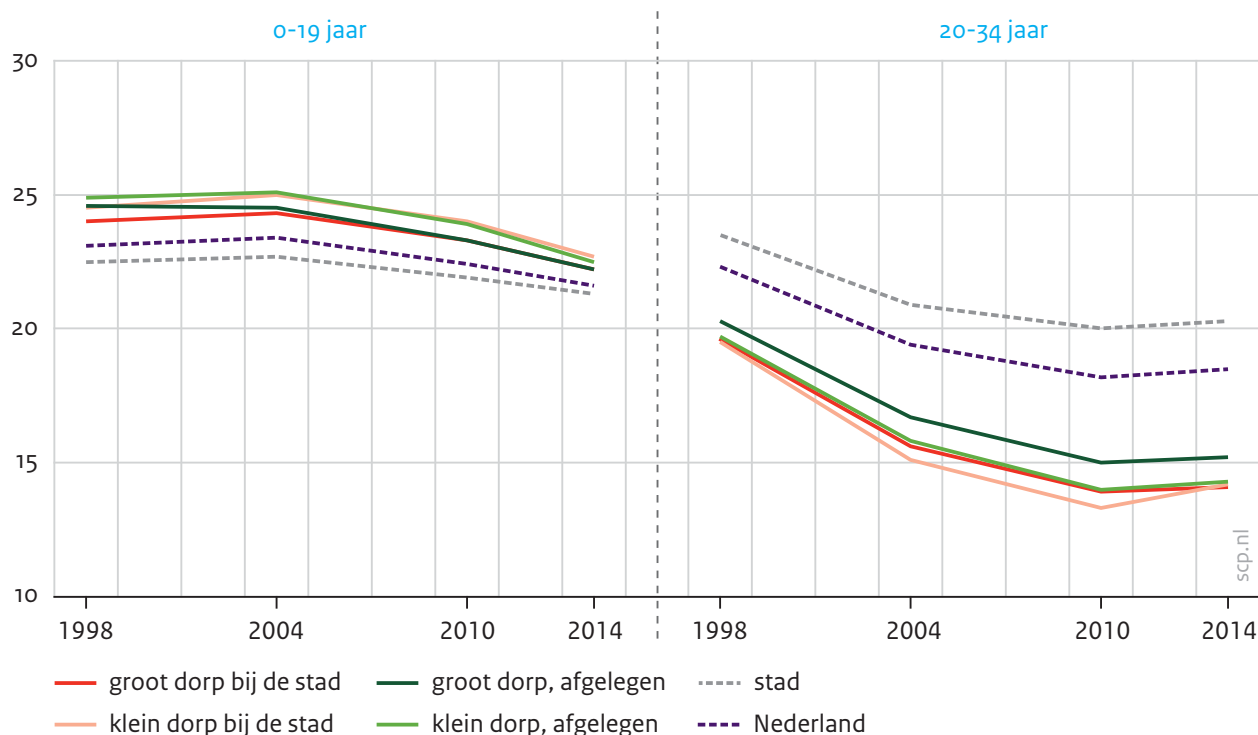
Het fenomeen vergrijzing bekijken we zoals gebruikelijk via de groep 65-plussers. We hebben gekozen voor een vrij brede definitie van ontgroening (afname van het aandeel 0-34-jarigen) vanwege de problematiek van het uit de dorpen wegtrekken van jongvolwassenen en gezinnen (Kooiman et al. 2016).

Qua ontgroening laten alle dorpstypen een sterk vergelijkbare trend zien (figuur 2.2).

Het aandeel 0-19-jarigen blijft sinds 2004 gestaag dalen, en daarbij zijn er nauwelijks verschillen te zien tussen de dorpstypen. Wel is het aandeel jongeren in de dorpen nog steeds iets groter dan in de stad, maar het verschil wordt steeds kleiner. Wat betreft de ontwikkeling van de groep jongvolwassenen is de sterk dalende trend in de dorpen aan het begin van het vorige decennium afgezwakt en sinds 2010 gestabiliseerd. De grote afgelegen dorpen zijn iets beter in staat geweest dan de andere dorpstypen om de jongvolwassenen vast te houden. Wel is duidelijk zichtbaar hoe groot het gat is tussen platteland en stad qua aandeel jongeren in de populatie. Dat heeft alles te maken met het patroon dat jongeren na hun opleiding in de stad niet terugkeren naar hun geboortedorp, maar in de stad blijven. Ze zien daar de meeste kansen, niet alleen qua opleiding en werk, maar ook qua wonen en om een geschikte levenspartner te vinden. Dit fenomeen wordt ook wel aangeduid met de roltrapfunctie van de stad. In paragraaf 2.5 gaan we in op verschillen in opleidingsniveau tussen de onderscheiden dorpstypen.

Figuur 2.2

Verandering in het aandeel jeugdigen (0-19 jaar) en jongvolwassenen (20-34 jaar) naar dorpstype, 1998-2014 (in procenten)

Bron: CBS (GBA-maatwerk '98-'14) SCP-bewerking

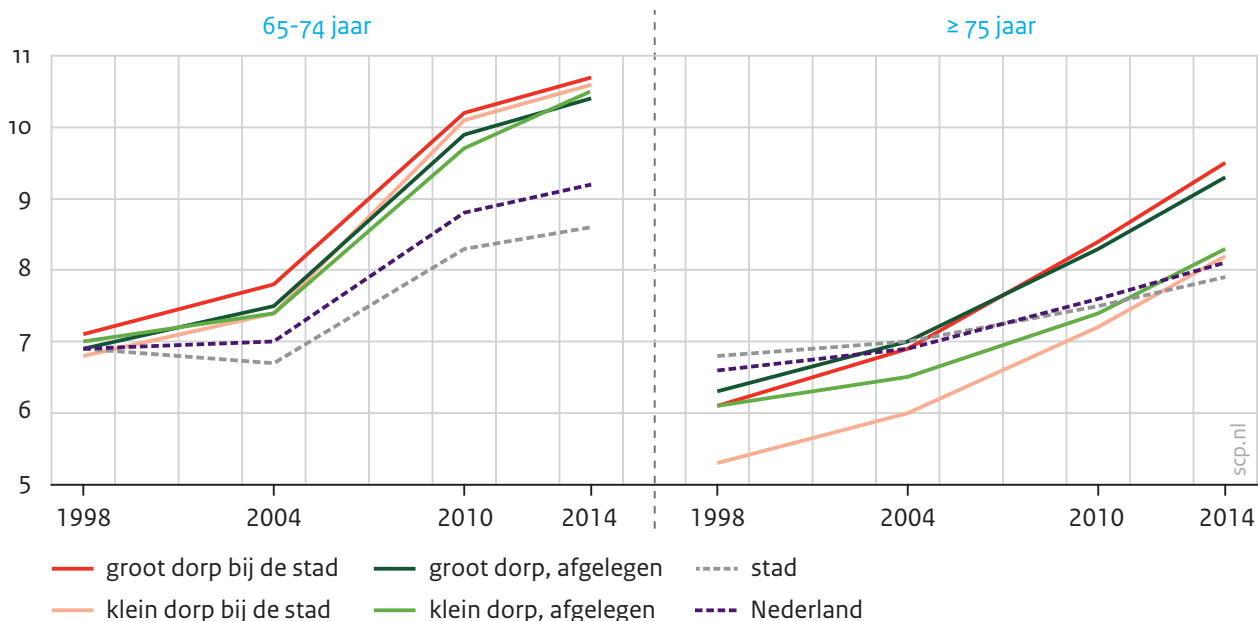
Het fenomeen van de vergrijzing laten we zien voor de groep 65-74-jarigen, vaak als 'vitale ouderen' aangeduid, en de groep van 75 jaar en ouder, die een kortere levensverwachting hebben en meer kans op gezondheidsproblemen, en daarom voor het gemak vaak worden aangeduid als 'kwetsbare' ouderen.

De relatieve toename van de kwetsbare groep gaat in de grote dorpen harder dan in de kleine dorpen (figuur 2.3). Dit verschil is plausibel gezien het grotere aanbod aan seniorenwoningen in centrumdorpen. De groei van het aandeel 75-plussers gaat in de dorpen sneller dan in de stad. Vooral de kleine dorpen bij de stad hebben een versnelling door gemaakt. Als gevolg van deze toename in de kleine dorpen is de groep kwetsbare ouderen in 2014 relatief groter in de kleine dorpen dan in de stad, terwijl specifieke voorzieningen voor ouderen er goeddeels ontbreken (Slaakweg et al. 2015). Het is plausibel dat hier een effect zichtbaar wordt van de beleidskeuze om ouderen langer thuis te laten wonen, terwijl deze anders naar woonzorgvoorzieningen in de grote dorpen zouden zijn gegaan.

We willen niet uitsluitend een somber beeld schetsen van de vergrijzing, want deze biedt ook kansen voor de samenleving in de sfeer van vrijwilligerswerk, informele zorg en de markt van vrijetijdsbesteding (Van Nimwegen en Van Praag 2012).

Figuur 2.3

Verandering in het aandeel vitale ouderen (65-74 jaar) en kwetsbare ouderen (75 jaar en ouder) naar dorps-type, 1998-2014 (in procenten)

Bron: CBS (GBA-maatwerk'98-'14) SCP-bewerking

2.5 Bevolking in afgelegen dorpen laagst opgeleid

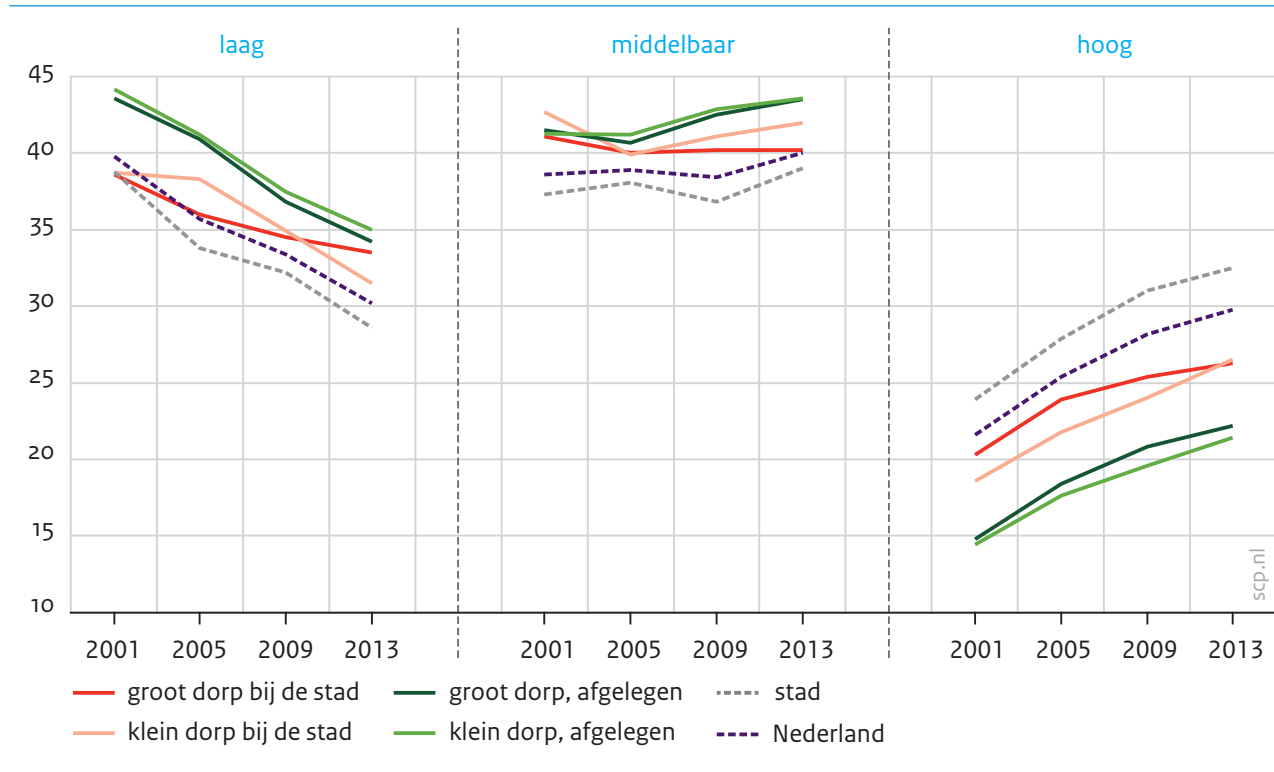
Hoewel steden van oudsher bekend zijn met forse sociale problematiek zoals criminaliteit, overlast en problemen rondom de multiculturele samenleving, is toch het dominante beeld er een van florierende steden die een grote aantrekkingskracht uitoefenen op ambitieuze en hogeropgeleiden. Door deze magneetfunctie zouden in de periferie de minder kansrijke bewoners achterblijven en de werkgelegenheid afnemen (PBL 2015b). Het is daarom interessant om de samenstelling van de bevolking behalve op leeftijd ook te bekijken op andersoortige karakteristieken van personen of groepen die iets zeggen over hun kansen op positieverbetering in de samenleving. We bespreken hier de indicator 'opleidingsniveau', die rechtstreeks in relatie staat tot de sociaaleconomische kansen van een persoon. Een andere relevante indicator, hoewel niet voorspellend maar wel indirect in verband staand met de sociale status, is de etnische herkomst van een persoon.

Ten eerste het *opleidingsniveau* van de bevolking, dit heeft in Nederland lange tijd een constante stijging vertoond. Eerder zagen we dat het opleidingsniveau zowel in de stad als in alle dorpstypen een vergelijkbare stijging had doorgemaakt (Steenbekkers 2013a). Maar in de langlopende trend in Nederland van steeds meer hoogopgeleiden lijkt een kentering zichtbaar te worden (figuur 2.4): het aandeel hoogopgeleiden groeide in de periode 2009 tot 2013 minder hard, ten gunste van de middencategorie van middelbaar opgeleiden. De grote dorpen bij de stad vertonen sinds 2005 een iets afwijkende lijn: de groei van het aandeel hoogopgeleiden lijkt er meer af te zwakken dan in de overige dorpstypen, en complementair daaraan lijkt de daling van het aandeel laagopgeleiden richting een stabilisatie

te gaan. In deze dorpen was voorheen het opleidingsniveau gunstiger dan in de andere dorpen, maar deze voorsprong lijkt in korte tijd te verdwijnen. Wellicht is dit een weerslag van de stagnerende woningmarkt in die periode, zowel in de stad als in de ommelanden, waardoor het hoogopgeleide gezinnen niet lukte om de gebruikelijke verhuisbeweging richting minder stedelijke gebieden te maken. Inmiddels lijkt deze groep weer een inhaal-slag te maken: in de jaren 2014 en 2015 zouden meer jonge gezinnen de grote stad voor nabijgelegen gemeenten hebben verruild (CBS 2016a).

Figuur 2.4

Opleidingsniveau van de bevolking naar dorpstype, 2001-2013 (in procenten)

Bron: CBS (EBB'01-'13) SCP-bewerking

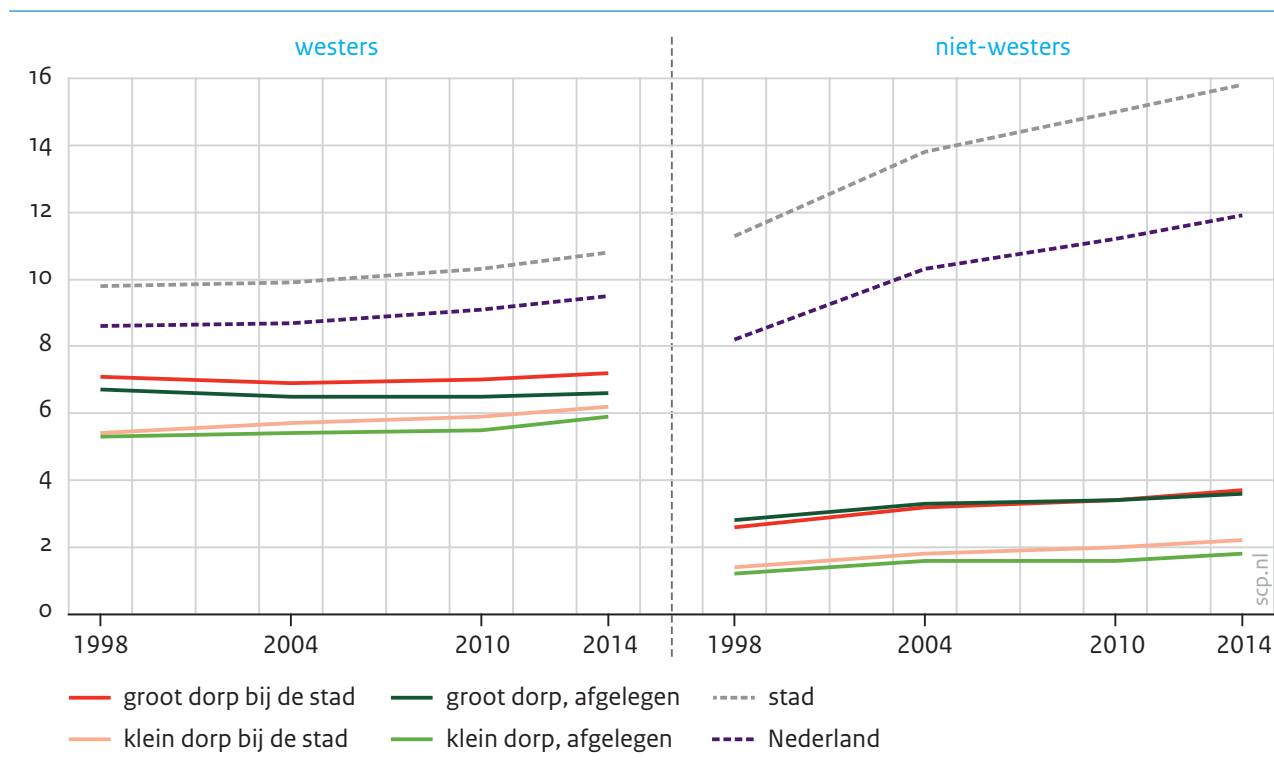
We bekijken de samenstelling van de dorpen ook naar het aandeel etnische groepen in de bevolking. De *herkomst* van de bevolking is met name relevant voor het onderscheid naar niet-westerse migranten, aangezien het voor deze groep lastiger is aansluiting te vinden bij de autochtoon Nederlandse bevolking dan voor westerse migranten.

De algemene trend van een groeiend aandeel inwoners met een niet-westerse migratieachtergrond is vooral een stedelijk fenomeen (figuur B2.1 in de bijlage). In de stad was in 2014 een op de zes bewoners afkomstig uit een niet-westerse land, in de dorpen blijft dit percentage gemiddeld onder de 5% en is deze groep dus nog een kleine minderheid (figuur 2.5). Bekijken we de variatie tussen typen dorpen dan zien we dat het aandeel bewoners met een migratieachtergrond in kleine dorpen iets achterblijft vergeleken met de grote dorpen. De omvang van de groep bewoners afkomstig uit niet-westerse landen volgt in de grote en de kleine dorpen een sterk vergelijkbare lijn, ongeacht de ligging bij de stad of afgelegen.

Ten overvloede zij opgemerkt dat de recente stroom van vluchtelingen uit niet-westerse landen nog niet in deze cijfers is opgenomen. De verwachting is dat het gespreide huisvestingsbeleid voor statushouders (ook in plattelandsgemeenten zijn azc's gevestigd) tijdelijk als een piek in de lokale bevolkingsstatistieken te zien zal zijn, maar al vrij snel weer zal zijn afgevlakt naar het oude niveau (Kooiman et al. 2016).

Figuur 2.5

Etniciteit van de bevolking naar dorpsstype, 1998-2014 (in procenten)

Bron: CBS (GBA-maatwerk '98-'14) SCP-bewerking

2.6 Kleine afgelegen dorpen krimpen

De structurele bevolkingsdaling in de meer perifere delen van het land hebben alles te maken met selectieve migratiepatronen in het verleden. Jongeren trekken al decennialang naar de stad voor hun opleiding. De andere constante was lange tijd dat hoogopgeleiden met hun jonge gezinnen terugverhuisden, maar daarin lijkt sinds kort een kentering te zijn opgetreden. Resultante van deze migratiepatronen is een ontgroend en vergrijsd platteland, en naarmate dorpen verder van de stad liggen en kleiner zijn ook een lager opgeleide bevolking.

Bevolkingskrimp is op het platteland vooral een fenomeen van de kleine afgelegen dorpen. De krimp heeft daar eerder ingezet en gaat er sneller dan in de grote afgelegen dorpen en ook sneller dan in de kleine dorpen bij de stad. Onmiskenbaar speelt hierbij de afname van de agrarische bevolking in het landelijke gebied een rol, gezien de problematiek van leegstaande boerderijen en andere agrarische gebouwen (Gies et al. 2016).

In de grote dorpen bij de stad is de bevolking qua omvang stabiel, waarschijnlijk doordat de overdruk vanuit de stad veelal hier terechtkomt. De daling van het aandeel jongvolwassenen, lange tijd een dominante trend op het platteland, lijkt niet alleen in deze grote dorpen bij de stad maar in alle dorpstypen te stagneren. Dat is beleidsmatig een belangrijk gegeven, omdat men voor de toekomst kan verwachten dat gezinsvorming een halt kan toeroepen aan de bevolkingsdaling in de dorpen. Bovendien is het vanuit leefbaarheidsoptiek wenselijk dat er meer evenwicht in de leeftijdsopbouw van de vergrijzende dorpspopulaties gaat komen.

Zoals bekend gaat bevolkingskrimp in perifeer Nederland hand in hand met vergrijzing. Dit beeld kan wel enigszins genuanceerd worden. De groep vitale ouderen groeit wel overal ongeveer even hard, maar de groep kwetsbare ouderen neemt het snelst toe in de grote dorpen. Dat houdt waarschijnlijk verband met het grotere aanbod van seniorenhuisvesting en voorzieningen voor ouderen in centrumdorpen. Dat er in de kleine dorpen onder de ouderen relatief veel vitale ouderen zijn, is in principe gunstig voor de sociale kwaliteit en de leefbaarheid. Maar deze groep groeit er minder snel dan de groep kwetsbare ouderen, wat op den duur een disbalans kan opleveren tussen de vraag naar ouderenzorg en het (informele) aanbod daarvan. Niet voor niets zijn juist kleine afgelegen dorpen actief met het opzetten van zorgcoöperaties (Schoorl en Winsemius 2015).

Al met al overheerst het beeld dat de bevolkingsontwikkeling in de kleine afgelegen dorpen risico's meebrengt voor de leefbaarheid van deze dorpen. Dat zijn de dorpen die het toch al zwaar hebben om draagvlak voor hun laatste voorzieningen te behouden.

3 Sociaaleconomische ontwikkelingen

In veel landen zijn de steden de laatste jaren steeds meer in trek als vestigingsplaats voor mensen en (grote) ondernemingen. Steden worden daardoor steeds meer gezien als de motor van de economie (Ahrend en Schumann 2014; PBL 2015b). De sterke focus op de stad zou met zich mee kunnen brengen dat de economische verschillen tussen de stedelijke en minder stedelijke gebieden alsmaar toenemen (Marlet 2009).

Een aantal indicatoren ondersteunt dit beeld van de toenemende aantrekkelijkheid van stedelijk gebied in Nederland. Hoewel bedrijven in aantal de meeste vestigingen hebben in niet-stedelijke gebieden, richten nieuwe bedrijven zich in toenemende mate op stedelijke gebieden en zijn de weinig en niet-stedelijke gebieden steeds minder in trek als vestigingsplaats (CBS 2015b). Bedrijven vestigen zich immers graag op plekken waar veel passend arbeidspotentieel is (De Groot et al. 2010; CPB/PBL 2015). Aangetoond is dat aantrekken van een hoogopgeleide beroepsbevolking zich vertaalt in regionale economische groei (Van Oort et al. 2015).

De aantrekkelijkheid van de stad is bijvoorbeeld ook af te lezen aan de herbestemming van vrije gronden in de ommelanden, die vaak nog een agrarische bestemming hebben. De stedelijke druk op de omliggende ruimte blijkt uit de sterk gestegen agrarische grondprijzen. Volgens Eurostat-cijfers was de prijsstijging in Nederland in de periode 2005-2009 met 56% veruit de hoogste in Europa (European Network for Rural Development 2012).

Deze concentratie van werkgelegenheid in stedelijk gebied is al een halve eeuw gaande, waardoor de arbeidsfunctie van het platteland sterk aan belang heeft ingeboet. Het is bovendien gebruikelijk dat plattelandjongeren voor hogere opleidingen naar de stad trekken en daar vervolgens blijven wonen vanwege beter passende banen, huisvesting en voorzieningen. Het is daarom niet verwonderlijk dat perifere regio's in Nederland te kampen hebben met een gebrekkige economische veerkracht (Weterings et al. 2013). Regionale economische cijfers stroken hiermee: qua groei van economie en werkgelegenheid (figuur B3.1 en B3.2 in de bijlage, te vinden op www.scp.nl bij deze titel) presteren platteland regio's ondergemiddeld in Nederland, en ze hebben ook meer te lijden gehad van de crisis.

Er zijn diverse maatschappelijke veranderingen van invloed geweest op de arbeidsmarkt in de dorpen in de afgelopen decennia. De structuur van werkgelegenheid op het platteland is veranderd door de gestaag afnemende werkgelegenheid in de landbouw, de lokale middenstand en de publieke sector, en de toenemende werkgelegenheid in de dienstensector (SER 2011; Terluin et al. 2005). Maar ook het feit dat dorpen nabij de stad fungeren als overloop om de overdruk op de stedelijke woningmarkt op te vangen heeft een ruimtelijk-economische kant. Dankzij de individuele mobiliteit kunnen mensen met een sterk stedelijke oriëntatie een aantrekkelijke woonplek met rust en ruimte op het platteland combineren met het dagelijks pendelen naar de stad voor werk, levensbehoeften en vermaak

(Gardenier et al. 2011). In dergelijke woondorpen dragen deze dorpsbewoners dus nauwelijks bij aan de dorpseconomie.

Toch is ook een lokale arbeidsmarkt nog steeds relevant voor dorpen. De diversificatie van de werkgelegenheid in de dorpen is deels te danken aan de aanvullende diensten van agrarische bedrijven op het terrein van vooral horeca, toerisme en recreatie en in mindere mate in de zorg, dagopvang, educatie, natuurbeheer en verkoop van streekproducten (Ferwerda-van Zonneveld et al. 2012). Vooral voor werknemers die een kleine deeltijd baan hebben (veelal taakcombineerders en/of deeltijd-zzp'ers) of die niet over eigen vervoer beschikken, is de nabijheid van werkgelegenheid belangrijk. Bovendien draagt lokale werkgelegenheid bij aan de sociaaleconomische vitaliteit en leefbaarheid van het dorp (Fontein 2009).

De regionale economie en werkgelegenheid hebben een weerslag op de kansen op arbeid en inkomen van de dorpsbevolking (SER 2005; Terluin et al. 2005). We verwachten dat onder invloed van economische verschillen tussen stedelijke en plattelandsregio's ook sociaaleconomische verschillen in de bevolking zich in toenemende mate ruimtelijk zullen manifesteren. Eerder zagen we dat in de afgelegen dorpen de arbeidsparticipatie gemiddeld genomen het grootst is, terwijl daar tegelijkertijd ook de meeste armoede is te vinden (Hoff en Steenbekkers 2013). Dit laatste kan worden gezien als een neveneffect van de ruimtelijke concentratie van de beste banen en de hoogste inkomens in de stad, wat nog zal worden versterkt onder invloed van het huidige geloof en de investeringsbereidheid in het innovatiepotentieel en het groeivermogen van de stad en de stedelijke agglomeratie (PBL 2015b).

In dit hoofdstuk schetsen we de arbeids- en inkomenssituatie van dorpsbewoners, naar gelang hun dorpstype, met de stedelingen als referentie. Enkele gangbare micro-economische indicatoren zullen de revue passeren, zoals nettoarbeidsparticipatie en werkloosheid, het beroepsniveau en de baanomvang, en ten slotte het gerealiseerde inkomen en armoede. Aangezien ondernemerschap van oudsher stevig verankerd is in de agrarische sector en ook beleidsmatig van belang is ter versterking van de werkgelegenheid op het platteland, zal hier eveneens aandacht aan worden besteed.

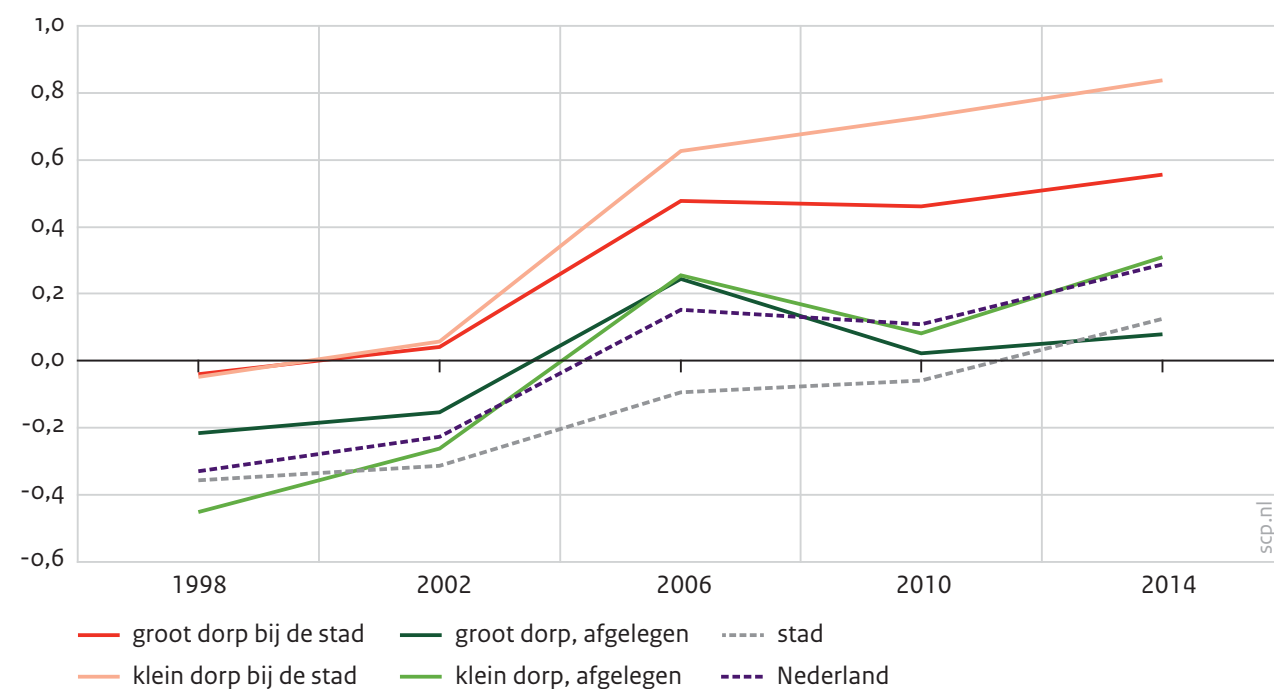
Bij dit alles geven we een beeld van de ontwikkelingen die zich tussen 2001 en 2013 (en voor sociale status 1998-2014) hebben voorgedaan; de gegevens van 2015 waren nog niet beschikbaar ten tijde van de analyses. In 2013 zat Nederland nog volop in de economische crisis en dus laat de cijferreeks helaas niet zien hoe het de dorpen sindsdien vergaat. Voor zover mogelijk zullen we een en ander aanvullen met gegevens over recentere jaren, hoewel het dan voornamelijk om landelijke gemiddelden gaat. Significante verschillen tussen de dorpstypen (t.o.v. kleine afgelegen dorpen) en in de tijd (2013 t.o.v. 2001) worden hier niet bij de figuren weergegeven, maar in de bijlage bij hoofdstuk 3 op www.scp.nl. We schetsen in paragraaf 3.1 allereerst de ontwikkeling van de welstand in dorpen en steden in de periode 1998-2014 aan de hand van de indicator 'sociale status'.

3.1 Welstand in de dorpen bij de stad zelfs tijdens crisis gegroeid

In aanvulling op de standaard micro-economische indicatoren bezien we eerst de ontwikkeling van de gepercipieerde welstand in dorpen en stadswijken. Deze is gebaseerd op de indicator 'sociale status', die onderzoekspanels vaststellen door een inschatting te maken van het gemiddelde werk-, opleidings- en inkomensniveau van de bewoners van een buurt of wijk. Deze statusscore⁴ geeft min of meer een overkoepelend beeld van de sociaal-economische status in een wijk of buurt (Knol 2012). In figuur 3.1 geven we de ontwikkeling van de statusscore weer voor de vier dorpstypen en de stad, ten opzichte van de ontwikkeling van de statusscore voor heel Nederland. De scores zelf zijn relatieve waarden, die pas betekenis krijgen door de vergelijking in de tijd of door de vergelijking met een andere categorie.

Figuur 3.1

Sociale status van de bevolking in een buurt naar dorpstype, 1998-2014 (in indexcijfers)^a

a Het indexcijfer is relatief ten opzichte van de nullijn (= de gemiddelde situatie in Nederland in de periode 1998-2014).

Bron: ABF Research (WMD'98-'01; Woonmilieu Maatwerk'14) SCP-bewerking

De sociale status van (wijken en buurten in) de dorpen bij de stad heeft nauwelijks te lijden gehad van de economische crisis (figuur 3.1). In de kleine dorpen bij de stad is deze voortdurend gestegen, de grote dorpen bij de stad hebben een kleine stagnatie ervaren in deze stijgende lijn. Deze dorpstypen voeren de boventoon waar het gaat om de welstand in

4 Zie voor een verantwoording van de statusscore Knol 2012.

Nederland. Op afstand daarvan liggen de afgelegen dorpen, en deze afstand is iets groter geworden onder invloed van de economische crisis. Vooral de grote afgelegen dorpen, en in mindere mate de kleine afgelegen dorpen, hebben een duidelijke dip in de welstand doorgemaakt en ook het herstel is hier het meest moeizaam. Overigens ligt de gemiddelde welstand van de stedelijke bevolking op het laagste niveau, maar deze volgde zelfs ten tijde van de economische crisis een gestaag stijgende lijn.

3.2 Werkzaamheid het grootst in de kleine dorpen

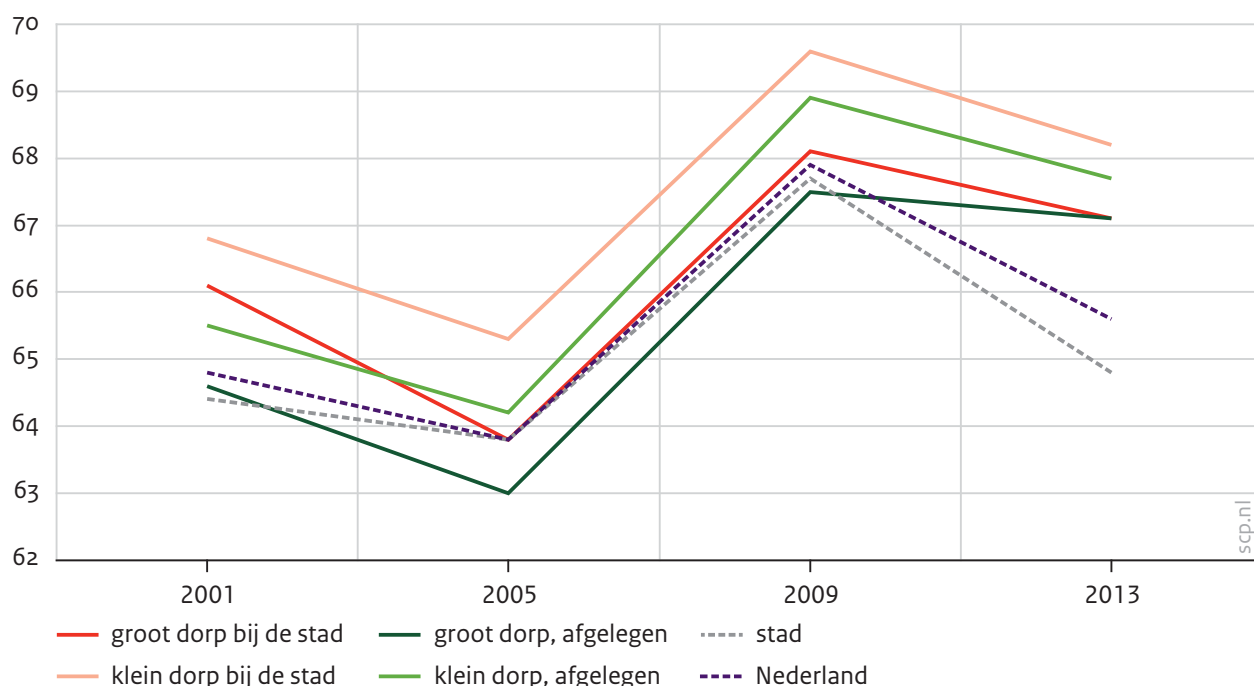
Het participeren op de arbeidsmarkt geeft mensen de beste kans om een goed inkomen te realiseren, in geval van werkloosheid is dat lastig. Een standaardindicator voor de werkzaamheid is de nettoarbeidsparticipatie, wat staat voor het aandeel mensen in de leeftijd van 15 tot en met 64 jaar dat ten minste twaalf uur per week betaald werk verricht, ten opzichte van de totale beroepsbevolking van 15-64 jaar. De indicator werkloosheid staat voor het aandeel personen in de beroepsbevolking dat geen betaald werk heeft, recent naar werk heeft gezocht en direct voor de arbeidsmarkt beschikbaar is. Degenen die een voltijdsopleiding volgen vallen hierbuiten.

Hoewel de kans op een betaalde baan natuurlijk afhangt van het arbeidsaanbod, was de arbeidsparticipatie rond 2009, dus aan het begin van de economische crisis, op het hoogste punt in het afgelopen decennium (figuur 3.2). Met uitzondering van de grote afgelegen dorpen, waar de arbeidsparticipatie sinds 2009 nauwelijks afnam, laten de dorpen een vrijwel gelijk patroon in de tijd zien. Opvallend is dat de dorpsbewoners een stuk beter meedoen op de arbeidsmarkt dan stedelingen, en dat deze relatieve voorsprong alleen maar is toegenomen in de crisisperiode. De vraag is of dit sindsdien zo is gebleven en hoe het herstel in de dorpen verloopt nu de economie weer aantrekt. Voor Nederland als geheel zette de daling door tot in 2014, maar sindsdien is de arbeidsparticipatie geleidelijk gestegen tot gemiddeld 66,2% (derde kwartaal 2016), en is daarmee bijna terug op het niveau van 2012 (CBS-StatLine). Er blijken zich echter grote regionale verschillen voor te doen in de snelheid van het economisch herstel: in de periferie van Nederland gaat dit langzamer dan in de Randstad en intermediaire zone (Alkemade 2016).

Qua aandeel werkenden in de bevolking doen de kleine dorpen het beter dan de grote dorpen, en dat komt onder andere doordat in de kleine dorpen meer mannen en meer middelbaar opgeleiden een betaalde baan hebben dan in de grote dorpen (zie tabel B3.1 in de bijlage).

Figuur 3.2

Nettoarbeidsparticipatie in de werkzame beroepsbevolking naar dorpstype, 2001-2013 (in procenten)

Bron: CBS (EBB'01-'13) SCP-bewerking

We nemen de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie nader onder loep en kijken met name naar verschillen tussen mannen en vrouwen (tabel B3.2 in de bijlage), leeftijdsgroepen (tabel B3.3) en opleidingsniveau (tabel B3.4).

De voorheen uiteenlopende arbeidsparticipatie van vrouwen in de vier dorpstypen convergeert steeds meer en bedroeg na een gestage groei in 2013 overall ongeveer 60%. Bij de vrouwen valt verder op dat de arbeidsparticipatie in de grote dorpen gestaag toenam, terwijl dat in de kleine dorpen (en de stad) niet het geval was. Een verklaring zou kunnen zijn dat het voor bewoners in de kleine dorpen door de lange woon-werkafstanden lastiger is om twee carrières op elkaar aan te laten sluiten. Maar evengoed kan het zijn dat vrouwen in de kleine dorpen minder genegen zijn betaald werk te verrichten, zoals wel werd gesuggereerd door Adolfsen et al. (2006).

Voor de hoogopgeleiden geldt dat de toename in arbeidsparticipatie zich alleen in de dorpen bij de stad voordeed, niet in de afgelegen dorpen (en niet in de stad). Er is in de periode sinds 2009, met een gemiddeld afnemende arbeidsparticipatie onder invloed van de crisis, een opvallende toename van de arbeidsparticipatie onder de 55-64-jarigen in de beroepsbevolking met gemiddeld in Nederland 6 procentpunt. Deze groeide in enkele jaren bovengemiddeld (ruim 8 procentpunt) in de dorpen bij de stad en ondergemiddeld (4 procentpunt) in de afgelegen dorpen. De bereikbaarheid van de stedelijke arbeidsmarkt is kennelijk een voorwaarde voor deze groep oudere werkenden en de hoogopgeleiden in de dorpen bij de stad.

Bekijken we de *werkloosheid* in de beroepsbevolking in de dorpen, dan is het deze het hoogst in de grote dorpen bij de stad, en die is daar ook het sterkst gestegen onder invloed

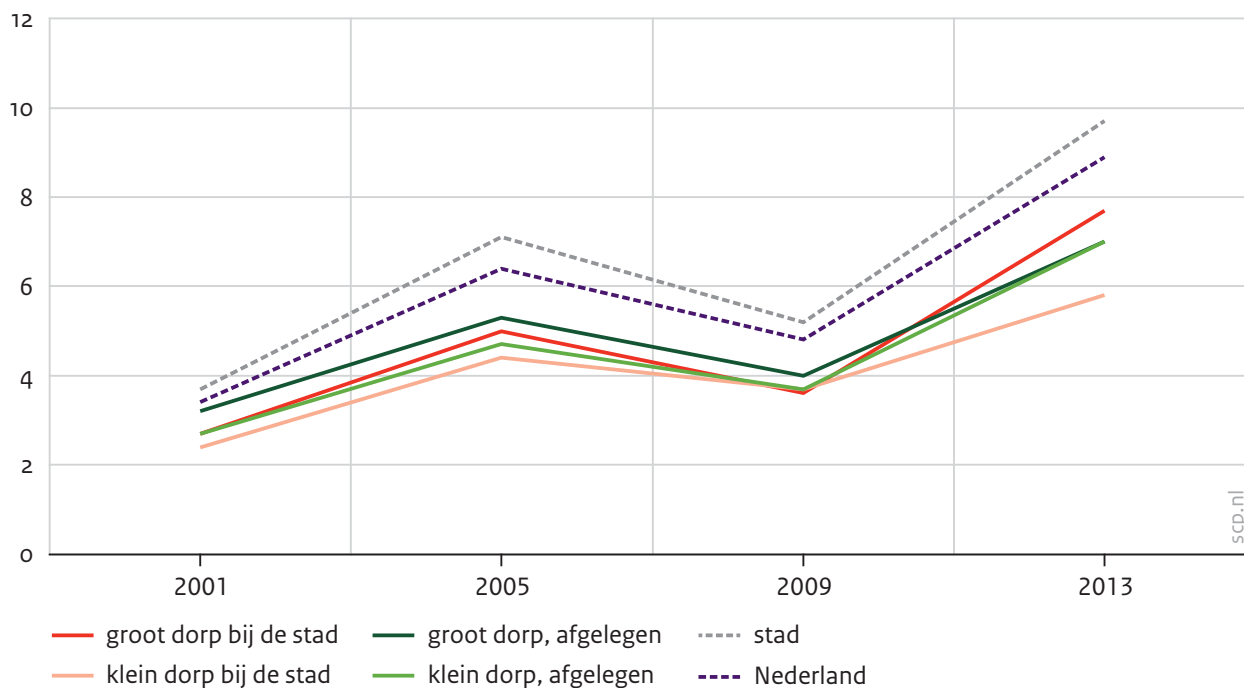
van de economische crisis (figuur 3.3). In de afgelegen dorpen was de stijging net iets geringer. Het werkloosheidscijfer in de kleine dorpen bij de stad was steeds al lager en heeft gematigder gereageerd op de economische crisis dan in de andere dorpen, en was daar in 2013 ook beduidend lager.

We zien in de dorpen een tamelijk bekend gegeven, namelijk dat de werkloosheid onder vrouwen een stuk hoger ligt dan onder mannen (tabel B3.5 in de bijlage). Opvallend genoeg is de werkloosheid bij vrouwen in de dorpen altijd nog lager dan gemiddeld in Nederland en lager dan bij mannen in de stad. Overigens geldt ook voor elk van de andere groepen die we onderscheiden naar leeftijd en opleidingsniveau dat de werkloosheid in de dorpen systematisch lager ligt dan in de stad. Vergeleken met de andere dorpstypen vallen de grote dorpen bij de stad op door een relatief hogere werkloosheid bij mannen, bij de 25-34-jarigen, bij de 55-64-jarigen (overigens is de werkloosheid onder hen ook relatief hoog in de kleine afgelegen dorpen), en bij de middelbaar en hoogopgeleiden.

Het aandeel werklozen ligt in alle vier de dorpstypen steevast zo'n 2 procentpunt lager dan in de stad en volgt gemiddeld genomen dezelfde golfbeweging in de tijd. De enige uitzondering op dit laatste vormen de kleine dorpen bij de stad: de werkloosheid ligt er zeker in de laatste periode beduidend lager dan in de andere dorpstypen. Ook lijkt het werkloosheidspercentage in de kleine dorpen bij de stad minder dan in de andere dorpstypen mee te bewegen met de macro-economische ontwikkelingen, terwijl we hiervoor zagen dat de arbeidsparticipatie dat wel in gelijke mate doet.

Figuur 3.3

Werkloosheid in de potentiële beroepsbevolking van 15-64 jaar naar dorpstype, 2001-2013 (in procenten)

Bron: CBS (EBB'01-'13) SCP-bewerking

Het lijkt er dus op dat er in de kleine dorpen bij de stad mensen wonen die in vergelijking met bewoners van de andere dorpstypen meer participeren op de arbeidsmarkt en minder werkloos zijn. Deze gunstige positie op de arbeidsmarkt heeft niet alleen te maken met de nabijheid van veel en gevarieerde werkgelegenheid in de stad, maar ook met het gegeven dat hier een relatief grote groep hoogopgeleiden woont. Naarmate men hoger opgeleid is, is de kans op werkloosheid kleiner (tabel B3.8 in de bijlage). De kans is ook groot, gezien de relatief dure huisvesting (Vermeij 2013a), dat er veel tweeverdieners te vinden zullen zijn. We nemen de ontwikkeling van de werkloosheidscijfers in de dorpen nader onder loep en kijken met name naar verschillen tussen mannen en vrouwen (tabel B3.6 in de bijlage), leeftijdsgroepen (tabel B3.7) en opleidingsniveau (tabel B3.8).

De ontwikkeling van de werkloosheid vertoont bij mannen en vrouwen een verschillend patroon: opvallend is dat de werkloosheidscijfers bij vrouwen in de dorpen voortdurend meer vergelijkbaar zijn met die in de stad dan bij mannen. Maar bij beide seksen ligt de werkloosheid in de kleine dorpen bij de stad constant op het laagste niveau. Verder is nog opvallend dat in 2009 (bij relatief lage werkloosheidscijfers) in steden de werkloosheid onder mannen en vrouwen ongeveer gelijk was, terwijl in de dorpen de werkloosheid onder vrouwen veel hoger was dan onder mannen. Volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) raakten in de periode 2009-2013 meer vrouwen werkloos dan mannen, kennelijk begon dat proces in de dorpen eerder dan in de stad.

In de grote dorpen bij de stad is voor de meeste groepen weinig werkgelegenheid, in de kleine afgelegen dorpen hebben de jongste en de oudste groep met dit probleem te maken. We merken nog op dat deze oudste groep werkenden (55-64-jarigen) in de kleine afgelegen dorpen relatief veel moeite heeft om werk te vinden en er vaker werkloos is, terwijl deze categorie in de kleine dorpen bij de stad juist minder vaak werkloos is. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de sector waarin deze leeftijdscategorie werkzaam is: in de kleine afgelegen dorpen vaker in de fysiek zwaardere beroepen, in de kleine dorpen bij de stad vaker dienstverlenend. Ook voor enkele andere groepen geldt overigens dat de werkloosheid in de kleine dorpen bij de stad constant op het laagste niveau ligt, namelijk voor jongeren tot 24 jaar, voor de categorie 35-54-jarigen, en voor de laag- en middelbaar opgeleiden.

Op het platteland is het *zelfstandig ondernemen* van oudsher sterk aanwezig in de agrarische sector, en het agrarisch grondgebruik is het grootst in de kleine dorpen (Steenbekkers 2013b). Niet verrassend dat een relatief grote groep ondernemers in de kleine dorpen te vinden is, zoals figuur 3.4 laat zien. Dit aandeel is beduidend groter dan in de grote dorpen en in de stad. Dat er in de kleine dorpen relatief veel ondernemingen zijn, kan worden toegeschreven aan een relatief groot aandeel start-ups in plattelandsgemeenten (Strijker en Markantoni 2011) – naar schatting is zelfs de helft op het platteland gevestigd (Van der Aalst 2016) – waaronder relatief veel bedrijfjes in de zogenaamde *cottage industries* (PBL 2015c).

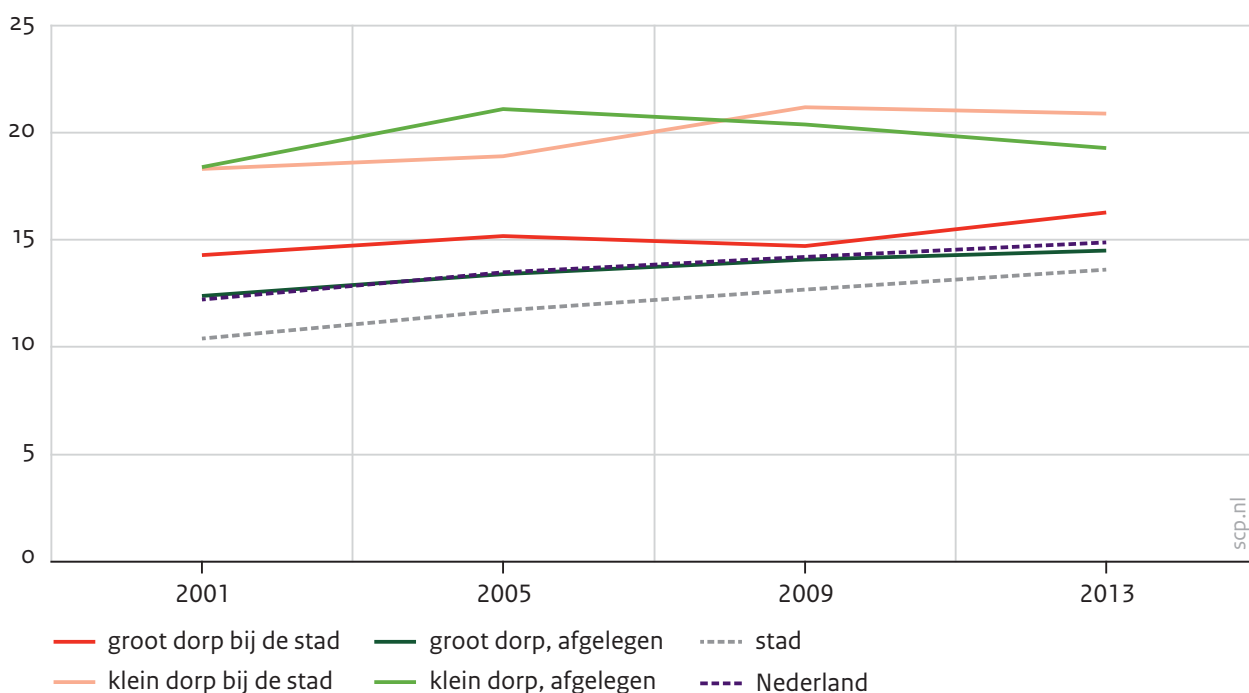
Dit zijn zeer kleinschalige bedrijfjes in perifere gebieden die zich kenmerken door een bovenregionale of internationale afzetmarkt en die inspelen op de beschikbaarheid van

goedkope huisvesting c.q. bedrijfslocaties. Denk aan bedrijfjes in de creatieve sector of de (financiële) dienstverlening. Vaak speelt de wens of de gevoelde noodzaak om een eigen onderneming op te zetten, waarbij wonen en werken kunnen worden gecombineerd. De in grote hoeveelheid vrijkomende bedrijfsgebouwen in de landelijke gebieden kunnen op deze manier wellicht deels een nieuwe bestemming krijgen. Veelal worden deze bedrijfjes opgezet door hoogopgeleide, dorpsautochtone zelfstandigen zonder personeel (E&E Advies 2012). Een goede ICT-infrastructuur is voor de *cottage industries* een belangrijke randvoorwaarde (Provincie Groningen et al. 2016).

De algemene trend is dat ondernemerschap toeneemt, in belangrijke mate doordat steeds meer mensen als zzp'er werken. Onder de autochtone Nederlanders zijn zzp'ers sterk oververtegenwoordigd in de landbouw, bosbouw en visserij en dit geldt vooral voor de noordelijke provincies plus Overijssel, Flevoland, Gelderland, Zeeland en Noord-Brabant (CBS 2016b). Hoewel de algemene trend een toename laat zien, vormen de kleine afgelegen dorpen hierop een opvallende uitzondering: hier neemt sinds 2005 het aandeel zelfstandigen af. Dit zou wellicht de schaalvergroting van agrarische bedrijven en de afname van het agrarisch ondernemerschap in kleine familiebedrijfjes kunnen reflecteren. Deze veronderstelling strookt met de bevinding van een relatief grote werkgelegenheidsgroei in de kleinste kernen (PBL 2015c), wat veelal duidt op grootschalige bedrijvigheid, in tegenstelling tot de algemene tendens van een afnemende werkgelegenheid in de meer perifere regio's in het land.

Figuur 3.4

Ondernemerschap in de werkzame beroepsbevolking naar dorpstype, 2001-2013 (in procenten)

Bron: CBS (EBB'01-'13) SCP-bewerking

Tegelijkertijd neemt het aandeel ondernemers in de kleine dorpen bij de stad toe. Hier lijkt het ondernemerschap van karakter te veranderen: wellicht zijn daar steeds meer zzp'ers actief die met gebruikmaking van de kwaliteiten van een landelijke omgeving de markt (van vooral stedelijke consumenten) bedienen. Steeds vaker gaat het om niet-agrarische nevenactiviteiten zoals recreatie en toerisme, landschaps- en natuurontwikkeling (Markantoni et al. 2013). Opmerkelijk is dat het ondernemerschap onder bewoners van de grote dorpen hier ver bij achterblijft, wat mogelijk toegeschreven kan worden aan minder (ruimtelijke) kwaliteit om een eigen onderneming te beginnen.

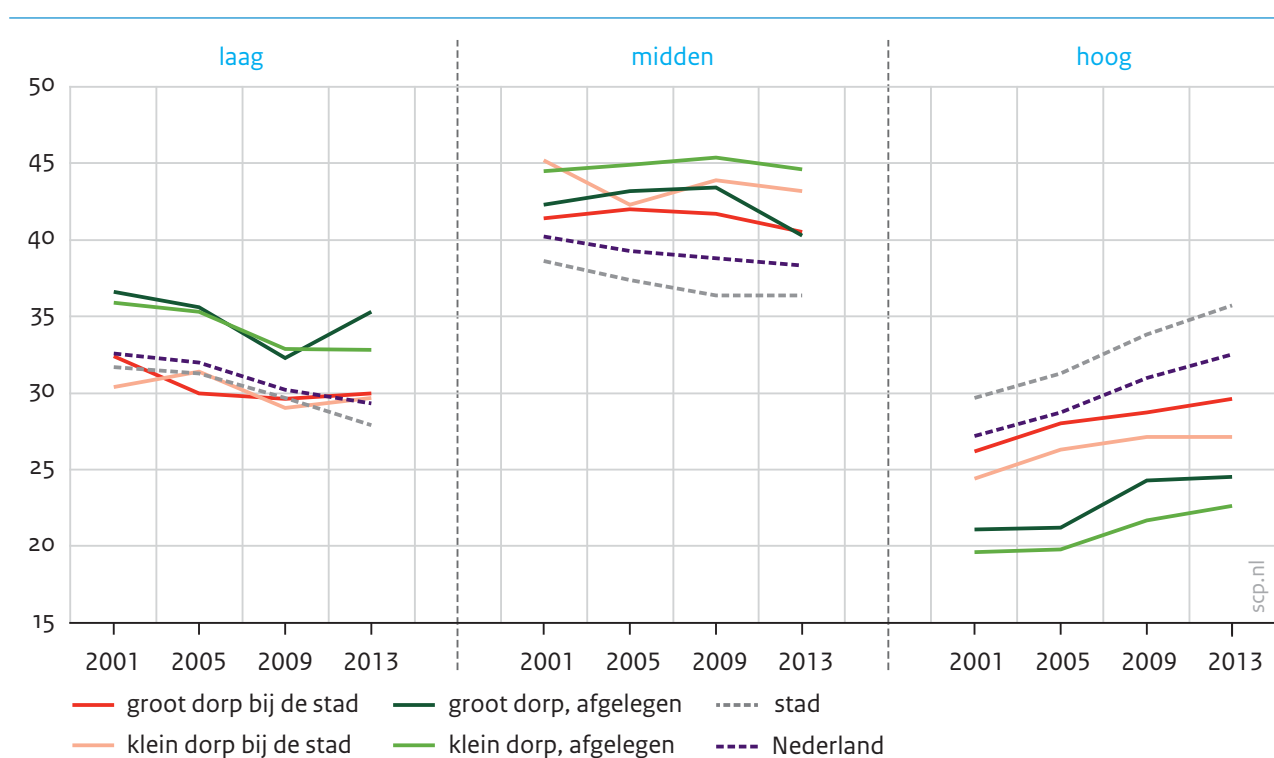
3.3 Meer laaggekwalificeerd werk door bewoners afgelegen dorpen

Het al dan niet hebben van een betaalde baan is slechts één aspect van de sociaal-economische status van mensen, andere zijn het beroepsniveau en de baanomvang. Wanneer een toegenomen arbeidsparticipatie samengaat met kleinere baantjes en vaker werk dat niet past bij de onderwijskwalificatie, dan hoeft dit geen verbetering te betekenen.

Het *beroepsniveau* laat in het algemeen een gestage stijging zien, in de zin dat het aandeel banen op een hoog beroepsniveau stijgt en op een laag beroepsniveau daalt (figuur 3.5). De banen die hogergekwalificeerde werknemers vergen, zijn geografisch nogal ongelijk verdeeld: ze zijn vooral in de stad te vinden. Veel dorpsbewoners werken in stedelijk gebied en vooral hogeropgeleiden zijn bereid lange afstanden af te leggen voor hun werk (Van der Klis 2013). Toch zien we de geografische ongelijkheid duidelijk terug in het beroepsniveau van bewoners: dorpsbewoners hebben minder vaak een hoog beroepsniveau dan stedelingen en hun beroepsniveau is lager wanneer het dorp kleiner en afgelegen is. Wel is het beroepsniveau in de afgelegen dorpen iets sterker gestegen in de periode voor de economische crisis dan in de dorpen bij de stad. Hierin reflecteert zich mogelijk dat hogeropgeleiden in afgelegen dorpen minder in loondienst zijn gekomen maar meer zelfstandig werkzaam zijn geworden in bijvoorbeeld (footloose) ondernemingen (Markantoni et al. 2013). De keerzijde, de afname van laaggekwalificeerde banen, deed zich tegelijkertijd voor, maar vooral de plotse toename sinds 2009 in de grote afgelegen dorpen is opmerkelijk.

Figuur 3.5

Beroepsniveau van de werkzame beroepsbevolking naar dorpsstypen, 2001-2013 (in procenten)

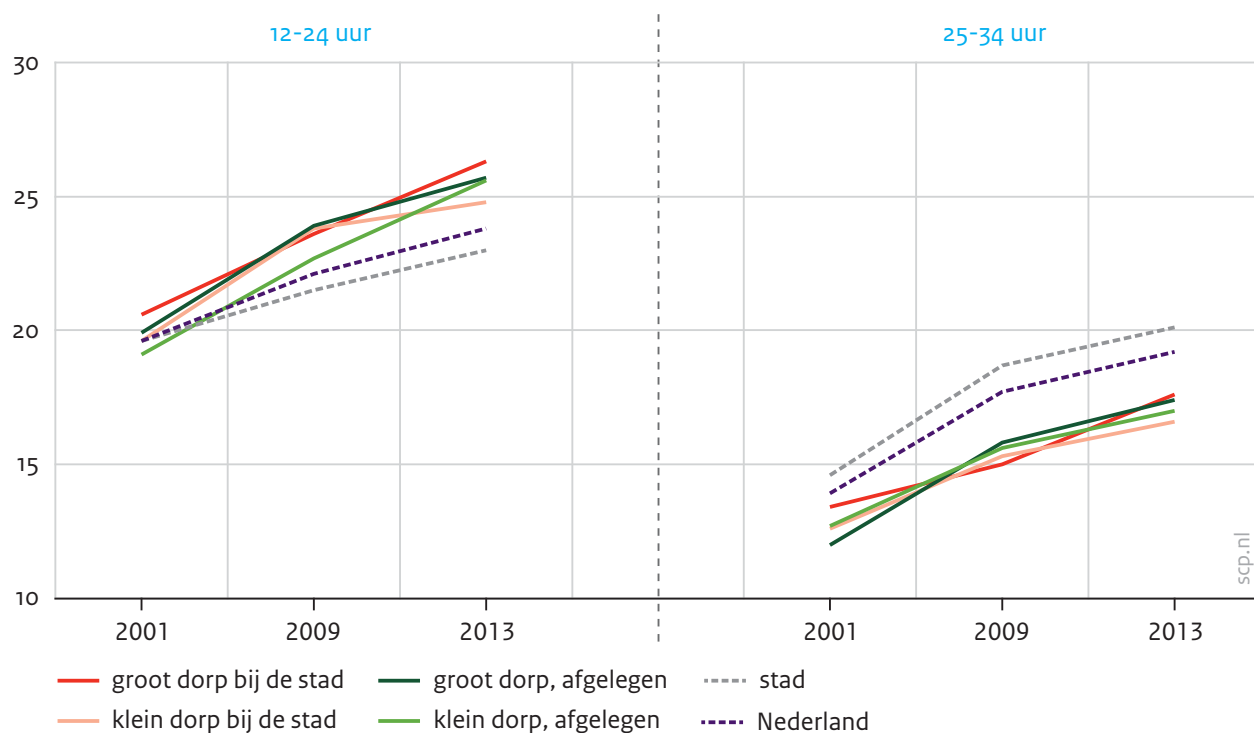

Bron: CBS (EBB'01-'13) SCP-bewerking

Naast het beroepsniveau is ook de *baanomvang* een indicator voor de mogelijkheid om een goed inkomen te verwerven. Een bekende trend in Nederland is de gestage afname van het aandeel voltijdsbanen (minimaal 35 uur per week) van gemiddeld 66% in 2001 naar 57% in 2013, een trend die zich ook in de dorpen laat zien (figuur B3.4 in de bijlage). Daartegenover staat een toename van het aandeel deeltijdsbanen (figuur 3.6), die grotendeels op het conto komt van vrouwen (CBS 2012). Het aandeel grote deeltijdsbanen (25-34 uur/week) ligt hoger bij stedelingen en is onder hen ook sterker toegenomen dan bij dorpsbewoners. In de dorpen groeide het aandeel kleine deeltijdsbanen sterker dan in de stad, het sterkst was de toename onder bewoners van de kleine afgelegen dorpen. Het aandeel kleine banen onder werknemers steeg in alle dorpsstypen van gemiddeld 20% in 2001 naar zo'n 27% in 2013, in de stad ging dit van 18% naar 22% (tabel B3.9 in de bijlage). Ook bij de zelfstandigen lijkt de trend te zijn dat deze gemiddeld steeds minder voltijds werken (tabel B3.10). Wellicht zijn er andere meer administratieve verklaringen voor parttime werken door zelfstandigen, bijvoorbeeld de mogelijkheid dat zij hun werktijd verdelen over meerdere bedrijven. Desondanks werkt in de kleine dorpen nog steeds bijna 75% van de ondernemers voltijds.

Figuur 3.6

Baanomvang van de werkzame beroepsbevolking naar dorpestype, 2001-2013 (in procenten)

Bron: CBS (EBB'01-'13) SCP-bewerking

3.4 Hoogste inkomens en minste armoede in dorpen bij de stad

Verschillen in inkomens en met name vermogens waren naar aanleiding van een publicatie van Piketty (2014) enkele jaren terug een veelbesproken onderwerp (SER 2015; Vrooman et al. 2014), en dan niet alleen vanwege de armoede die zich bij bepaalde groepen in de bevolking voordoet. Inkomensverschillen zouden namelijk ook leiden tot onder andere een afnemend sociaal en politiek vertrouwen (Kremer et al. 2014). Een trendanalyse van inkomensverschillen in Nederland (Vrooman en Wildeboer Schut 2015) gaat niet in op regionale verschillen maar benoemt onder meer zzp'ers als nieuwe risicogroep voor inkomensongelijkheid. Beleidsmatig relevant is te weten hoe dergelijke groepen zich ruimtelijk verdelen, om zicht te krijgen op een eventuele cumulatie van inkomensongelijkheid en ruimtelijke ongelijkheid. Recente cijfers laten zien dat de groep met de 40% laagste inkomens sterk is oververtegenwoordigd buiten de Randstad en met name aan de randen van het land te vinden is (Hoff en Wildeboer Schut 2016). Overigens zijn de woningen in afgelegen dorpen ook een stuk goedkoper (Vermeij 2013a).

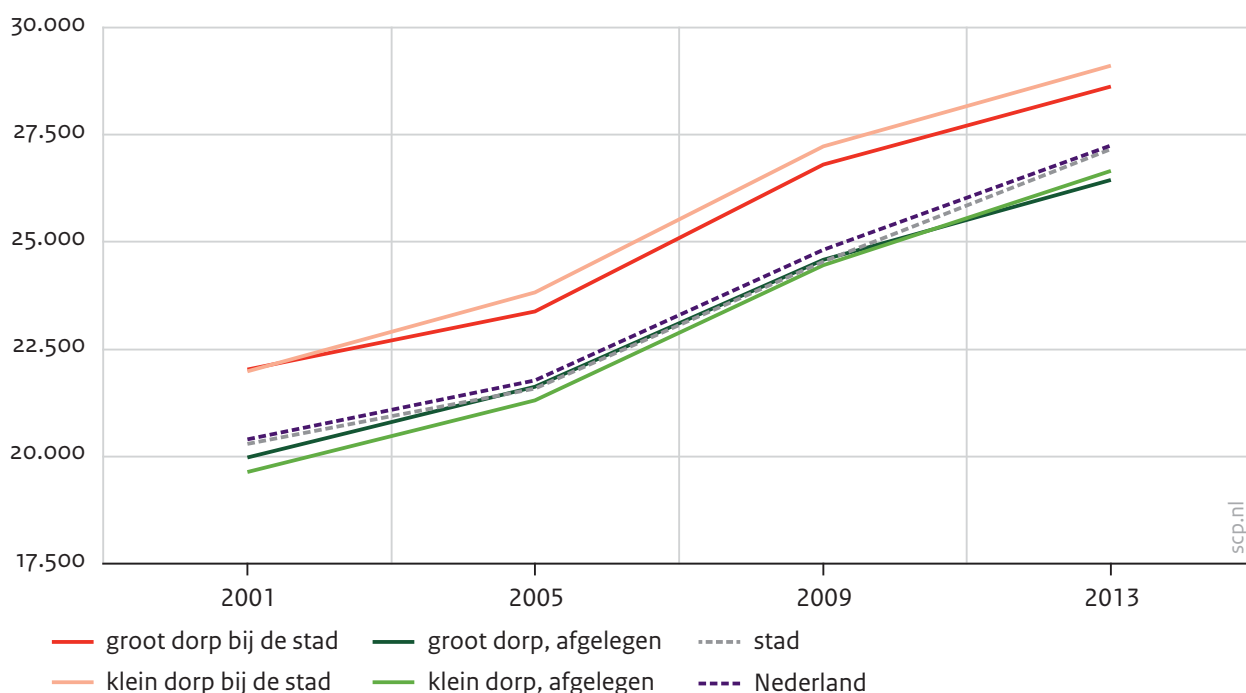
Bekijken we de ontwikkeling van de besteedbare inkomens in Nederland, dan suggereert deze gemiddeld genomen een gestage groei (figuur 3.7), maar deze cijfers zijn niet gecorrigeerd voor inflatie. De bewoners van dorpen rond de stad verdienen gemiddeld genomen het hoogste inkomen, maar het verschil met de rest van Nederland is in de loop der tijd

gelijk gebleven. De bewoners van afgelegen dorpen zitten op hetzelfde gemiddelde inkomensniveau als stedelingen.

Dit patroon van lagere inkomens in kleine afgelegen dorpen blijkt zich systematisch voor te doen binnen de verschillende categorieën in de bevolking, met uitzondering van de gezinnen met minderjarige kinderen (tabel B3.11 in de bijlage). Alleen deze categorie heeft een hoger besteedbaar inkomen dan die in de dorpen nabij de stad.

Figuur 3.7

Ontwikkeling van het besteedbaar inkomen naar dorpsstype, 2001-2013 (in procenten)^{a, b}

a De figuur toont het gestandaardiseerd besteedbaar inkomen van personen. Bij het inkomen zijn geen woonsubsidies of tegemoetkoming studiekosten meegeteld. De inkomens zijn niet voor inflatie gecorrigeerd; hierdoor ontstaat de suggestie van stijgende inkomens, wat in de praktijk niet het geval hoeft te zijn.

b Bij vergelijking met de gemeentelijke basisadministratie (GBA) blijkt het Inkomenspanelonderzoek (IPO) representatief te zijn voor de bevolking van de vier dorpscategorieën.

Bron: CBS (IPO'01-'13) SCP-bewerking

Lang niet iedereen haalt echter inkomen uit arbeid, met als gevolg dat *armoedecijfers* in Nederland meebewegen met de werkloosheidscijfers (vergelijk figuur 3.8 met figuur 3.3). De economische crisis die zich eind 2008 aandiende, werkt de laatste jaren sterk door in de armoedecijfers in Nederland (Wildboer Schut en Hoff 2016a). Ook blijkt dat de armoede, hoewel vooral bekend als een stedelijke problematiek, toch ook zichtbaar is in de landelijke delen van Nederland. Van de gemeenten met een armoedepercentage hoger dan het landelijke gemiddelde (7,7%) ligt bijna de helft in Groningen, Friesland of Drenthe (Hoff en Wildeboer Schut 2016).

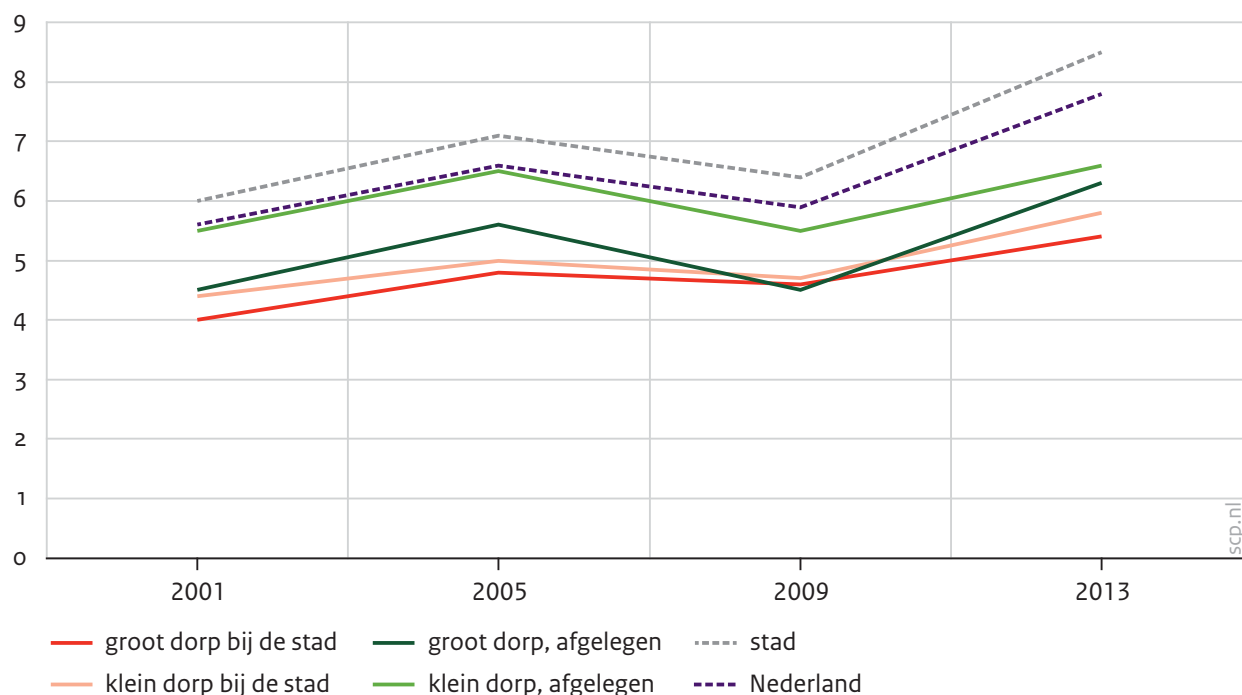
Voor heel Nederland geldt dat in 2014 1,2 miljoen mensen in armoede leefden (7,6% van de bevolking) volgens het 'niet-veel-maar-toereikend' criterium. Naar het zich laat aanzien was 2013 een piekjaar in de nasleep van de economische crisis en heeft er in 2014 weer een daling ingezet. Cijfermatig is er nog geen zekerheid of deze daling zich heeft voortgezet in 2015 en 2016, maar de verwachting is dat er een geringe daling is opgetreden, en dat deze daling zich zal voortzetten in 2017 (Wildeboer Schut en Hoff 2016b).

Hoe ziet de verdeling van armoede er uit tussen stad en platteland en over de verschillende dorpstypen? In 2013 leefde in Nederland gemiddeld 7,9% van de bevolking in armoede, en was dit aandeel relatief hoog in de stad (8,5%) en in de dorpen beduidend lager (variërend tussen 5,4% en 6,6%). Binnen het platteland is vooral in de dorpen bij de stad de armoede relatief laag, wat strookt met het relatief grote aandeel mensen dat er in welstand leeft (figuur 3.1).

Dit patroon van met werkloosheid meebewegende armoede zien wij ook in de dorpen terug (figuur 3.8). Terwijl de armoedepercentages leken te dalen in 2009 vergeleken met het niveau in 2005 (dus kort voorafgaande aan de crisis), is er nadien een duidelijke stijging te zien tot ruim boven het niveau van 2005. Zeker in vergelijking met de algemene welvaartssituatie aan het begin van het millennium, was het aandeel mensen dat in 2013 in armoede leefde relatief hoog. Ondanks de relatief grote stijging van werkloosheid in de grote dorpen bij de stad is de stijging van het armoedepercentage er sinds 2009 wat minder prominent. In de afgelegen dorpen leeft een groter aandeel van de bevolking in armoede (6,3% tot 6,6%), maar nog steeds niet zoveel als in de stad. Op het platteland is het aandeel mensen dat in armoede leeft in de afgelegen dorpen relatief hoog. Naast de klassieke groepen zoals gescheidenen, bijstandsgerechtigden en migranten valt hierbij het relatief grote aandeel van zelfstandigen in armoede op (tabel B3.12 in de bijlage). Toch doen de zelfstandigen in de kleine dorpen het nog relatief goed, een iets kleiner deel van hen leeft in armoede in vergelijking met zelfstandigen in de grote dorpen bij de stad of in de stad. Wat verder opvalt in de armoedetrends, gekeken naar leeftijdsgroepen (tabel B3.13) en naar werknemers of zelfstandigen (tabel B3.14), is dat deze voor bewoners in de kleine afgelegen dorpen relatief stabiel zijn vergeleken met de andere dorpstypen.

Figuur 3.8

Personen in armoede volgens het niet-veel-maar-toereikend criterium naar dorpsstypen, 2001-2013 (in procenten)^a

a Door ontbrekende gegevens over het dorpsstypen is de populatie waarop de berekeningen hebben plaatsgevonden kleiner dan in Wildeboer Schut en Olsthoorn (2015). De armoedecijfers voor Nederland als geheel wijken daardoor iets af.

Bron: CBS (IPO'01-'13) SCP-bewerking

3.5 Meer werkenden maar lagere inkomens in kleine afgelegen dorpen

Verschillen tussen stad en platteland

Het beeld hoe het platteland zich sociaaleconomisch verhoudt tot de stad is niet gewijzigd ten opzichte van de analyses in *De dorpenmonitor* (Hoff en Steenbekkers 2013). In vergelijking met de stad heeft het platteland een bevolking die gemiddeld genomen meer meedoet in het arbeidsproces (met uitzondering van de grote afgelegen dorpen) en beduidend minder vaak werkloos is. Plattelandsbewoners zijn vaker ondernemer (vooral in de afgelegen dorpen), hebben een aanzienlijk lager beroepsniveau en werken vaker in kleine dan in grote deeltijdbanen; het aandeel mensen dat in armoede leeft is kleiner op het platteland dan in de stad.

Opmerkelijk is daarom dat platteland en stad geen eenduidig verschil in inkomensniveau hebben: de inkomens van de bewoners van afgelegen dorpen liggen op hetzelfde niveau als die van stedelingen, terwijl dat in peri-urbane dorpen aanmerkelijk hoger ligt. Zoals we in hoofdstuk 1 al constateerden, lijkt op dorpen in de nabijheid van de stad het predicaat 'het beste van twee werelden' van toepassing.

Dat plattelandsbewoners ten opzichte van stedelingen meer werkzaam zijn, is niet in tegenspraak met de hiervoor geconstateerde slechtere werkgelegenheidssituatie in

plattelandsregio's ten opzichte van stedelijke regio's. Want juist door een gemiddeld lager baanniveau sluit het aanbod aan personeel in de plattelandsregio's relatief goed aan op de vraag (Hoff en Steenbekkers 2013).

En doordat de bevolking in veel plattelandsregio's krimpt hoeft een beperkte werkgelegenheidsgroei niet meteen tot werkloosheid te leiden. Bovendien blijken dorpsbewoners goed in staat om hun eigen werkgelegenheid te creëren in de vorm van een onderneming.

Verschillen tussen dorpen

Er zijn op sociaaleconomisch gebied enkele evidente verschillen binnen het platteland te zien. Verschillen tussen grote en kleine dorpen zijn er vooral qua werkzaamheid: er zijn meer werkenden, meer ondernemers en minder werklozen onder de bewoners van kleine dorpen. Men zou het omgekeerde verwachten, omdat er meer werkaanbod is in de grote dorpen vanwege de daar aanwezige bedrijvigheid, detailhandel, maatschappelijke voorzieningen en instellingen, die goeddeels ontbreken in de kleine dorpen. Zo'n 20% van de bevolking van de kleine dorpen creëert met een onderneming echter zelf werkgelegenheid, wat een deel van de hogere arbeidsparticipatie verklaart. Daarnaast zullen bewoners van kleine dorpen hun werk regionaal vinden, en dus ook een deel van het werkaanbod in de grote dorpen aanpakken. En wellicht is er een aanzuigende werking van de arbeidsmarkt in de grote dorpen op werknemers uit de kleine dorpen, doordat de bewoners van de grote dorpen eerder geneigd zijn het werkaanbod in de stad te benutten.

Hoe komt het dan toch dat de welstandsverschillen tussen de bewoners van kleine dorpen bij de stad en die van kleine afgelegen dorpen relatief groot zijn? Om die vraag te kunnen beantwoorden is er inzicht nodig in de verschillen tussen de dorpen bij de stad en de afgelegen dorpen. De grootste sociaaleconomische verschillen binnen het platteland doen zich namelijk voor in de ligging ten opzichte van de stad, zoals we eerder ook constateerden in *De dorpenmonitor* (Steenbekkers en Vermeij 2013). Dit lijkt te beginnen met een verschil in het beroepsniveau van de werkenden: naarmate dorpen verder van de stad zijn gelegen, is het gemiddelde beroepsniveau lager. Dit reflecteert deels dat er in de afgelegen dorpen ook meer aanbod aan laaggekwalificeerd werk zal zijn, maar vooral ook dat er minder hoogopgeleiden zijn dan in de dorpen bij de stad, zoals we ook zagen in hoofdstuk 2, aangezien de hogergekwalificeerde banen vooral in de stad worden aangeboden.

In de kern liggen hieraan demografische processen ten grondslag, die al decennialang gaande zijn: de kansrijke jongeren die een hoog opleidingsniveau ambiëren, verruilen hun woonplek op het platteland voor de stad (Latten en Annema 2011; Latten en Kooiman 2011; Thissen et al. 2010). En de laatste jaren zijn er tekenen dat jonge gezinnen niet meer vanuit de stad naar het platteland verhuizen, zoals voorheen gebruikelijk was (Kooiman 2016). Dergelijke selectieve verhuispatronen dragen bij aan een structureel verschil in opleidingsniveau tussen de (beroeps)bevolking in de dorpen en die in de steden, maar dit verschil bestaat ook tussen de dorpen nabij de stad en de afgelegen dorpen. Het patroon is dat naarmate dorpen kleiner en meer afgelegen zijn, de bevolking gemiddeld lager is opgeleid, er meer werk is voor laaggeschoolden en de inkomens er lager zijn.

Er zijn signalen van een tegenbeweging tegen deze uitholling van het afgelegen platteland; uit onderzoek in Groningen blijkt dat vestigers op het platteland een hoger inkomen hebben dan vertrekkers, ongeacht of de dorpen gelegen zijn in een groeiregio of in een krimpregio (Sociaal Planbureau Groningen 2014). Het moet nog blijken of dit een structureel patroon is en of het voor heel Nederland geldt.

Met het lang bestaande structurele verschil in opleidings- en beroepsniveau hangt namelijk het verschil in inkomen gedeeltelijk samen. De gemiddeld hoogste inkomens worden verdiend door de bevolking in de dorpen bij de stad, en de laagste inkomens in de afgelegen dorpen. Deze dorpen hebben de crisisperiode ook verschillend doorstaan: het welstandsniveau in de dorpen bij de stad heeft een constante groei getoond, terwijl de afgelegen dorpen het hardst zijn geraakt en het herstel er ook moeizamer verloopt. Hoe verschillend de crisis heeft ingegrepen is ook terug te zien bij het aandeel ondernemers in de kleine dorpen: een constant dalende tendens in de afgelegen dorpen versus een stijgende lijn bij de dorpen nabij de stad.

Hoewel de inkomensniveaus in de grote en kleine afgelegen dorpen hetzelfde zijn, is de armoede in de kleine afgelegen dorpen aanzienlijk groter. En dat terwijl er meer mensen werkzaam zijn dan in de grote afgelegen dorpen. De grotere armoede in de kleine afgelegen dorpen reflecteert wellicht de combinatie van eigenschappen van de beroepsbevolking: er zijn relatief veel ondernemers, die nu eenmaal een groot risico op armoede hebben (Wildeboer Schut en Hoff 2016c), en er zijn relatief veel werknemers met laaggekwalificeerd werk. Hierdoor staan de kleine afgelegen dorpen qua armoede op de meest ongunstige positie vergeleken met de andere typen dorpen.

In de kleine dorpen bij de stad wordt de bevolking gekenmerkt door relatief veel ondernemers en relatief hooggekwalificeerd werk. Voeg daaraan toe dat een groot deel van de beroepsbevolking er werkzaam is en er weinig werkloosheid heerst, dan is daarmee het relatief hoge welstandsniveau van de kleine dorpen bij de stad te verklaren.

4 Sociaal-culturele ontwikkelingen

Voor vrijwel elk dorp en alle dorpsbewoners is het leven van alledag in de afgelopen decennia flink veranderd. Modernisering, schaalvergroting en commercialisering zijn hierbij sleutelbegrippen geweest, vaak geschaard onder de koepelterm plattelandsontwikkeling. Niet alleen veranderden de economische structuur, de werkgelegenheid, het voorzieningenniveau en de infrastructuur (Terluin et al. 2005; SER 2009), ook de manier waarop dorpsbewoners hun leven inrichten veranderde. Veel activiteiten waarvoor zij voorheen in de buurt of het dorp bleven, verlegden zich naar andere dorpen, steden, landen en werelddelen (Van den Broek 2006). Ook de media spelen een steeds grotere rol in het leven (Kapma en Ruters 2013). Dit alles heeft grote gevolgen gehad voor het doen en laten, het denken, voelen en geloven van dorpsbewoners. En daarmee voor het sociaal-cultureel functioneren van dorpsgemeenschappen.

Nadat we in de voorgaande hoofdstukken de ontwikkelingen beschreven in demografie en in de sociaaleconomische situatie van dorpsbewoners, bekijken we hier kort en bondig de sociaal-culturele kant van het dorpsleven. Daarbij beschouwen we allereerst de beleving van het platteland in het algemeen en specifiek als woon- en recreatiegebied. Daarna komen achtereenvolgens aan bod de beleving van het eigen welzijn en de eigen welvaart en de welvaart in Nederland. Vervolgens hoe men de samenhang in de lokale samenleving ervaart, de rol die de kerk in het dorpsleven speelt en hoe men de aanwezigheid van minderheden beleeft. Tot slot kijken we naar enkele indicatoren die hun vertrouwen reflecteren in politiek-bestuurlijke instituties (gemeentebestuur, politiek Den Haag, Europese politiek).

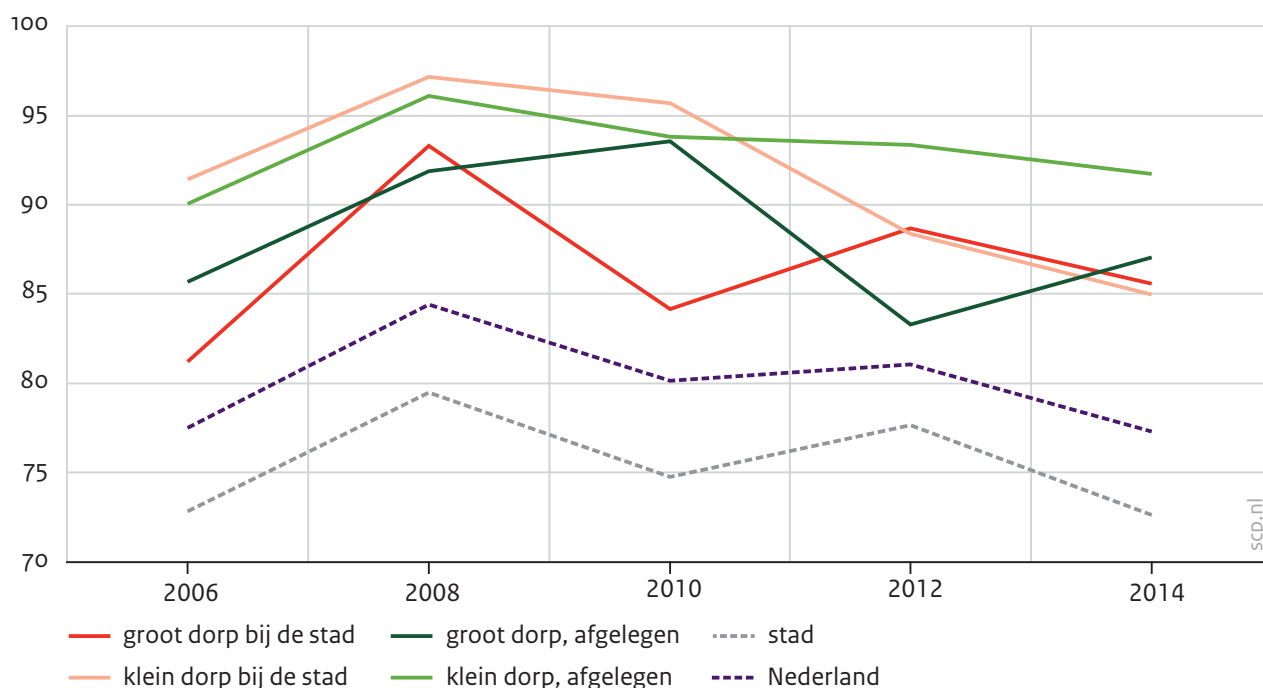
In dit hoofdstuk is gebruikgemaakt van de databronnen Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) en Culturele veranderingen in Nederland (CV). De steekproeven zijn te klein om de ontwikkelingen van jaar tot jaar naar dorpstypen te analyseren, zodoende zijn bij sommige indicatoren jaren samengevoegd.

4.1 Beleving van het platteland onverminderd positief

Het platteland heeft een positief imago, dat laat de empirie duidelijk zien (zie figuur 4.1). Vooral inwoners van kleine afgelegen dorpen zijn constant erg positief over het platteland. De grote dorpen laten een variabel beeld van de beleving zien. Deze positieve beleving is er constant bij 80% tot 95% van de plattelandsbewoners, maar stedelingen blijven daar met 70% tot 80% niet ver bij achter. Wel is de vraag of de enigszins dalende tendens sinds 2010 over vrijwel de hele linie (uitgezonderd de grote afgelegen dorpen) een tijdelijk deukje in het imago laat zien, of dat er een achteruitgang heeft ingezet.

Figuur 4.1

Ontwikkeling in de positieve beleving van het platteland naar dorpsstypen, 2006-2014 (in procenten)^{a, b}

a Vraagstelling: 'Wat voor gevoel roept het Nederlandse platteland bij u op?'

b Geen significante trends tussen 2006/2008 en 2012/2014. Significante verschillen ten opzichte van de kleine afgelegen dorpen (2012/2014): stad en grote dorpen.

Bron: scp (cv'06-'14)

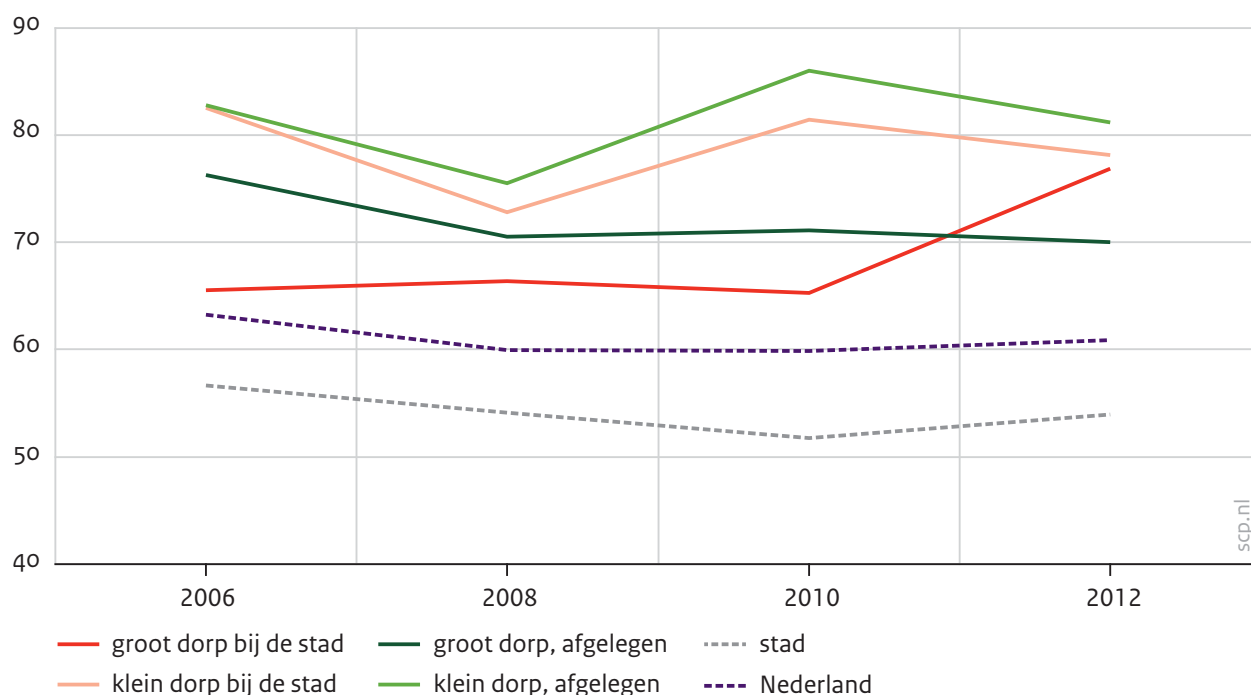
Gezien dit positieve imago mag het dan ook geen verbazing wekken dat het platteland belangrijk is als recreatieve bestemming voor een meerderheid van de Nederlandse bevolking (figuur 4.2). Van de dorpsbewoners stemt tussen de 70% en ruim 80% in met de stelling: 'Ontspannen doe ik het liefst op het platteland, door er te genieten van de natuur, de rust en de ruimte.' Vooral bewoners van afgelegen dorpen ondersteunen deze stelling, wat geen verwondering wekt aangezien ze daarvoor niet ver van huis hoeven.

Bij inwoners van kleine afgelegen dorpen is deze voorkeur in de tijd iets toegenomen. Dit reflecteert wellicht de vergrijzing van de bevolking in deze dorpen, aangezien ouderen het agrarische cultuurlandschap meer waarderen dan jongeren (Steenbekkers et al. 2008). Ook ruim de helft van de stedelingen gaat voor haar ontspanning graag naar het platteland, maar dit aandeel neemt iets af.

In een eerdere studie zagen we dat veel stedelingen regelmatig op het platteland recreëren, vooral om er te wandelen of te fietsen (Steenbekkers et al. 2008). De geringe afname bij de stedelingen geeft wellicht aan dat de rurale ommelanden van de stad iets minder belangrijk worden voor bewoners van zich vernieuwende steden, waar het aanbod aan cultuur en vermaak steeds groter en gevarieerder wordt (ocw 2015).

Figuur 4.2

Ontwikkeling in de beleving van het platteland als recreatieruimte, naar dorpsstypen, 2006-2012 (in procenten)^{a, b}

a Stelling: 'Ontspannen doe ik het liefst op het platteland, door er te genieten van de natuur, de rust en de ruimte.'

b Significante trends tussen 2006/2008 en 2010/2012: stad en kleine afgelegen dorpen (t- toets $p < 0,05$).
Significante verschillen met kleine afgelegen dorpen (2010/2012): stad en grote dorpen (t- toets $p < 0,05$).

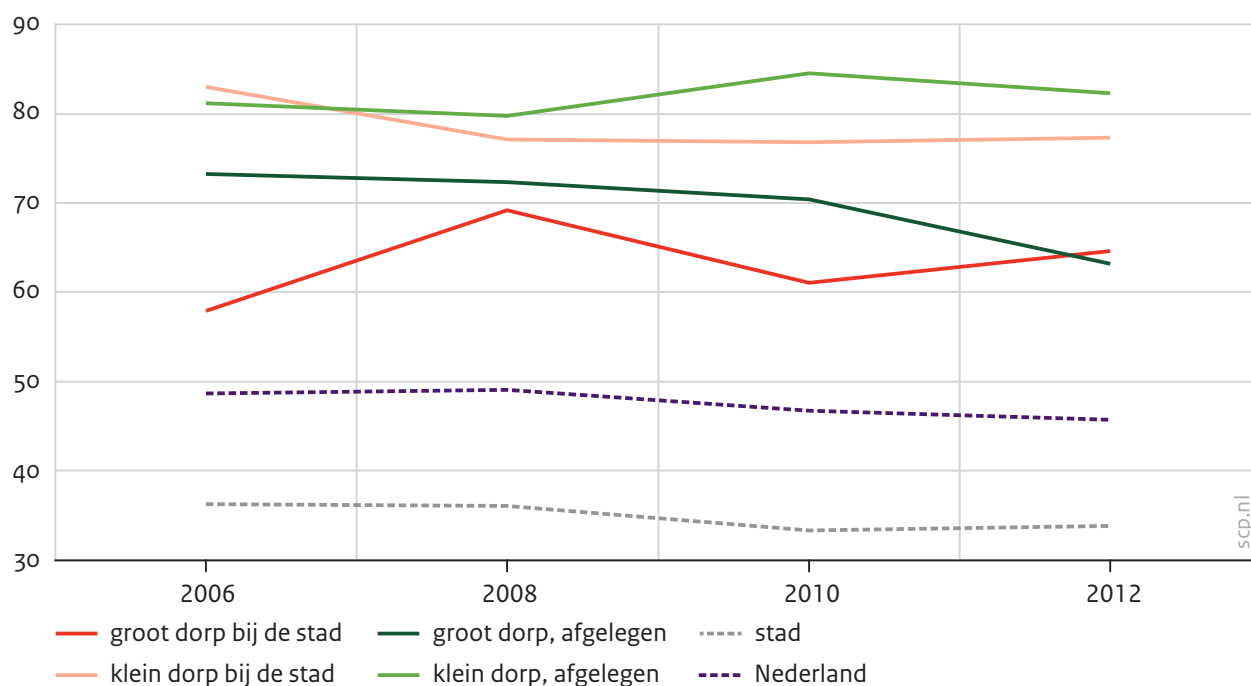
Bron: SCP (cv'06-'12)

In hoeverre is het populaire platteland voor Nederlanders aantrekkelijk als woonplek voor de toekomst? Ongeveer de helft van alle Nederlanders geeft te kennen na het pensioen het liefst op het platteland te (gaan of blijven) wonen (figuur 4.3). De bewoners van kleine dorpen lopen hierin voorop (ca. 80%), die van grote dorpen nemen een tussenpositie in (ca. 70%). De stedelingen zijn beduidend terughoudender en hun enthousiasme loopt bovendien terug (ca. 35%) (vgl. Steenbekkers et al. 2008). Er is wel een zeer zwakke toename in de voorkeur van bewoners van kleine afgelegen dorpen voor een oude dag op het platteland.

Het is niet verwonderlijk dat het overgrote deel van de dorpsbewoners aangeeft op het platteland te willen blijven, aangezien zij bekend staan als tamelijk honkvast (Van Dam et al. 2005). Bovendien verhuizen mensen vooral binnen vergelijkbare woonmilieus. Wat betreft de geuite woonvoorkeur voor het platteland door een op de drie stedelingen: het is niet waarschijnlijk dat grote groepen ouderen naar het platteland zullen trekken. Tussen geuite woonwensen en daadwerkelijke verhuizingen zit een groot verschil: verhuisgeneigdheid is sterk conjunctuurgevoelig en wordt met de jaren kleiner (De Groot et al. 2008). Slechts 1% van de ouderen die verhuisd zijn naar een bepaalde woonplaats gaf daarvoor als reden pensionering aan (Steenbekkers et al. 2008).

Figuur 4.3

Ontwikkeling in de voorkeur voor het platteland als toekomstige woonplek, naar dorpsstypen, 2006-2012 (in procenten)^{a, b}

a Stelling: 'Als het mogelijk is, zou ik het liefst na mijn pensioen op het platteland willen (blijven) wonen.'

b Geen significante trends tussen 2006/2008 en 2010/2012. Significante verschillen met kleine afgelegen dorpen (2010/2012): stad en grote dorpen (t- toets $p < 0,05$).

Bron: SCP (cv'06-'12)

4.2 Welzijn en tevredenheid tamelijk gelijk

De tevredenheid met het leven is in het algemeen in Nederland groot: gemiddeld geven Nederlanders daarvoor het rapportcijfer 7,8 (Boelhouwer 2015). Een hoog gemiddeld rapportcijfer wil niet zeggen dat er binnen Nederland geen verschillen zijn. Eerder onderzoek wees uit dat dorpsbewoners gemiddeld genomen gelukkiger zijn dan inwoners van steden (Boelhouwer 2013). Maar ditzelfde onderzoek kon niet aantonen dat er duidelijke verschillen zijn in de geluksbeleving van bewoners in verschillende typen dorpen. De beleving van geluk hangt samen met vele aspecten van het dagelijks leven van mensen, zoals hun gezondheid, woonsituatie en welvaart. We nemen er hier enkele onder de loep en vergelijken daarbij de bewoners van kleine afgelegen dorpen met de andere categorieën. Tabel 4.1 laat zien dat de inwoners van kleine afgelegen dorpen over het algemeen tevredener zijn over hun eigen situatie dan stedelingen. Dat wil zeggen: ze zijn gelukkiger, meer tevreden met de eigen gezondheid en over de eigen financiële situatie. Daarentegen zijn ze minder positief over de Nederlandse economie dan die van stedelingen. De verschillen met andere dorpsstypen zijn niet betekenisvol, behalve dan een betere gezondheidsbeleving vergeleken met de bewoners in de grote dorpen bij de stad.

Tabel 4.1

Welzijn en tevredenheid naar dorpsstijpe, bevolking van 18 jaar en ouder, 2014/2015 (in gemiddelde scores)^a

	geluk (1-5)	rapport- cijfer gezondheid (1-10)	rapport- cijfer financiën (1-10)	rapport- cijfer economie (1-10)	verwachting Nederlandse economie (1-5)
stad	3,8*	7,2*	6,5*	5,8*	3,0
groot dorp bij de stad	3,9	7,2*	6,8	5,7	3,0
klein dorp bij de stad	4,0	7,4	6,9	5,9	3,2
groot dorp, afgelegen	3,9	7,5	7,0	5,8	3,1
klein dorp, afgelegen	3,9	7,6	6,8	5,6	3,0
Nederland	3,9	7,3	6,6	5,7	3,0

a De gestelde vragen zijn respectievelijk: 'In welke mate vindt u zichzelf een gelukkig mens?' (5-puntsschaal), 'Hoe tevreden bent u met uw gezondheid?' (10-puntsschaal), 'Hoe tevreden bent u met uw financiële situatie?' (10-puntsschaal), 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met de Nederlandse economie?' (10-puntsschaal), 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende twaalf maanden: zullen deze slechter, hetzelfde of beter zijn als het gaat om de Nederlandse economie?' (5-puntsschaal).

* Significante verschillen met kleine afgelegen dorpen (t- toets $p < 0,05$).

Bron: SCP (COB'14-'15)

Ondanks dat de crisis een drukkend effect heeft gehad, is de tevredenheid met het leven in Nederland gemiddeld licht toegenomen in het afgelopen decennium (Boelhouwer 2015). Toch hangen er een aantal donkere wolken boven (delen van) het platteland, waardoor een kanteling in de gemiddelde geluksbeleving mogelijk is. Bijna over de hele linie lijkt er sprake te zijn van een verslechtering. Het geluksgevoel is afgenomen, in de afgelegen dorpen en in de stad. De gezondheidsbeleving kan daarbij een onderliggend aspect zijn, maar de ogenschijnlijk gedaalde gezondheidsbeleving in de grote dorpen is niet significant.

In het licht van de economische crisis die achter ons ligt, is het niet verwonderlijk dat Nederlanders over de hele linie minder tevreden lijken te zijn over hun eigen financiën (tabel 4.2). De afname in tevredenheid is in grote dorpen bij de stad en de afgelegen kleine dorpen opgetreden, maar evengoed in de stad. Bekend is dat de effecten van zo'n crisis in de bevolking na-ijlen, en dat effect lijkt hier zichtbaar te zijn. Overigens is de bevolking ook minder tevreden over de Nederlandse economie, maar tegelijkertijd heeft men overwegend hoopvolle verwachtingen over hoe de economie zich zal ontwikkelen.

Tabel 4.2

Ontwikkeling in welzijn en tevredenheid naar dorpsstype, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008-2015 (in gemiddelde scores)^a

	geluk (1-5)	rapport- cijfer gezondheid (1-10)	rapport- cijfer financiën (1-10)	rapport- cijfer economie (1-10)	verwachting Nederlandse economie (1-5)
stad					
2008-2011	4,0	7,3	6,9	6,0	2,8
2012-2015	3,9*	7,3	6,6*	5,6*	2,8
groot dorp bij de stad					
2008-2011	4,0	7,4	7,0	6,0	2,7
2012-2015	3,9	7,3	6,8*	5,5*	2,7
klein dorp bij de stad					
2008-2011	4,0	7,4	7,0	6,1	2,7
2012-2015	4,0	7,4	6,9	5,7*	2,8
groot dorp, afgelegen					
2008-2011	4,0	7,4	7,0	6,0	2,7
2012-2015	3,9*	7,3	6,9	5,6*	2,8*
klein dorp, afgelegen					
2008-2011	4,0	7,5	7,0	6,0	2,7
2012-2015	3,9*	7,5	6,8*	5,5*	2,7
Nederland					
2008-2011	4,0	7,4	6,9	6,1	2,7
2012-2015	3,9*	7,3*	6,6*	5,6*	2,8*

a De gestelde vragen zijn respectievelijk: 'In welke mate vindt u zichzelf een gelukkig mens?' (5-puntsschaal), 'Hoe tevreden bent u met uw gezondheid?' (10-puntsschaal), 'Hoe tevreden bent u met uw financiële situatie?' (10-puntsschaal), 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met de Nederlandse economie?' (10-puntsschaal), 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende twaalf maanden: zullen deze slechter, hetzelfde of beter zijn als het gaat om de Nederlandse economie?' (5-puntsschaal).

* Significante veranderingen ten opzichte van de periode 2008-2011 (t- toets $p < 0,05$).

Bron: SCP (COB'08-'15)

4.3 Dorpen onverminderd sterk in sociale cohesie

Het overheersende positieve beeld is dat dorpsbewoners leven in een hechte gemeenschap waarin ze voor elkaar klaarstaan en naar elkaar omkijken, maar dat dit als negatieve kant sociale controle kan hebben. Een decennium geleden voerden wij gesprekken met plattelandsbewoners, waarbij we hen vroegen hoe zij hun leven op het platteland ervoeren en specifiek hoe zij aankeken tegen de lokale gemeenschap. Er ontstond een bepaald rooskleurig beeld: de bewoners gaven aan blij te zijn dat de sociale controle minder sterk is geworden, en roemden de saamhorigheid en hulpvaardigheid. Op het platteland kijken mensen nog naar elkaar om, was de gedeelde mening (Simon et al. 2007). Later toonden

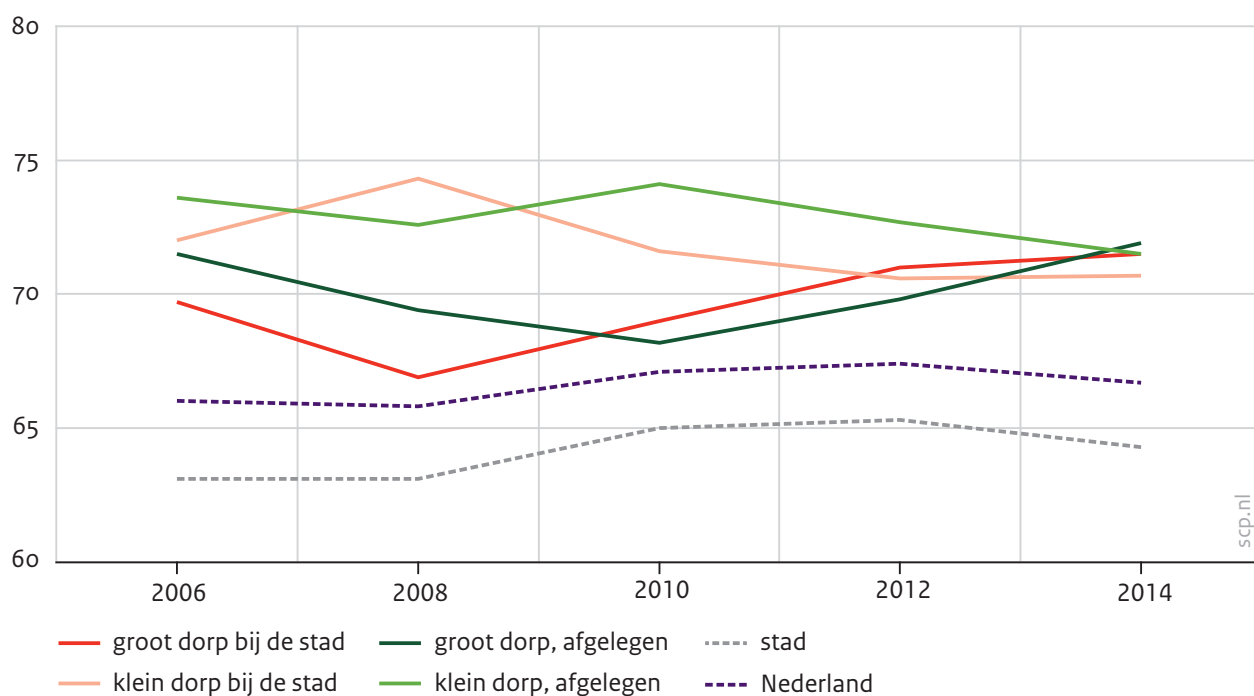
we aan dat de sociale samenhang significant hoger is op het platteland dan in de stad (Steenbekkers en Vermeij 2013; Vermeij en Mollenhorst 2008).

Dat dorpsbewoners meer sociale samenhang ervaren in hun directe woonomgeving dan stedelingen, komt onder andere doordat zij vaker in grondgebonden woningen wonen, relatief vaak lang op dezelfde plek verblijven en ouder zijn (Steenbekkers en Vermeij 2013). Het aandeel grondgebonden woningen, veelal eengezinswoningen, daalt langzaam (BZK 2016b), wat ten koste zou kunnen gaan van de saamhorigheid tussen bewoners. Ook stijgt het aandeel kwetsbare ouderen voor wie contacten in de buurt of het dorp minder vanzelfsprekend zijn, wat eveneens de saamhorigheid kan aantasten en tot toenemend isolement kan leiden.

De sociale samenhang in de dorpen vertoont enige variatie in de tijd, maar is min of meer op gelijk niveau gebleven (figuur 4.4). Er kan althans statistisch geen trend worden vastgesteld voor de dorpen, wel voor de stad.

Figuur 4.4

Ervaren van sociale samenhang in de buurt, naar dorpstype, bevolking van 18 jaar en ouder, 2006-2014 (in indexcijfers)^{a, b}

a Het indexcijfer (0-100) is opgebouwd uit de reacties die zijn gegeven op de volgende vijf stellingen, die men kon beoordelen met (helemaal) mee eens, niet mee eens en niet mee oneens, of (helemaal) mee oneens: 1 'Ik heb veel contact met mijn directe buren'; 2 'In deze buurt gaat men op een prettige manier met elkaar om'; 3 'Ik woon in een gezellige buurt met veel saamhorigheid'; 4 'Mensen kennen elkaar in deze buurt nauwelijks'; 5 'Ik ben tevreden met de bevolkingssamenstelling in deze buurt'. Cronbach's alpha = 0,81.

b Significante trends tussen 2006-2008 en 2012-2014: stad (t- toets $p < 0,05$). Significante verschillen met kleine afgelegen dorpen (2012-2014): stad en grote dorpen (t- toets $p < 0,05$).

Bron: SCP (cv'06-'14)

Desondanks lijkt er een tendens zichtbaar van een langzaam maar gestaag dalende sociale samenhang in de buurt in kleine dorpen bij de stad. Bij doorzetten van deze ontwikkeling gaat de buurtsamenhang daar meer op die in de stad lijken. In de grote dorpen bij de stad lijkt de samenhang eerder toe dan af te nemen. Al mogen we statistisch niet van een trend spreken, hoe dan ook lijkt de sociale samenhang in de verschillende dorpstypen te convergeren op een gemiddeld vergelijkbaar niveau als in 2006. Er is dus in elk geval geen sprake van afnemende cohesie.

Tegen het licht van de sterke sociale samenhang kan verwacht worden dat op het platteland relatief weinig mensen in een isolement verkeren. Maar sociaal isolement van plattelandsbewoners is een bron van zorg binnen een sterk vergrijzende dorpsamenleving met een teruglopend lokaal voorzieningenaanbod. Vooral ouderen die weinig buitenshuis en in het dorp komen, zouden minder gelegenheid hebben tot contact en kunnen vereenzamen. Zo zijn in Friesland vier op de tien ouderen (65-plus) matig tot zeer ernstig eenzaam (De Vries et al. 2016), in Zeeland ligt dit rond de helft (GGD Zeeland 2012). Deze vrees voor eenzame ouderen is een belangrijke motivatie achter lokale inspanningen in kleine dorpen om bijvoorbeeld een dorps huis of een winkel in stand te houden of lokale zorgcoöperaties op te zetten.

Vermeij en Mollenhorst (2008) lieten zien dat plattelandsbewoners in het algemeen minder sociaal isolement ervaren dan stedelingen (10% versus 15% van de stedelingen).

Bepalend voor het gevoel van isolement is de mate waarin mensen contact hebben met burens, familie en vooral met vrienden. Eerder werden hierin nauwelijks verschillen tussen de dorpstypen gevonden en wellicht daardoor ook geen verschillen in ervaren isolement (Steenbekkers en Vermeij 2013). Relevant is nog dat op het (afgelegen) platteland bewoners wel iets vaker contact hebben met burens en familie, maar juist iets minder met vrienden.

Wij hebben in ons onderzoek ook gekeken naar sociaal isolement, een indicator die iets zegt over het ervaren van (gebrek aan) sociale contacten. De trends laten nogal een wispelturig beeld zien en er zijn geen significante verschillen tussen dorpstypen of tussen het platteland en de stad (niet getoond). Ook zijn er geen heldere trends in de tijd waarneembaar.

4.4 Het sociaal-culturele leven: traditie

Hoe staan de kleine dorpen ervoor in cultureel opzicht? Het beeld bestaat dat dorpsbewoners meer waarde hechten aan tradities en ook behoudender zijn in hun waardepatroon. Dit kan enerzijds de sociale samenhang in een dorp bevorderen, denk aan de traditionele dorpsfeesten en kermissen, maar evengoed aan hippe foodfestivals en nieuwe functies van cultureel erfgoed in het dorp. Anderzijds kan het vasthouden aan gewoonten ook zorgen voor scheidslijnen in de dorpsgemeenschap, zoals die vroeger tussen kerkelijke stromingen liepen.

Met het oog op de participatiegedachte is het daarom relevant te kijken in hoeverre in dorpen de open cultuur heerst die nodig is om als een solidaire en zelfredzame gemeenschap

te kunnen functioneren (Abbas 2013). We kijken hier naar de betrokkenheid bij de kerk als benadering van een traditioneel waardepatroon.

Recent is er veel aandacht voor de houding van bewoners ten opzichte onderwerpen die te maken hebben met globalisering en het wantrouwen ten opzichte van bestaande politieke instituties die daarmee gepaard gaat. Zo bleken de voorstanders van de 'Brexit' en van Trump zich vooral buiten de grote steden te bevinden (Beckett 2016). Zonder de intentie te hebben hiermee een robuust beeld te schetsen, willen we kort ingaan op het denken van dorpsbewoners over enkele politieke en maatschappelijke kwesties. We kijken naar houdingen ten opzichte van migratie en migranten, en naar het vertrouwen in de politiek op verschillende niveaus.

4.4.1 Afnemend kerkbezoek, behalve in kleine afgelegen dorpen

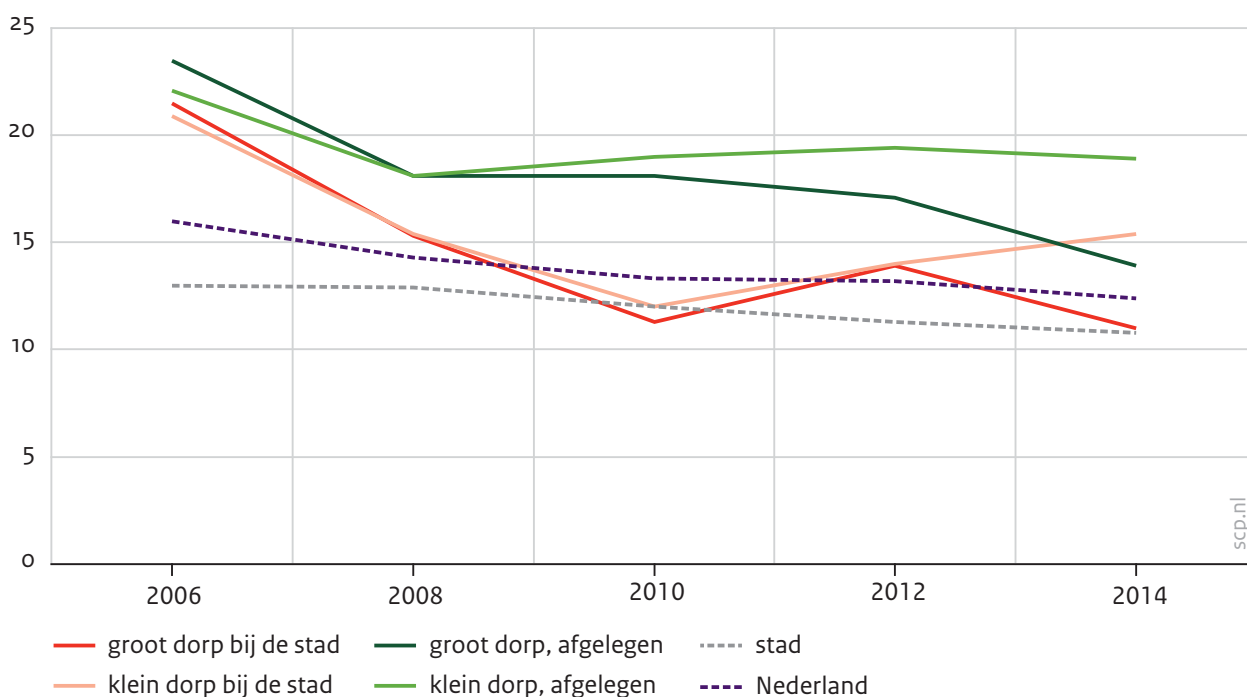
De kerk staat van oudsher symbool voor ontmoeting, medemenselijkheid en spiritualiteit. Zij is dan ook, naast het dorpse verenigingsleven, traditioneel een belangrijke arena van het gemeenschapsleven op het platteland, alhoewel deze rol van de kerk van dorp tot dorp sterk kan verschillen (Van de Donk en Janssen 2012). Zo vonden we eerder dat plattelandsbewoners in vergelijking met stedelingen vaker lid zijn van een geloofsgenootschap en dat deze leden ook frequenter een (kerk)dienst bezoeken (Vermeij en Mollenhorst 2008).

De ontkerkelijking in recentere jaren deed zich op het platteland vooral voor in de dorpen in de invloedssfeer van steden (Steenbekkers en Vermeij 2013). Zo daalde in de kleine dorpen bij de stad het aandeel dorpsbewoners dat minstens maandelijks naar de kerk gaat van een op de drie rond de millenniumwisseling naar een op de vijf rond 2010 (figuur 4.5). In kleine afgelegen dorpen is het aandeel bewoners dat regelmatig de kerk of een ander gebedshuis bezoekt het grootst. Zij wijken daarmee significant af van de bevolking in de stad en de peri-urbane dorpen.

De afnemende kerkgang in de grote dorpen bij de stad is de enige statistisch aangetoonde trend; er is daar in 2014 geen verschil met stedelingen waarneembaar in kerkbezoek. Al lijken de data een gestage daling in de kerkgang van dorpsbewoners weer te geven, toch is deze afname statistisch niet robuust en kan op toeval berusten. We hebben geen zicht op 'online' kerkbezoek, maar verwachten niet dat dit in de dorpen een belangrijk fenomeen is. De stabilisering van het kerkbezoek in de kleine afgelegen dorpen reflecteert wellicht het belang van de kerk als ontmoetingsplek in een omgeving waar de sociale infrastructuur over het algemeen afgebrokkeld is.

Figuur 4.5

Trends in het aandeel bewoners dat regelmatig^a een gebedshuis^b bezoekt, naar dorpstype, bevolking van 18 jaar en ouder, 2006-2014 (in procenten)^c

- a De figuur geeft een bezoekfrequentie weer van minstens eenmaal per maand.
b De vraag: 'Hoe vaak bent u gedurende het afgelopen jaar naar de kerk geweest?' werd aangepast voor hindoes/moslims/joden door te vragen naar tempel/moskee/synagoge in plaats van naar kerk.
c Significante trends tussen 2006-2008 en 2012-2014: grote dorpen bij de stad (t- toets $p < 0,05$). Significante verschillen met kleine afgelegen dorpen (2012-2014): stad en dorpen bij de stad (t- toets $p < 0,05$).

Bron: SCP (cv'06-'14)

4.4.2 Kijk op migranten: meeste reserves in kleine afgelegen dorpen

Op het platteland wonen veel minder mensen van niet-Nederlandse herkomst dan in de stad, zoals we zagen in hoofdstuk 2: in de grote dorpen heeft bijna 4% van de bewoners een niet-westerse achtergrond, in de kleine dorpen gemiddeld maar 2%. In de afgelopen tien à vijftien jaar is er een zeer beperkte toename geweest van deze groep in de dorpen, terwijl het aandeel niet-westerse bewoners in de stad flink groeide van ruim 10% naar 15%. De aanwezigheid van niet-westerse migranten kan twee tegengestelde effecten hebben. Er kunnen spanningen tussen bevolkingsgroepen ontstaan; zeker wanneer hun aandeel snel stijgt kunnen de autochtone bewoners dat als bedreigend ervaren. Maar de aanwezigheid van niet-westerse migranten kan ook gepaard gaan met nieuwe contacten, kennismaking met nieuwe culturen en uiteindelijk tot acceptatie en vertrouwdheid. Beide reacties zijn afgelopen periode in het nieuws geweest: heftige protestacties bij plannen voor (tijdelijke) huisvesting voor vluchtelingen en asielzoekers, maar evengoed vreedzame protestacties bij voorgenomen uitzetting van gezinsleden of gezinnen die in de lokale gemeenschap zijn opgenomen.

Eerder onderzoek liet zien dat dorpsbewoners in dit opzicht wat terughoudender zijn dan stedelingen (Vermeij en Mollenhorst 2008): zij zijn het iets minder eens met de stelling dat het goed is wanneer een samenleving uit meerdere culturen bestaat en vinden iets vaker dat mensen met een andere afkomst zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Het verschil is het grootst (10%) bij de reactie op de stelling dat er in Nederland te veel mensen zijn met een andere afkomst: plattelandsbewoners zijn het hier vaker mee eens (Vermeij en Mollenhorst 2008).

Terwijl ongeveer de helft van de stedelingen de aanwezigheid van verschillende culturen als een aanwinst voor onze samenleving beschouwt (tabel 4.3), is dit aandeel beduidend lager onder de bewoners van de kleine afgelegen dorpen. Ongeveer een derde van de bevolking van deze kleine afgelegen dorpen heeft reserves hierover, maar in de andere dorpstypen is een groter deel van de bevolking overtuigd van hun meerwaarde in een multiculturele samenleving. Dat stedelingen een iets gunstiger houding ten opzichte van migranten vertonen dan dorpsbewoners kan deels verklaard worden doordat er steeds meer migranten in onze steden wonen en stedelingen kennelijk veel positieve ervaringen opdoen.

Dit wordt ondersteund door de bevinding dat stedelingen vaker dan bewoners van kleine afgelegen dorpen aangeven geen bezwaar te hebben tegen een buur met een andere etnische herkomst (niet in tabel). De migranten zelf hebben een flinke stem hierin; kijken we alleen naar autochtone Nederlanders, dan vervalt dit verschil. In 2010 waren dorpsbewoners nog veel sceptischer dan stedelingen tegenover een buurman met een andere etnische achtergrond, het verschil tussen beide groepen bedroeg toen ongeveer 10 procentpunt (Vermeij 2013b). Ondanks de toename van het aandeel migranten in vooral het verstedelijkte deel van Nederland blijken de houdingen tegenover etnische burens nu overall ongeveer hetzelfde te zijn (niet in tabel).

Verder is ongeveer een kwart van de bevolking van mening dat een samenleving met open grenzen en een open economie ten koste van henzelf gaat. De bewoners van kleine afgelegen dorpen lijken wat meer open minded te zijn op dit punt, maar door de kleine aantallen ondervraagden is dit verschil niet robuust. Iets meer dan een op de tien Nederlanders, ongeacht waar men woont, is van mening dat immigratie een van de belangrijkste vijf hoofdpijndossiers van Nederland is.

Tabel 4.3

Houding ten opzichte van migranten in onze samenleving, naar dorpstype, bevolking van 18 jaar en ouder, 2014/2015 (in procenten)^{a, b}

	Nederland prettiger land als minder immigranten	aanwezigheid verschillende culturen aanwinst voor samenleving	nadelen van het verdwijnen van grenzen en open economie	immigratie als een van de vijf grootste problemen in ons land ^c
stad	38,9*	49,9*	26,3	13,6
groot dorp bij de stad	45,0	38,3*	27,1	13,3
klein dorp bij de stad	42,0	42,5*	18,9	12,1
groot dorp, afgelegen	44,4	40,8*	26,1	13,8
klein dorp, afgelegen	47,2	36,0	26,4	15,6
Nederland	40,9	46,4	26,0	13,8

a In de kolommen 1 t/m 3 staat het aandeel bewoners dat het eens of zeer eens was met de voorgelegde stelling. De formuleringen waren respectievelijk: 'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen'; 'De aanwezigheid van verschillende culturen is een aanwinst voor onze samenleving'; 'Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'.

b In de steekproef van stedelingen zitten ongetwijfeld veel migranten. Weglating van migranten uit deze analyse heeft geen effect op gevonden significante verschillen tussen stad en platteland.

c In kolom 4 staat het aandeel mensen dat immigratie noemde als antwoord op de open vraag 'Wat zijn de vijf grootste problemen in ons land?' 'Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'.

* Significant verschil met kleine afgelegen dorpen (t- toets $p < 0,05$).

Bron: SCP (COB'14-'15)

Tabel 4.4 toont dat de scepsis over migranten in onze samenleving langzaam lijkt af te nemen, alhoewel deze afname alleen bij stedelingen significant is. Dit beeld wordt ondersteund door de toegenomen erkenning van de aanwinst van andere culturen voor de samenleving, die ook alleen bij stedelingen significant is. Deze toenemende acceptatie werd ook gevonden bij diepgaander analyse (Huijnk en Andriessen 2016). De aanhoudende negatieve houding tegenover migranten is structureel het sterkst in de kleine afgelegen dorpen; hier is men het minst overtuigd dat migranten een aanwinst kunnen betekenen. Tegenover deze in het algemeen iets positievere houding ten opzichte van migranten staat dat mensen steeds meer het gevoel hebben persoonlijk nadeel te ondervinden van open grenzen en een open economie. De hybride vraagstelling maakt dat het niet duidelijk is in hoeverre men dit persoonlijke nadeel op de migrantenstroom betreft of op de kwakkelende economie. Wel is duidelijk dat vooral bewoners van de grote dorpen bij de stad immigratie als een probleempunt ervaren. Wellicht voelt men daar de uitstraling van de multiculturele stedelijke samenleving het best.

Tabel 4.4

Ontwikkeling in de houding ten opzichte van migranten in onze samenleving, naar dorpstype, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008-2015 (in procenten)^{a, b}

	Nederland prettiger land als minder immigranten	aanwezigheid verschillende culturen aanwinst voor samenleving	nadelen van het verdwijnen van grenzen en open economie	immigratie als een van de vijf grootste problemen in ons land ^c
stad				
2008-2011	39	45	19	10
2012-2015	37*	50*	24*	10
groot dorp bij de stad				
2008-2011	43	39	19	8
2012-2015	41	43	26*	10*
klein dorp bij de stad				
2008-2011	44	37	18	12
2012-2015	39	43	22	9
groot dorp, afgelegen				
2008-2011	40	36	19	11
2012-2015	42	42*	25*	11
klein dorp, afgelegen				
2008-2011	43	33	18	9
2012-2015	44	36	26*	10
Nederland				
2008-2011	40	42	19	10
2012-2015	38*	47*	25*	10

a In de kolommen 1 t/m 3 staat het aandeel bewoners dat het eens of zeer eens was met de voorgelegde stelling. De formuleringen waren respectievelijk: 1 'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen'; 2 'De aanwezigheid van verschillende culturen is een aanwinst voor onze samenleving'; 3 'Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'.

b In de steekproef van stedelingen zitten ongetwijfeld veel migranten. Weglating van migranten uit deze analyse voor de stad heeft geen effect op gevonden significante verschillen in de tijd.

c In kolom 4 staat het aandeel mensen dat immigratie noemde als antwoord op de open vraag 'Wat zijn de vijf grootste problemen in ons land?' 'Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'.

* Significante veranderingen ten opzichte van de periode 2008-2011 (t- toets $p < 0,05$).

Bron: SCP (COB'08-'15)

4.4.3 Vergelijkbare en groeiende politieke onvrede in de dorpen

Op het platteland lijkt 'Den Haag' vaak ver weg. En net als in andere landen lijken zich in Nederland verschillen voor te doen tussen stedelijke regio's, waar pro-globaliseringspartijen als D'66 en GroenLinks en de vvd populair zijn, en landelijke regio's, waar traditionele partijen maar ook partijen als de SP en de PVV hun aanhang hebben (De Voogd 2015).

De tevredenheid met de politieke instituties is op alle niveaus tamelijk laag te noemen (zie tabel 4.5). De rapportcijfers zijn lager naarmate de afstand tot de politiek groter is: het gemeentebestuur krijgt gemiddeld genomen net een voldoende, politiek Den Haag een onvoldoende en de EU-politiek duikt daar nog onder. De bewoners van de verschillende dorpstypen zijn in hun mening tamelijk eensgezind; alleen de tevredenheid met het gemeentebestuur en met Den Haag is in de kleine dorpen bij de stad een fractie groter, maar blijft een onvoldoende.

Nog niet de helft van de stedelingen is van mening dat het lidmaatschap van de EU een goede zaak is, maar de dorpsbevolking lijkt nog net iets sceptischer. Over de hele linie is men redelijk tevreden over de invloed op de regering, het maakt geen verschil waar men woont.

Tabel 4.5

Tevredenheid met politieke instituties, naar dorpsstypen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2014/2015 (in gemiddelde scores en in procenten (zeer) mee eens)^{a, b}

	tevreden over gemeente- bestuur	tevreden over politiek in Den Haag	tevreden over Europese politiek	EU- lidmaatschap goede zaak	geen invloed op regering
stad	6,0	4,9	4,7	46	61
groot dorp bij de stad	5,9	4,9	4,6	42	68
klein dorp bij de stad	6,3*	5,2*	4,7	41	60
groot dorp, afgelegen	5,9	5,0	4,6	42	63
klein dorp, afgelegen	5,9	4,8	4,5	42	64
Nederland	6,0	4,9	4,6	44	62

a De vragen (kolom 1-3) waren: 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met het bestuur van uw gemeente?'; 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met de politiek in Den Haag?'; 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met de Europese politiek?' (10-puntsschaal).

b De stellingen (kolom 4-5) waren: 'Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak'; 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet' (procenten).

* Significante veranderingen ten opzichte van kleine afgelegen dorpen (t-toets $p < 0,05$).

Bron: SCP (COB'14-'15)

Hoe ontwikkelt zich nu die al bestaande scepsis tegenover politiek-bestuurlijke instituties? Er is een duidelijke algemene trend van groeiende ontevredenheid met Den Haag en met Europa (tabel 4.6). Deze groeiende ontevredenheid met de (inter)nationale politiek, maar ook met het gemeentebestuur, is er vooral in de afgelegen dorpen. De bewoners van kleine dorpen bij de stad neigen meer naar de opvattingen van stedelingen dan naar die van andere dorpsbewoners. De kans is groot dat die kleine dorpen onder de rook van de stad een gewilde woonplek zijn voor (gemeente)bestuurders en de politieke elite, wat wellicht een verklaring kan zijn voor afwijkende trends.

Verder zijn mensen in toenemende mate van mening dat zij als burger geen invloed hebben op de regering. Deze overtuiging lijkt wat sterker bij plattelandsbewoners (vooral in

grote dorpen bij de stad) dan bij stedelingen. Een algemene tendens is verder dat men minder dan voorheen overtuigd is dat het EU-lidmaatschap een goede zaak is, vooral in de afgelegen dorpen is de scepsis over Europa toegenomen.

Tabel 4.6

Ontwikkeling van tevredenheid met en opvattingen over politieke instituties, naar dorpstype, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008-2015 (in gemiddelde scores en in procenten (zeer) mee eens)^{a, b}

	tevreden over gemeente-bestuur		tevreden over politiek in Den Haag		tevreden over Europese politiek		EU-lidmaatschap goede zaak		geen invloed op regering	
	2008-2011	2012-2015	2008-2011	2012-2015	2008-2011	2012-2015	2008-2011	2012-2015	2008-2011	2012-2015
stad	6,0	6,0*	5,3	5,0*	5,0	4,7*	51	47*	56	60*
groot dorp bij de stad	5,9	5,9	5,2	4,9*	5,0	4,6*	48	45	59	64*
klein dorp bij de stad	6,0	6,0	5,3	5,1	5,0	4,7*	51	45*	59	62
groot dorp, afgelegen	6,0	5,8	5,3	4,8*	5,0	4,5*	45	41	60	64
klein dorp, afgelegen	6,0	5,8*	5,2	4,8*	5,0	4,5*	46	43	60	64
Nederland	6,0	5,9*	5,3	5,0*	5,0	4,6*	50	47*	57	60*

a De vragen (kolom 1-3) waren: ‘Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met het bestuur van uw gemeente?’; ‘Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met de politiek in Den Haag?’; ‘Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met de Europese politiek?’ (10-puntsschaal).

b De stellingen (kolom 4-5) waren: ‘Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak’; ‘Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet’ (procenten).

* Significante veranderingen ten opzichte van de periode 2008-2011 (t-toets $p < 0,05$).

Bron: SCP (COB’08-’15)

4.5 Kleine afgelegen dorpen het meest behoudend

Het platteland wordt alom gezien als een prettige plek om te wonen en te recreëren, en niet verwonderlijk is dat de bewoners van het meest prototypische platteland, namelijk de kleine afgelegen dorpen, zich hier het meest tevreden over tonen. Zij zijn ook relatief gelukkig en tevreden met hun gezondheid, zeker in vergelijking met bewoners van grote dorpen bij de stad. Het welzijn van deze dorpsbewoners is gerelateerd aan de landelijke omgeving. Het tanende geluksgevoel heeft wellicht te maken met het minder gunstige oordeel over de economie, hoewel men positief gestemd is over een betere economische toekomst. In de afgelegen dorpen zou het afnemende geluksgevoel ook kunnen reflecteren dat er een groep woonachtig is, waarvan de woonomgeving niet meer aansluit bij hun woonwensen. Zo is bekend dat 12% van de ouderen die landelijk wonen, binnen twee jaar

zou willen verhuizen naar een centrumdorp (Van Dam et al. 2013). Met het ouder worden neemt de actieradius af en groeit de behoefte om in de directe woonomgeving boodschappen te kunnen doen. Voor ongeveer driekwart van de 75-plussers met verhuisplannen geldt deze wens om binnen 500 meter een winkel voor de dagelijkse boodschappen te kunnen bereiken (ibid.).

Op veel punten denken, doen en voelen bewoners van verschillende typen dorpen anno 2014 ongeveer hetzelfde. Toch zijn er wel subtiele verschillen. In afgelegen dorpen ervaart men een iets sterkere saamhorigheid, zeker in vergelijking met de stad. De kerk heeft vooral in de afgelegen kleine dorpen nog een ontmoetingsfunctie voor een bepaalde groep bewoners, daar blijft het kerkbezoek constant in tegenstelling tot de dalende tendensen in de andere dorpen.

De kleine afgelegen dorpen steken ook duidelijk af in het denken over maatschappelijke zaken. Men is er gemiddeld genomen wat minder gesteld op de multiculturele samenleving, en ook is er iets meer politieke ontevredenheid. Er kan een zwak groeiend maatschappelijk onbehagen worden vastgesteld in de meest landelijk gelegen en kleine dorpsgemeenschappen. Het zijn ook deze gemeenschappen waar (lokale) tradities belangrijk zijn (Vermeij 2015), waar de kerk voor een deel van de gemeenschap een belangrijke rol vervult en waar men vaak leeft volgens de wet 'ons kent ons' (Simon et al. 2007). Al met al geeft dit het beeld dat de bewoners van kleine afgelegen dorpen het meest behoudend zijn. Als het gaat om verschillen op sociaal-culturele thema's tussen stad en platteland, dan zien we dat die er over de hele linie wel zijn, maar dan vooral in vergelijking met de afgelegen kleine dorpen. Vergelijken we stad en platteland in het algemeen, dan zijn de verschillen in Nederland vrij gering. De bewoners van dorpen bij de stad staan mentaal vaak dichterbij de stad dan bij het afgelegen platteland. En zoals we hiervoor aangaven, zijn de bewoners van kleine afgelegen dorpsgemeenschappen op een aantal punten behoudender ingesteld. Een zoektocht naar sociaal-culturele verschillen tussen stad en platteland zal veelal tot weinig betekenisvolle resultaten leiden, omdat de diversiteit binnen het platteland dan een ruis in de analyse oplevert en verschillen verdoezelt.

Sowieso is het lastig om nuances en verschillen in het voelen en denken van veelkleurige mensen te vatten met een enquête. Hoe mensen het platteland als leefomgeving beleven, wat ze voelen en welke opvattingen ze hebben over maatschappelijke kwesties, vergt meer en vooral ook kwalitatief onderzoek. Een eerste proeve daarvan in dit onderzoeksprogramma is gerapporteerd in *Het beste van twee werelden* (Simon et al. 2007).

Deel B

Leefbaarheid en sociale vitaliteit in de kleine dorpen met en zonder krimp

In deel B gaan we in op ontwikkelingen in de leefbaarheid van dorpen. Onder leefbaarheid verstaan we 'de mate waarin de omgeving aansluit bij de eisen en wensen die er door de mens aan worden gesteld' (Leidelmeijer en Van Kamp 2003). We gaan dus af op het oordeel van bewoners zelf over de kwaliteit van hun dorp als woonomgeving. Een leefbaar platteland is een platteland waar bewoners naar tevredenheid leven en waar terugkerende problemen, zorgen en ergernissen beperkt zijn (Vermeij en Mollenhorst 2008: 23).

Van oudsher kent het platteland een leefbaarheidsdiscours dat draait om verlies. Dit is al zo sinds de jaren vijftig, toen de dorpen in snel tempo werkgelegenheid en voorzieningen verloren, en er grote zorgen bestonden over de 'levensvatbaarheid' van dorpen (Bouman 1959; Van Doorn 1961). Ook nu ervaren dorpsbewoners in krimpgebieden verlies (Elshof en Bailey 2015). Toch is de leefbaarheid op het platteland in vergelijking met stedelijke buurten over het algemeen goed (Leidelmeijer et al. 2015). Dorpsbewoners hebben relatief weinig last van stedelijke plagen als overlast en verloedering en de woningen en de woonomgeving zijn ruim er van goede kwaliteit (Steenbekkers en Vermeij 2013).

Als belangrijke voorwaarde voor een leefbaar dorp zien veel bewoners en beleidsmakers van oudsher de onderlinge betrokkenheid tussen bewoners. Naarmate het levendige dorp van weleer wat in de vergetelheid raakte en veel stedelingen het platteland opzochten voor de rust, leek de sociale cohesie wat minder onmisbaar te worden voor een leefbare omgeving; veel bewoners hechten meer aan de woning en het groen in de buurt dan aan de sociale gemeenschap (Steenbekkers en Vermeij 2013). Maar daar staat tegenover dat met de huidige beleidsmatige wind er weer veel wordt verwacht van deze dorpsese 'sociale vitaliteit' en dat ook veel bewoners erg positief aankijken tegen bewonersinitiatieven en van mening zijn dat bewoners meer te zeggen zouden moeten krijgen. Behalve op leefbaarheid gaan we daarom ook in op sociale vitaliteit, waaronder we verstaan de sociale samenhang in dorpen en de inzetbereidheid van dorpsbewoners. Een sociaal vitaal platteland is daarom 'een platteland waar waardevolle zaken tot stand komen dankzij vrijwillig handelen van bewoners' (Vermeij en Mollenhorst 2009: 23).

We beperken ons in deel B tot de kleinere dorpen. Deze dorpen zijn het meest prototypisch voor het platteland. Zij hebben de voor het platteland kenmerkende gunstige karakteristieken, zoals een korte afstand tot de mooie omgeving en een kleinschalige gemeenschap waarin mensen elkaar kennen, maar ook de minder gunstige kenmerken, zoals de lange afstanden tot voorzieningen en de soms wel erg stille dorpskern. Binnen de kleine dorpen maken we net als in deel A onderscheid tussen de dorpen met een afgelegen ligging en met een ligging bij de stad.

Daarnaast kijken we in dit deel naar de factor bevolkingskrimp. Hoewel krimp algemeen wordt geassocieerd met achteruitgang, is de relatie tussen krimp en leefbaarheid niet zo

evident. In hoofdstuk 6 gaan we in op de vraag hoe de leefbaarheid en de sociale vitaliteit zich ontwikkelen in de kleine dorpen, afgelegen of bij de stad, in of buiten krimpgebieden. Is het wel zo dat de leefbaarheid en sociale vitaliteit achteruitgaan in de dorpen in de afgelegen krimpende gebieden? In hoofdstuk 7 gaan we nader in op de vraag waarom de leefbaarheid en sociale vitaliteit eigenlijk achteruit zouden gaan, door onderscheid te maken tussen de verschillende kenmerken die met krimp in verband staan. Is vergrijzing wel nadelig voor de leefbaarheid en sociale vitaliteit zoals vaak wordt verondersteld? En wat is de rol van voorzieningen?

We beginnen deel B echter met hoofdstuk 5, waarin we een beschrijving geven van de ontwikkelingen in de kleine dorpen, al dan niet in krimpregio's, aan de hand van enkele in deel A gepresenteerde indicatoren. We onderscheiden kleine dorpen naar hun ligging in of buiten krimpgebieden, bij de stad of afgelegen. Dit doen we omdat deze ontwikkelingen een achtergrond kunnen bieden waartegen we de beleving van leefbaarheid en sociale vitaliteit beter kunnen begrijpen.

In de hoofdstukken 6 en 7 maken we gebruik van de enquête Sociaal Vitaal Platteland (SVP), een vragenlijstonderzoek onder een steekproef van de ruim 2 miljoen Nederlanders die wonen in een buitengebied of in een dorp met niet meer dan 3000 inwoners. Dit onderzoek werd afgenomen in 2011 en opnieuw in 2014. In beide jaren namen meer dan 7000 bewoners deel.⁵

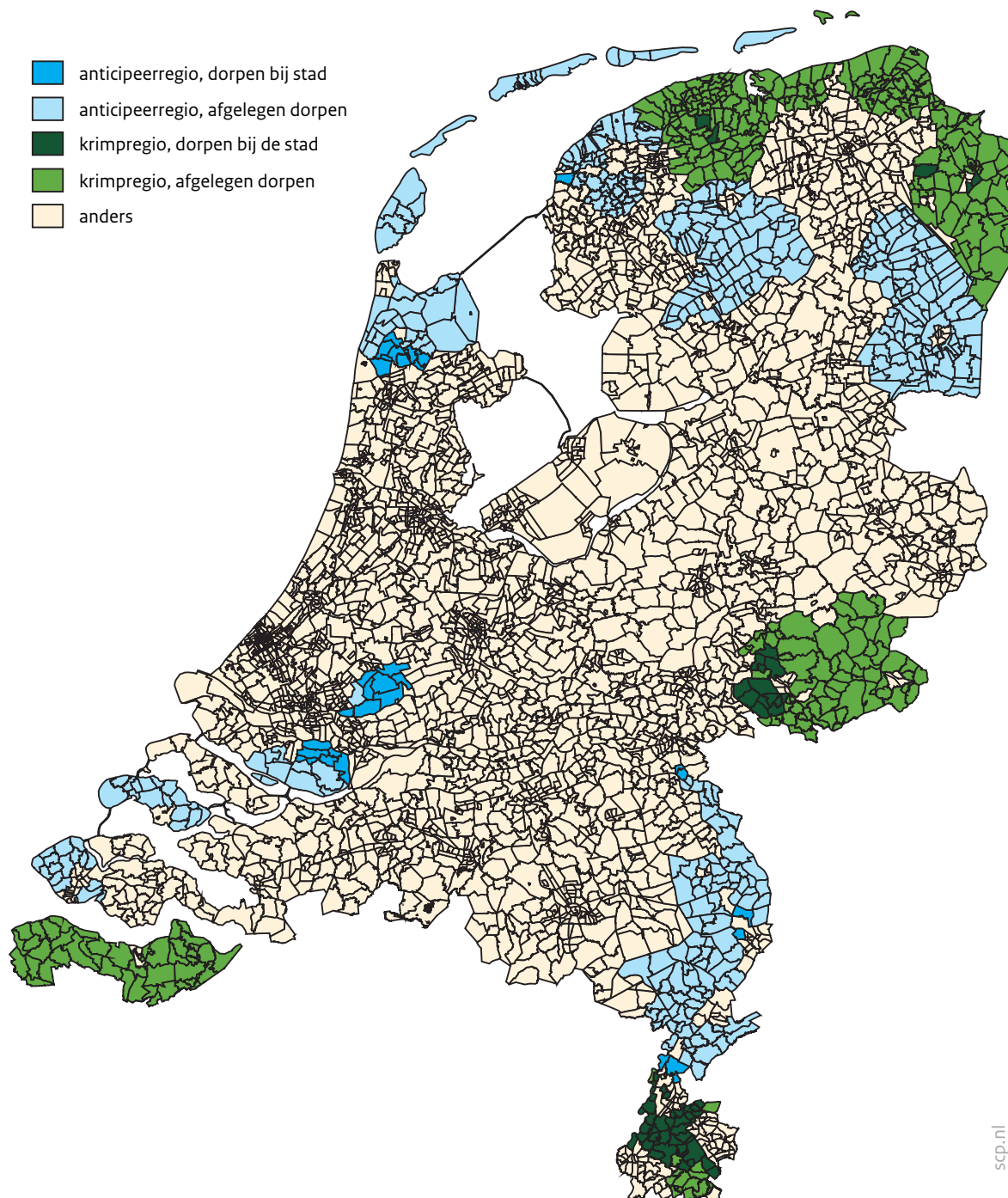
Als indicator van krimp volgen we de geografische indeling van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK 2016a). Volgens deze indeling waren er in 2014 in Nederland acht krimpregio's en twaalf zogenaamde 'anticipeer' regio's, met daarbinnen 41 respectievelijk 58 gemeenten (zie kaart B). De verschillen tussen de categorieën zijn niet geheel eenduidig: ook de voorkeuren van decentrale overheden spelen bijvoorbeeld mee. In het algemeen kan gesteld worden dat de problematiek in krimpgebieden beduidend

5 We maken gebruik van de data die verzameld werd in het kader van Sociaal Vitaal Platteland in 2011 en 2014 (SVP'11 en SVP'14). In beide dataverzamelingen bestond de populatie uit de ruim 2 miljoen Nederlanders van 15 jaar of ouder die wonen in dorpen met minder dan 3000 inwoners of in een buitengebied. Preciezer: het gaat om de inwoners van CBS-buurtten (Centraal Bureau voor de Statistiek; afbakening 2009) in viercijferige postcodegebieden met een omgevingsadressendichtheid van minder dan 500, of minder dan 1000 in een gemeente met een omgevingsadressendichtheid van minder dan 1000. Het steekproefkader vormt het dorpenbestand van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), waarin de CBS-buurtten (2009) binnen het platteland zijn ingedeeld als buitengebied, (deel van een) dorp van 100-999 inwoners, dorp met 1000-1999 inwoners of dorp met 2000-2999 inwoners. Buurtten die onderdeel vormen van een grotere bevolkingskern werden buiten beschouwing gelaten. Buurtten die samen met omliggende buurtten een bevolkingskern met 3000 inwoners of meer vormen, vallen af. De data zijn verzameld met een vragenlijst die zowel schriftelijk als digitaal ingevuld kon worden. De steekproef werd getrokken uit de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA). In 2011 vulden 7697 respondenten de vragenlijst in (respons 47%); in 2014 7697 respondenten (respons 47%). Bewoners ouder dan 75 jaar waren toen oververtegenwoordigd in de steekproef. Om te corrigeren voor selectieve respons – bepaalde groepen doen nu eenmaal vaker mee aan onderzoek dan andere – werd in beide jaren gebruikgemaakt van een weegfactor. Zie voor meer informatie Vermeij en Steenbekkers (2015) en Vermeij (2016).

ernstiger is dan die in anticipeergebieden, omdat deze niet alleen kampen met bevolkingsdaling, vergrijzing en een kleine beroepsbevolking, maar ook met huishoudensdaling (Krikke et al. 2014). Omdat de anticipeerregio's zich niet eenduidig onderscheiden, worden ze in deze publicatie samengenomen met de groei regio's. De 570 postcodegebieden die in krimpregio's zijn gesitueerd, zijn overwegend afgelegen dorpen, maar ook dorpen bij de stad. Die laatste liggen vooral in Parkstad Limburg.

Kaart B

De ligging van afgelegen dorpen en dorpen bij de stad in krimp- en anticipeergebieden in Nederland

Bron: BZK (2016a) scp-bewerking

5 Kleine dorpen en regionale bevolgingskrimp

Over bevolgingskrimp bestaan veel negatieve beelden. In staccato laten we er een aantal de revue passeren: krimp gaat gepaard met vergrijzing en ontgroening; bevolgingsdaling leidt tot een verslechterd voorzieningenniveau; waar minder voorzieningen zijn is de leefbaarheid slechter; uit slecht leefbare dorpen vertrekken bewoners sneller; als jonge mensen wegblijven heeft het dorp geen toekomst meer. In de volgende hoofdstukken gaan we in op de relatie tussen bevolgingskrimp en leefbaarheid, aangezien deze empirisch nog niet goed is aangetoond.

Wellicht is het grootste probleem van de kleine dorpen de selectieve migratie die er lijkt op te treden. Onderzoek wijst in elk geval uit dat krimp in beperkte mate bijdraagt aan de wens om te vertrekken (Elshof et al. 2014), en het zijn de meest kansrijke groepen die een dergelijke wens weten om te zetten in een daadwerkelijke verhuizing. Er is nog veel onduidelijkheid over de groepen die naar en binnen het platteland verhuizen (Bijker et al. 2015; Milbourne en Kitchen 2014; Stockdale 2016), hoewel lange tijd de overheersende trend was dat het platteland in trek was bij welgestelde stedelingen en dat dit fenomeen van *counter-urbanisation* tegenwicht bood aan de vertrekkende jongeren.

Aangetoond is wel dat de bevolking van vertrekregio's in sociaaleconomische zin achterblijft (Kooiman et al. 2013). De verwachting is dat we dit patroon van ongunstiger sociaaleconomische karakteristieken terugzien in de kleine dorpen in krimpregio's.

Na een korte schets van de demografische kenmerken van dorpsbewoners in en buiten de krimpregio's, volgt een analyse van enkele sociaaleconomische indicatoren. De respondentgroepen in de databestanden van de sociaal-culturele indicatoren zijn helaas te klein om hierop verantwoorde analyses te doen voor de specifieke categorie van kleine dorpen in krimpgebieden.

5.1 Kleine dorpen in krimpregio's meest vergrijsd en ontgroend

De bevolking in de krimpregio's woont overwegend in dorpen met een afgelegen ligging ten opzichte van de stad en iets vaker in grote dorpen dan in kleine dorpen (tabel 5.1).

De dorpstypen laten in de periode 1998-2014 elk een ander patroon van bevolkingsontwikkeling zien afhankelijk van de ligging ten opzichte van de stad en het type regio waartoe zij behoren (figuur B5.1 in de bijlage, te vinden op www.scp.nl bij deze titel). In de krimpregio's maakt het minder uit of het om grote of kleine dorpen gaat, maar hebben alle dorpen bij de stad sinds 1998 met een continu krimpende populatie te maken, terwijl alle afgelegen dorpen aanvankelijk nog een stijging toonden maar sinds 2004 eveneens krimpen (de totale afname in de dorpen bij de stad bedroeg -5% à -6% t.o.v. 1998, in afgelegen dorpen was dit -2% à -3%). In de groeiregio's is de grootte van het dorp wel een relevant kenmerk; de grote dorpen zijn er in de periode 1998-2010 veel forser gegroeid (ca. 5%) dan de kleine dorpen (2% à 3%).

Sinds 2010 loopt de ontwikkeling binnen de groei- en anticiperregio's uiteen: de afgelegen dorpen krimpen er, en de kleine afgelegen dorpen zelfs sneller dan in de krimpregio's; deze kwamen aldus in 2014 terug op het niveau van 1998. De dorpen bij de stad volgen verschillende trends: de grote dorpen groeien sinds 2010 als enige nog langzaam door, de kleine dorpen krimpen licht (figuur B5.1 in de bijlage).

In het vervolg van dit hoofdstuk zullen we focussen op de kleine dorpen. Waar we in de figuren en tabellen spreken over groeiregio, bedoelen we de combinatie van groei- en anticiperregio.

Tabel 5.1

Bevolking in kleine en grote dorpen naar nabijheid van de stad en naar regionale ligging, 1998-2014 (in aantallen x 1000)

		dorp bij de stad, groeiregio	dorp bij de stad, krimpregio	afgelegen dorp, groeiregio	afgelegen dorp, krimpregio	dorpen totaal
kleine dorpen	1998	717	82	1603	245	2647
	2004	732	81	1648	248	2708
	2010	736	79	1657	242	2713
	2014	733	77	1604	237	2652
grote dorpen	1998	928	115	917	244	2204
	2004	958	114	952	246	2270
	2010	974	111	967	243	2295
	2014	978	109	959	239	2285

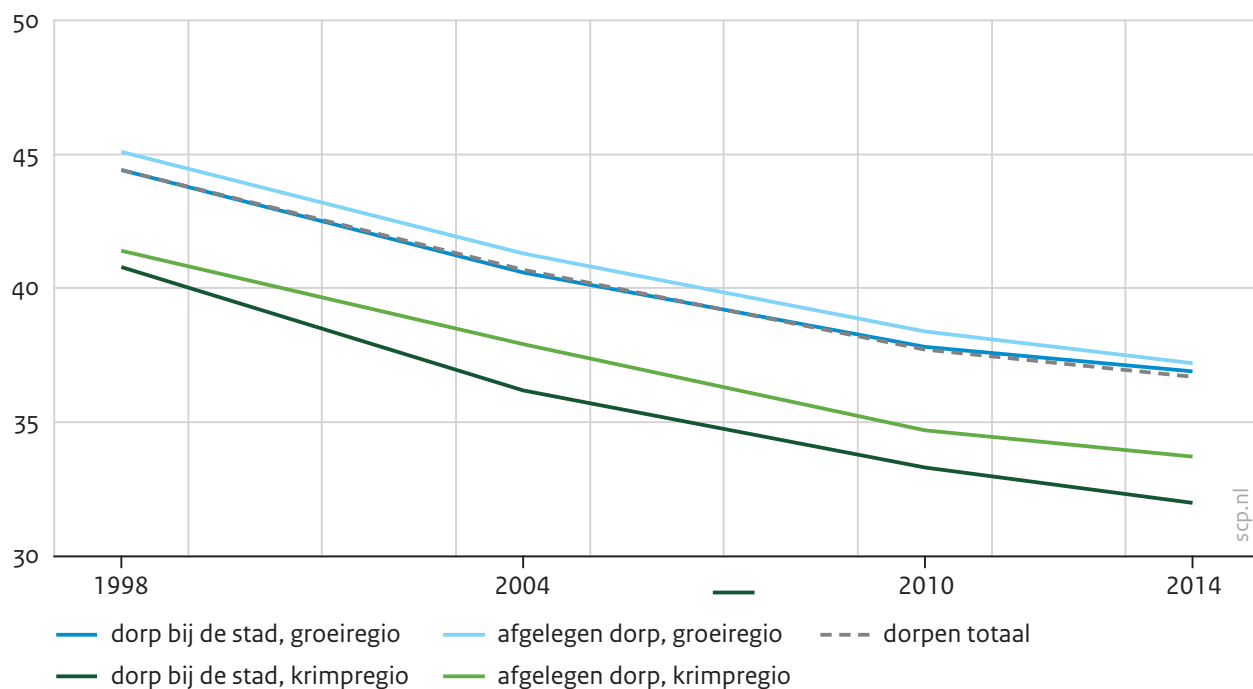
Bron: CBS (GBA-maatwerk'98-'14) SCP-bewerking

De bevolkingsontwikkeling uit zich ook in een veranderende samenstelling van de bevolking qua leeftijdsopbouw. We bespreken hierna de ontgroening en de vergrijzing van de kleine dorpen in de periode 1998-2014.

Wat betreft de *ontgroening* is gekeken naar het aandeel jonge mensen tot 35 jaar (figuur 5.1). Voor de millenniumwisseling lag dit aandeel in de dorpen in de krimpregio's rond 41% en in de groei- en anticiperregio's op 45%; dit is gedaald tot 33% respectievelijk 37% in 2014. Hoewel de ontgroening wat lijkt te temperen de laatste jaren, denderde deze wel door in de kleine dorpen bij de stad in krimpregio's. Hier daalde het aandeel jongeren tussen 1998 en 2014 in totaal met 9 procentpunt tegenover 8 procentpunt gemiddeld in de kleine dorpen. Ter vergelijking: in de stad was deze afname van het aandeel 0-34-jarigen 4 procentpunt.

Figuur 5.1

Ontwikkeling in het aandeel 0-34-jarigen in kleine dorpen naar nabijheid van de stad en type regio, 1998-2014 (in procenten)

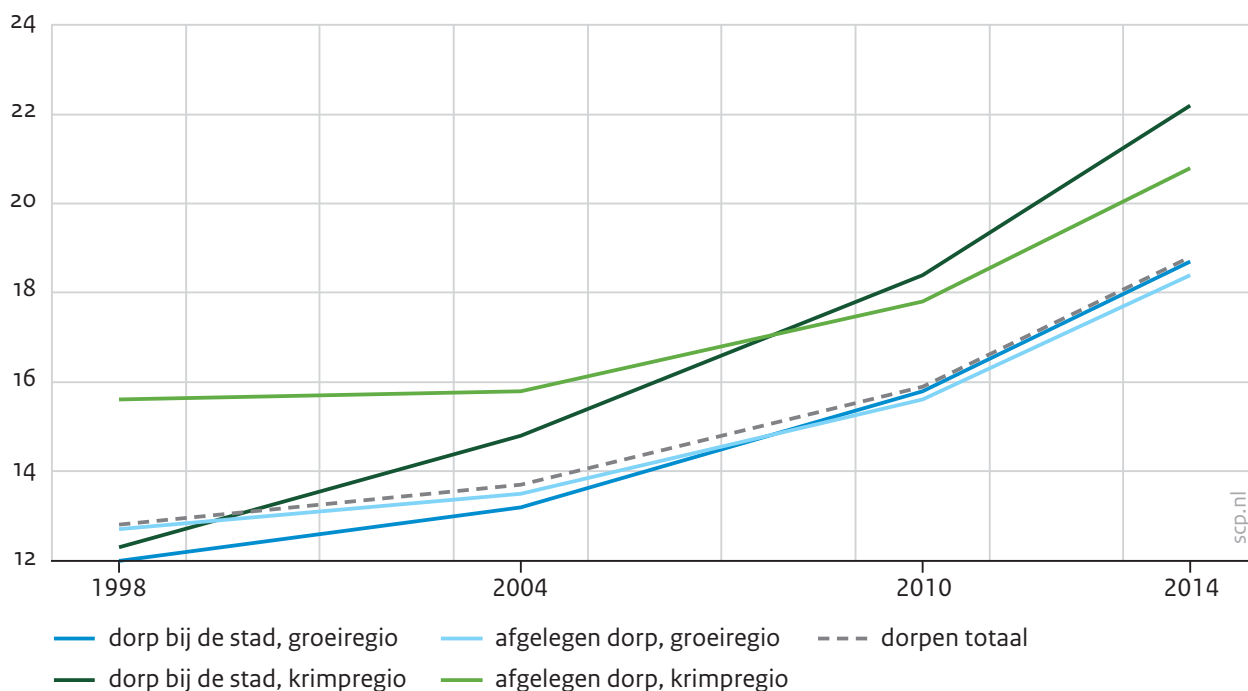

Bron: CBS (GBA-maatwerk '98-'14) SCP-bewerking

De *vergrijzing* is in beeld gebracht met behulp van het aandeel 65-plussers in de bevolking (figuur 5.2). De vergrijzingstrend laat een complementair beeld zien aan de ontgroening, behalve dan dat de vergrijzing zich versnelt terwijl de ontgroening afremt. Gemiddeld groeide het aandeel ouderen in de kleine dorpen in de periode 1998-2014 met 6 procentpunt. Het type regio (krimp of groei) is relevant omdat het aandeel ouderen in de kleine dorpen in krimp regio's systematisch hoger ligt dan in groei- en anticipeer regio's. Voor de afgelegen dorpen was dit verschil al vóór de millenniumwisseling zichtbaar, maar in de peri-urbane dorpen is het in afgelopen decennium ontstaan. In de krimp regio's verliep de vergrijzingstrend in de afgelegen dorpen ondergemiddeld (5 procentpunt) en in de dorpen bij de stad ver bovengemiddeld (10 procentpunt). Zowel de ligging ten opzichte van de stad als het type regio waartoe het dorp behoort, is dus een belangrijk gegeven bij de analyse van vergrijzingstrends in de kleine dorpen.

Figuur 5.2

Ontwikkeling in het aandeel 65-plussers in kleine dorpen naar nabijheid van de stad en type regio, 1998-2014 (in procenten)

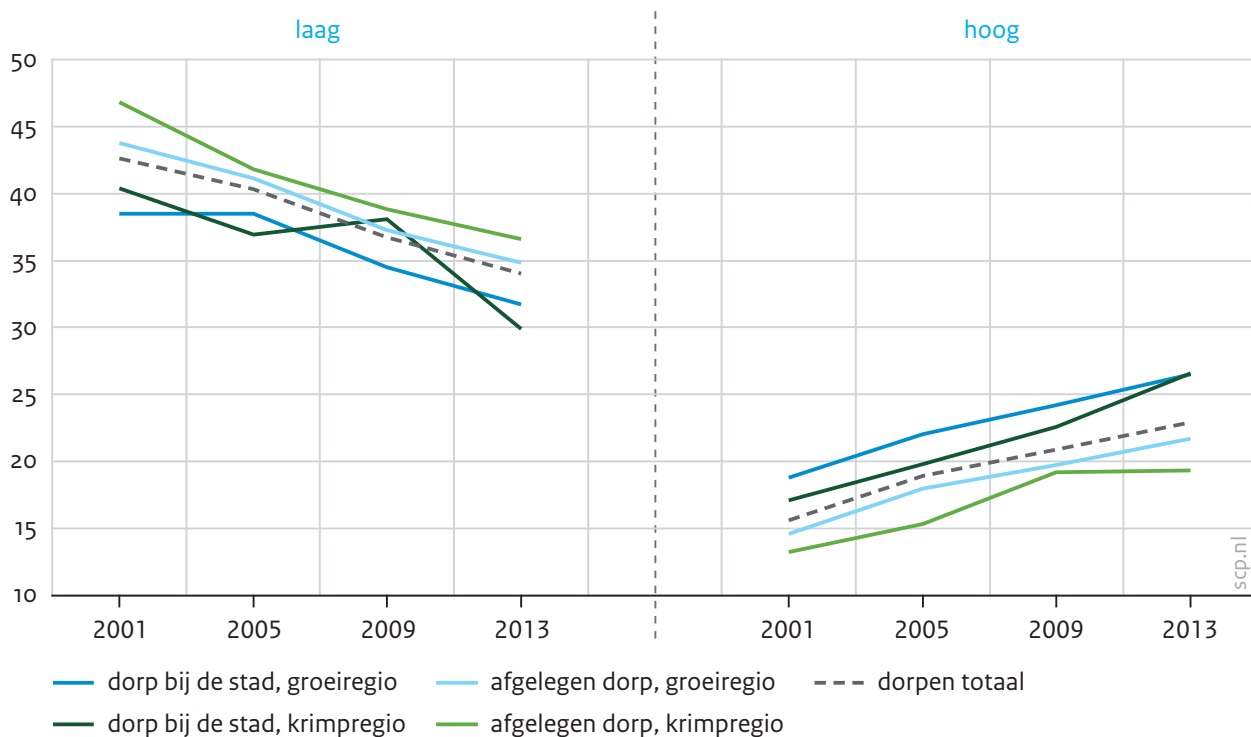
Bron: CBS (GBA-maatwerk '98-'14) SCP-bewerking

Net zoals voor geheel Nederland geldt, zagen we in hoofdstuk 2 dat op het platteland in het algemeen het gemiddelde *opleidingsniveau* toeneemt. Het beeld is dat in de krimpregio's veelal de meest kansarme groepen zouden achterblijven, wat zich zou uiten in een concentratie van laagopgeleiden. Dit kan zich voordoen wanneer tegelijkertijd het aandeel laagopgeleiden zou toenemen en dat van hoogopgeleiden zou afnemen. Is hiervan iets terug te zien?

Het aandeel laag- en hoogopgeleiden laat in de tijd grofweg eenzelfde ontwikkeling zien in de verschillende dorpen en regio's (figuur 5.3), dus van een concentratie van laagopgeleiden in krimpregio's is geen sprake. Per saldo hebben de kleine dorpen in de krimpregio's wel relatief de meeste laagopgeleiden en de minste hoogopgeleiden. Ongeacht de ligging in groei regio of krimpregio is er een kleine achterstand in opleidingsniveau in de afgelegen dorpen ten opzichte van de dorpen nabij de stad. Kennelijk is de nabijheid van (werkgelegenheid in) de stad meer bepalend voor de mogelijkheden voor hogeropgeleiden dan de regionale bevolkingstendens. Wel stagneert het aandeel hogeropgeleiden in afgelegen dorpen in de krimpregio's. Dit kan erop wijzen dat hogeropgeleiden afzien van bijvoorbeeld footlose werken op afgelegen woonplekken, wellicht als gevolg van gebrekkige internetmogelijkheden.

Figuur 5.3

Ontwikkeling van opleidingsniveau in kleine dorpen naar nabijheid van de stad en naar type regio, 2001-2013 (in procenten)^{a, b}

a Allemaal significante trends tussen 2001 en 2013: t-toets $p < 0,05$.

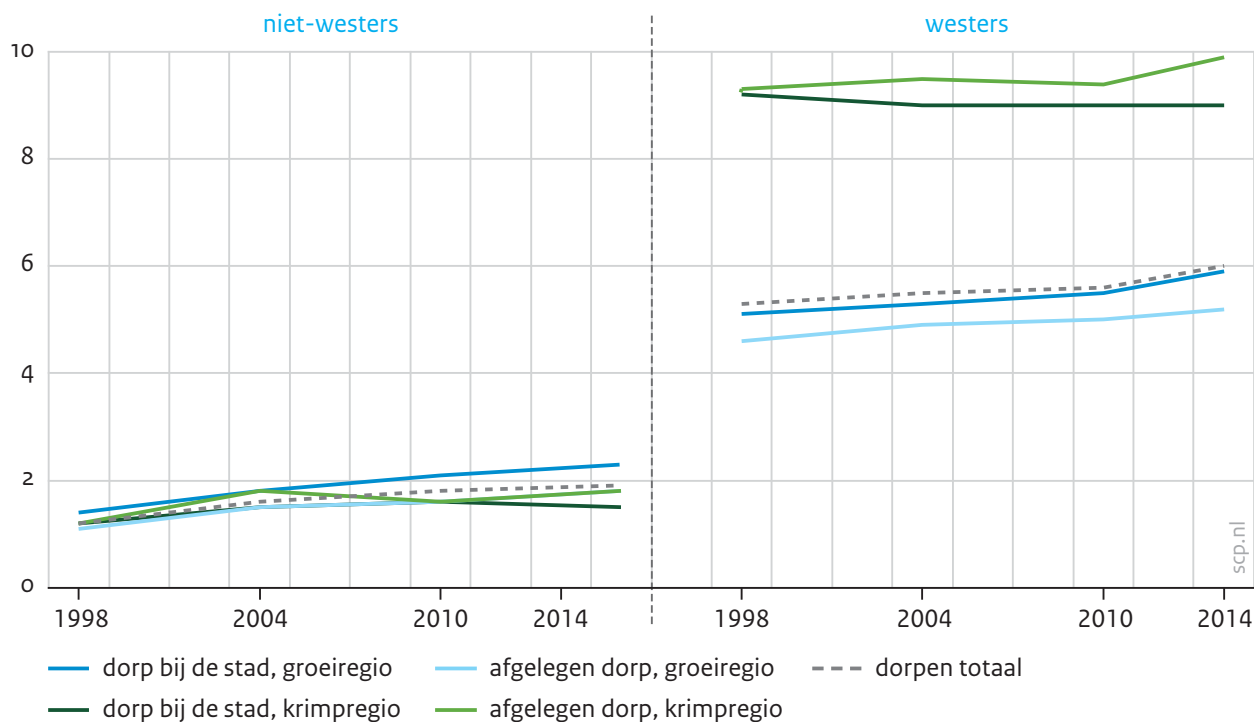
b Alle categorieën significant verschillend van krimp, afgelegen (2012-2014): t-toets $p < 0,05$.

Bron: CBS (EBB'01-'13) SCP-bewerking

Bekijken we ten slotte nog de samenstelling van de bevolking in kleine dorpen naar etnische *herkomst*, dan constateren we dat het aandeel niet-westerse migranten met gemiddeld 2% er bijzonder klein is (figuur 5.4). Westerse migranten zijn meer aanwezig, vooral in de krimpregio's, wat waarschijnlijk in belangrijke mate de grensmigratie tussen België en Duitsland reflecteert. In dunbevolkte perifere delen van Nederland is deze grensmigratie een belangrijk fenomeen. Zo zou in Zeeland de bevolkingsdaling tot stilstand zijn gekomen dankzij migratie, waarin Belgen een belangrijk aandeel hebben (Trouw 2017). Dat betekent dat het overgrote deel van de westerse migranten afkomstig is van net over de grens, min of meer dezelfde regio, en dus qua leefstijl en cultuur waarschijnlijk meer overeenkomsten heeft met de autochtone bevolking dan het label 'migrant' doet vermoeden.

Figuur 5.4

Bevolkingsontwikkeling naar etnische herkomst in de kleine dorpen naar nabijheid van de stad en naar type regio 1998-2014 (in procenten)

Bron: CBS (GBA-maatwerk'98-'14) SCP-bewerking

We schetsten hiervoor het marginale aandeel niet-westerse migranten in de kleine dorpen, maar dit aandeel blijkt systematisch hoger te liggen in de grote dorpen (niet getoond). Opvallend is dat het aandeel niet-westerse migranten gedurende de hele periode veruit het grootst was in de grote afgelegen dorpen in krimpregio's. Dit aandeel is waarschijnlijk sterk beïnvloed door de grote opvanglocatie in Ter Apel (in krimpregio Oost-Groningen).

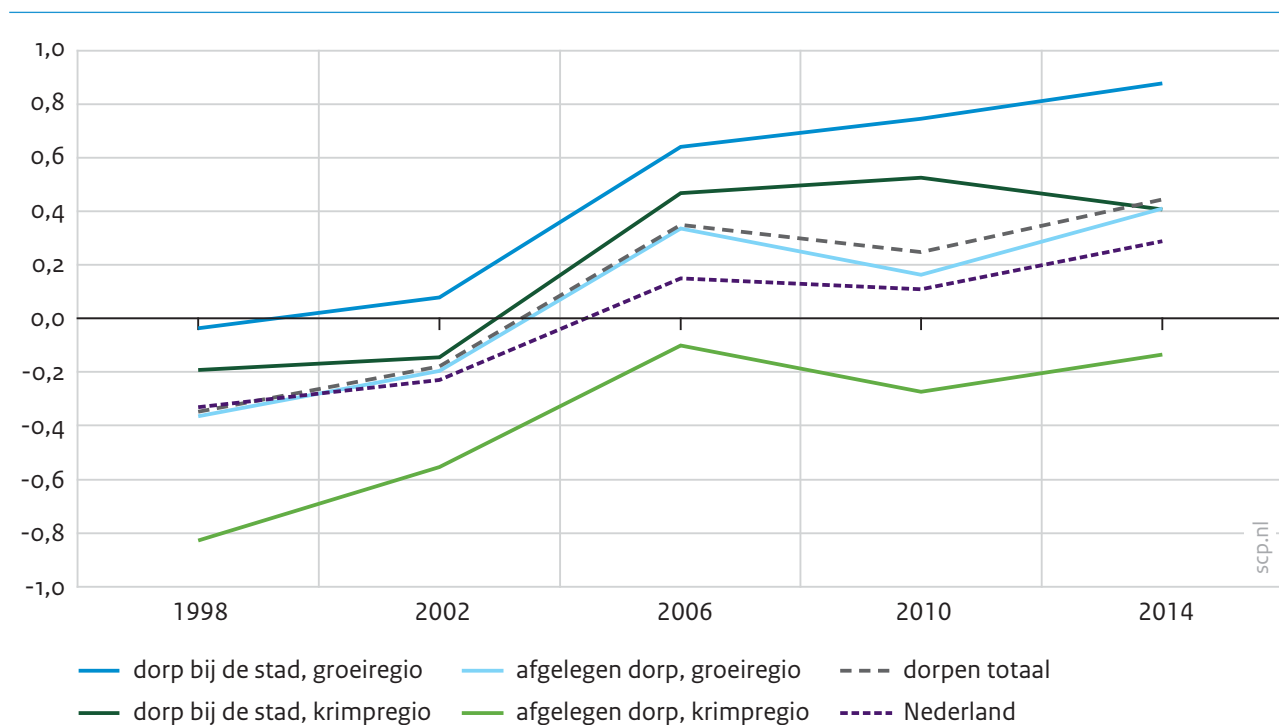
5.2 Afgelegen dorpen in krimpregio's achterblijvend over hele linie van werk en inkomen

In hoofdstuk 3 zagen we dat de meeste dorpstypen qua *welstand* nauwelijks te lijden hebben gehad van de crisis en dat de dorpen het gemiddeld genomen beter doen dan de stad. Betrekken we hierbij de regionale ligging, dan is de verwachting dat de welstandsontwikkeling naar type regio (krimp of groei) uiteen zal lopen in lijn met de macro-economische regionale ontwikkelingen (CBS 2015b). Inderdaad blijkt de ontwikkeling van de statusscores nogal te differentiëren tussen kleine dorpen met verschillende liggingen (figuur 5.5). De statusscore is een subjectieve indicator voor welstand, wellicht verklaart dat een deel van de variatie. We zien dat de afgelegen dorpen zich onder invloed van de economische crisis qua welstand minder gunstig hebben ontwikkeld dan de dorpen nabij de stad. De verwachting dat de welstand in dorpen in groei- en anticiperregio's per definitie beter is dan in krimpregio's gaat echter niet op: voor kleine dorpen is de nabijheid van de stad kennelijk een belangrijker voorspeller. Kennelijk fungeert de stad als een soort buffer tegen

een al te groot welvaartsverlies in de dorpen. Dit is opmerkelijk aangezien de gemiddelde welstand in de stad beduidend lager ligt dan in de kleine dorpen, zoals we hiervoor in figuur 3.1 zagen.

Figuur 5.5

Ontwikkeling van de statusscore in de kleine dorpen naar nabijheid van de stad en naar type regio 1998-2014 (in indexcijfers)^a

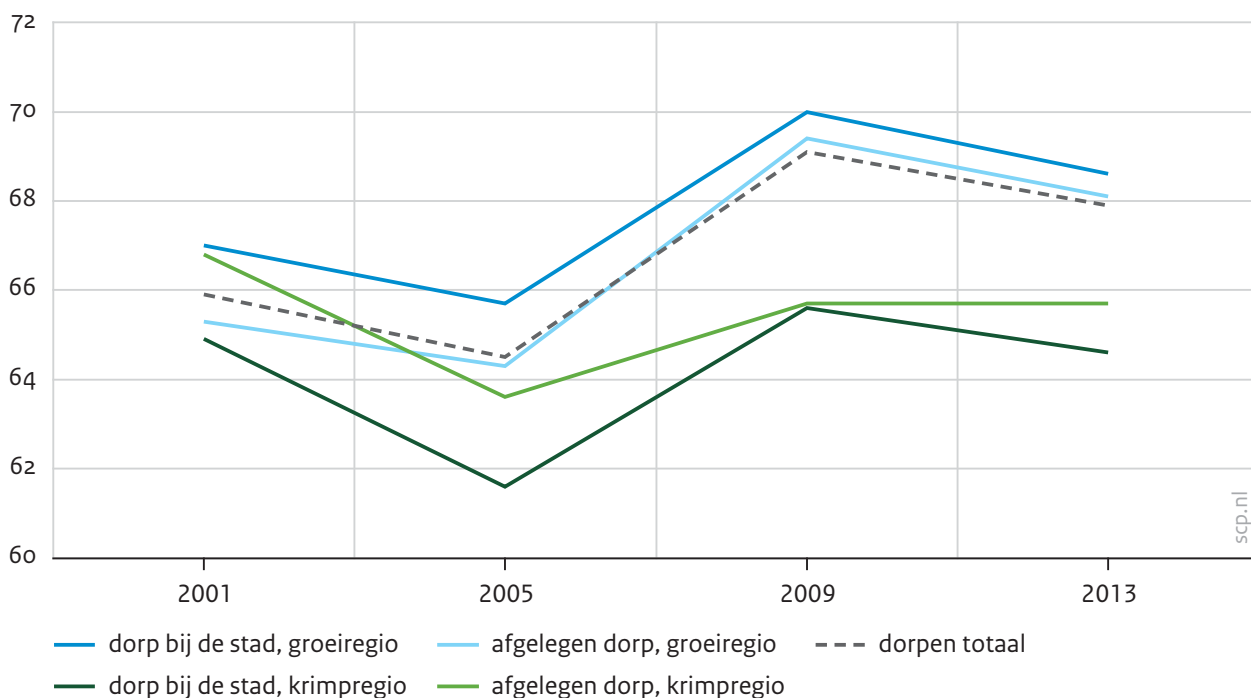
a Indexcijfer voor het gemiddelde van Nederland in de periode 1998-2014 is 0.

Bron: ABF Research (WMD'98-'01, WMD-maatwerk '06,'09 en '14) SCP-bewerking

Eerder vonden we dat de ligging ten opzichte van de stad sterk bepalend is voor de sociaal-economische ontwikkeling die dorpen doormaken (Steenbekkers en Vermeij 2013). Hier hebben we voor de kleine dorpen enkele kernindicatoren op een rijtje gezet, waarbij de nabijheid van de stad en ook de ligging al dan niet in een krimpregio is meegenomen. De verwachting is dat de bevolking in dorpen in een regio met demografische groei ook voordeel heeft van de economische groei die daar veelal optreedt. Zoals hiervoor uit de analyses van de statuscores is gebleken, heeft de ligging van het dorp ten opzichte van de stad echter ook invloed op de sociaaleconomische ontwikkeling die een dorp doormaakt. We zagen in figuur 3.1 en 3.2 dat in de kleine dorpen in vergelijking met de grote dorpen de *arbeidsparticipatie* relatief hoog ligt en de werkloosheid relatief laag. Figuur 5.6 laat zien dat de regionale ligging daarbij van invloed is op de arbeidsparticipatie. De trendlijnen voor de dorpen bij de stad in groeiregio's en in krimpregio's zijn vergelijkbaar, alleen lag in de laatste groep de arbeidsparticipatie gemiddeld 5 procentpunt lager. Het effect van de regio is zoals verwacht: in groei- en anticipeerregio's is de arbeidsmarkt voor bewoners gunstiger in de zin dat ze meer participeren. Opmerkelijk is wel dat de arbeidsdeelname in de afgelegen dorpen in krimpregio's beter op peil is gebleven gedurende de latere crisisjaren.

Figuur 5.6

Nettoarbeidsparticipatie in de beroepsbevolking in kleine dorpen naar nabijheid van de stad en naar type regio, 2001-2013 (in procenten)^a

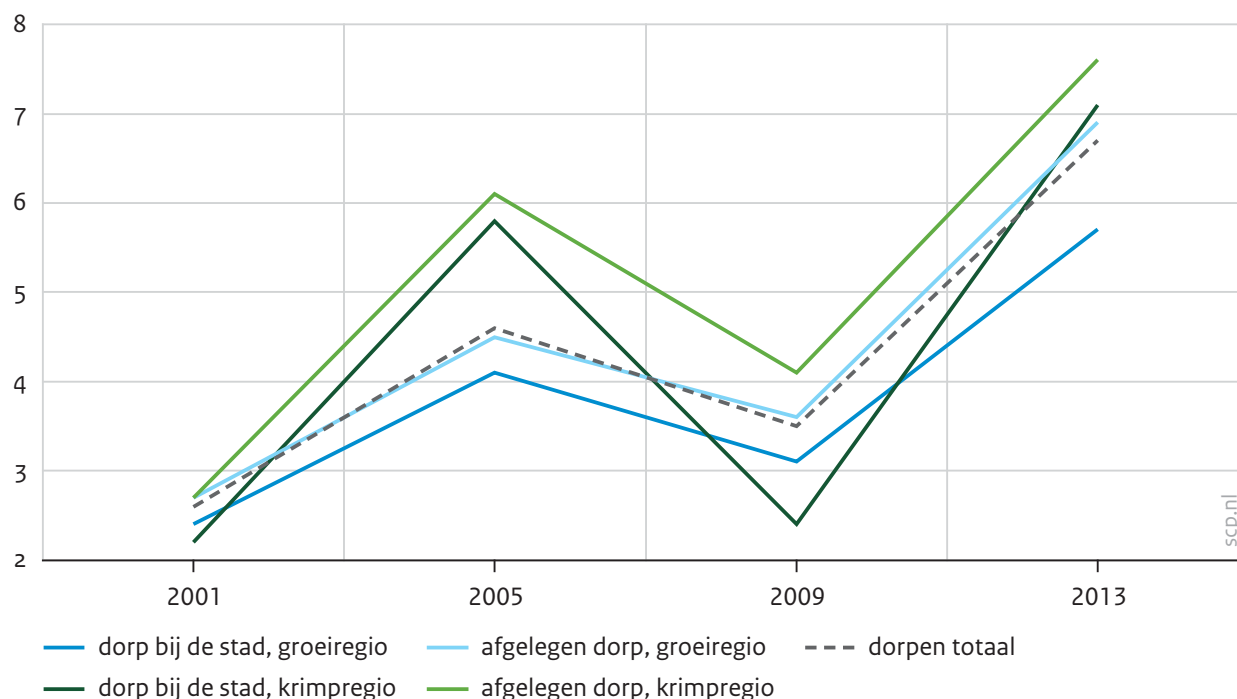
a Significante trends tussen 2001 en 2013: groei en stad, groei en afgelegen, krimp en afgelegen (t-toets $p < 0,05$). Alle categorieën significant verschillend van krimp, afgelegen (2013): t- toets $p < 0,05$.

Bron: CBS (EBB'01-'13) SCP-bewerking

De minder gunstige arbeidsmarkt in krimpregio's verraadt zich behalve in lagere participatiecijfers ook in een hogere *werkloosheid*, al is de trendlijn voor werkloosheid minder helder (figuur 5.7). Bovendien zijn in de krimpregio's de pieken in de trendlijnen hoger en de dalen lager, dus er is minder stabiliteit op de arbeidsmarkt. Dit wordt bevestigd door cijfers over het banenaanbod: in de zes perifere krimpregio's is het aantal banen in de periode 2008-2014 in de meeste sectoren sterker gedaald dan gemiddeld (CBS 2015b).

Figuur 5.7

Ontwikkeling van werkloosheid in de potentiële beroepsbevolking in de kleine dorpen naar nabijheid van de stad en naar type regio, 2001-2013 (in procenten)^a

a Alle significante trends tussen 2001 en 2013 (t- toets $p < 0,05$). Significant verschillend van krimpregio en afgelegen (2013): groei en stad, groei en afgelegen (t- toets $p < 0,05$).

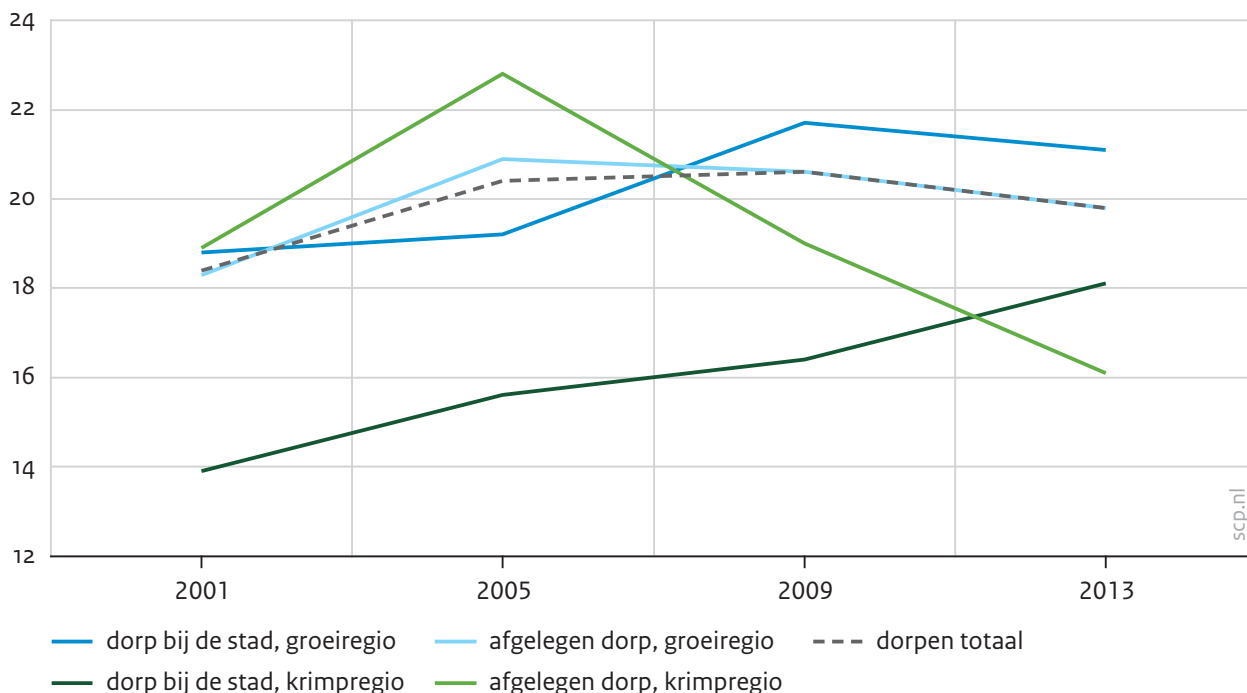
Bron: CBS (EBB'01-'13) SCP-bewerking

We zagen in hoofdstuk 3 dat ondernemerschap een betekenisvolle indicator is voor economische vitaliteit van het platteland: ongeacht de ligging ten opzichte van de stad is in de kleine dorpen een aanzienlijk groter deel van de beroepsbevolking zelfstandig werkzaam dan in de grote dorpen. Bezien we het aandeel zelfstandigen in de kleine dorpen, dan heeft de regionale ligging een relatie met het aandeel ondernemers (figuur 5.8). In groei- en anticiperregio's is het aandeel zelfstandigen relatief constant in de tijd, in krimpregio's is het veel dynamischer.

De ligging ten opzichte van de stad is kennelijk een bepalende factor voor de ontwikkelingen in de tijd. Het aandeel ondernemers in dorpen bij de stad was in krimpregio's aanzienlijk lager, maar maakt een inhaalslag door een gestage groei. In afgelegen dorpen in krimpregio's is het omgekeerde beeld te zien: zij waren voorloper in ondernemerschap, maar door constante afname gedurende de crisisjaren zijn zij de hekkensluiter geworden.

Figuur 5.8

Ontwikkeling in het aandeel zelfstandigen in de beroepsbevolking van 15-64 jaar, in kleine dorpen naar nabijheid van de stad en naar type regio, 2001-2013 (in procenten)^a

a Allemaal significante trends tussen 2001 en 2013: t- toets $p < 0,05$). Alle categorieën significant verschillend van krimp en afgelegen (2013): t- toets $p < 0,05$.

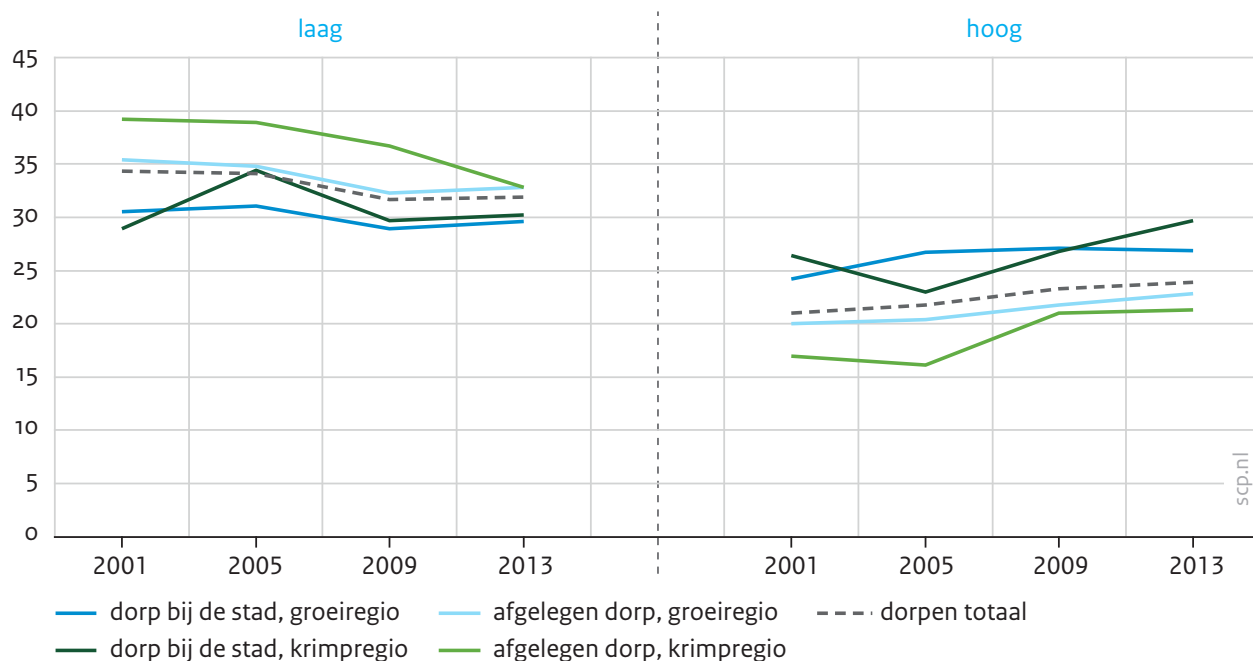
Bron: CBS (EBB'01-'13) SCP-bewerking

Hoewel we hiervoor zagen dat het opleidingsniveau in de kleine dorpen gemiddeld een stijgende lijn vertoont, is de ontwikkeling van het *beroepsniveau* minder eenduidig (figuur 5.9). In de dorpen laat het beroepsniveau een zeer beperkte groei zien, afgezet tegen de forse groei van het gemiddelde opleidingsniveau (zie hiervoor figuur 2.4 in hoofdstuk 2). Bij de kleine dorpen is de ligging nabij de stad meer relevant voor het hebben van hogergekwalificeerd werk dan de regionale ligging. De bewoners van afgelegen dorpen in krimpregio's zijn op dit punt nog steeds het slechts af, ondanks dat er in de afgelopen periode wel enige verbetering in het baanniveau is opgetreden. De stijging van het beroepsniveau in de krimpregio's sinds 2005 zou weleens grotendeels op het conto van zzp'ers in de dienstensector kunnen liggen (CBS 2016b).

Het voorheen gestaag stijgende inkomensniveau is door de crisis wat gematigd sinds 2009 (figuur 5.10); alleen in de afgelegen dorpen in krimpgebieden lijkt zich een bescheiden groei te hebben doorgezet.

Figuur 5.9

Beroepsniveau in kleine dorpen naar nabijheid van de stad en naar type regio, 2001-2013 (in procenten)^a

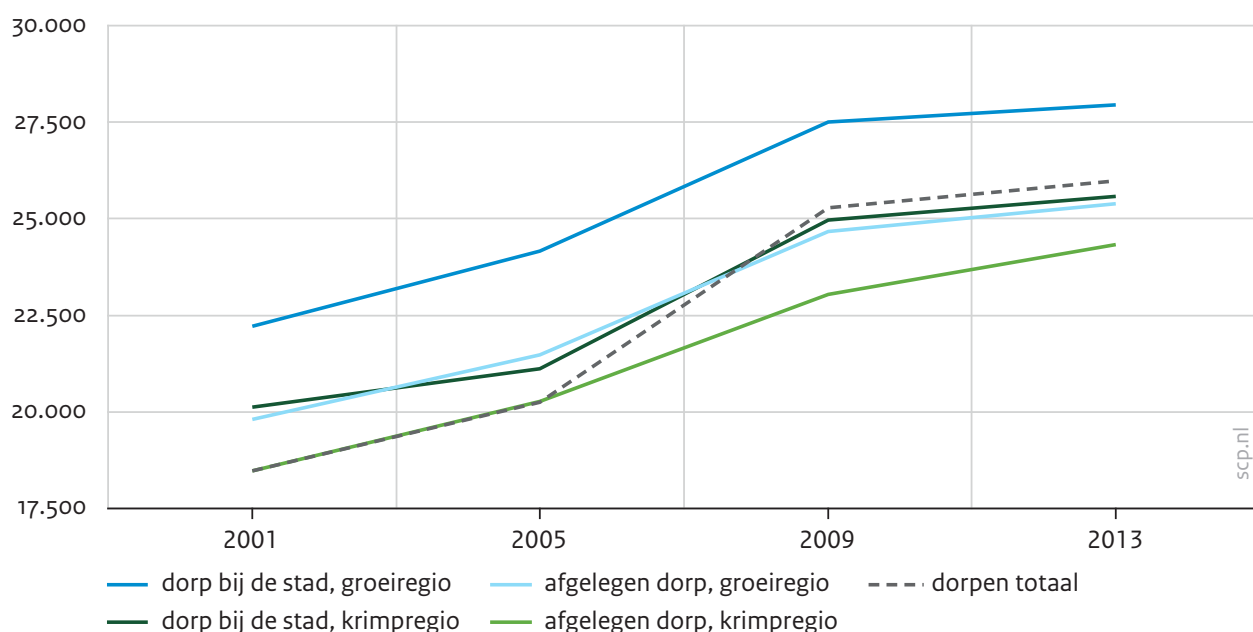

a Allemaal significante trends tussen 2001 en 2013: t- toets $p < 0,05$. Alle categorieën significant verschillend van krimpen en afgelegen, met uitzondering van laagopgeleid groei en afgelegen (2013): t- toets $p < 0,05$.

Bron: CBS (EBB'01-'13) SCP-bewerking

Figuur 5.10

Gemiddeld besteedbare persoonlijke inkomen in kleine dorpen naar nabijheid van de stad en naar type regio, 2001-2013 (in procenten)

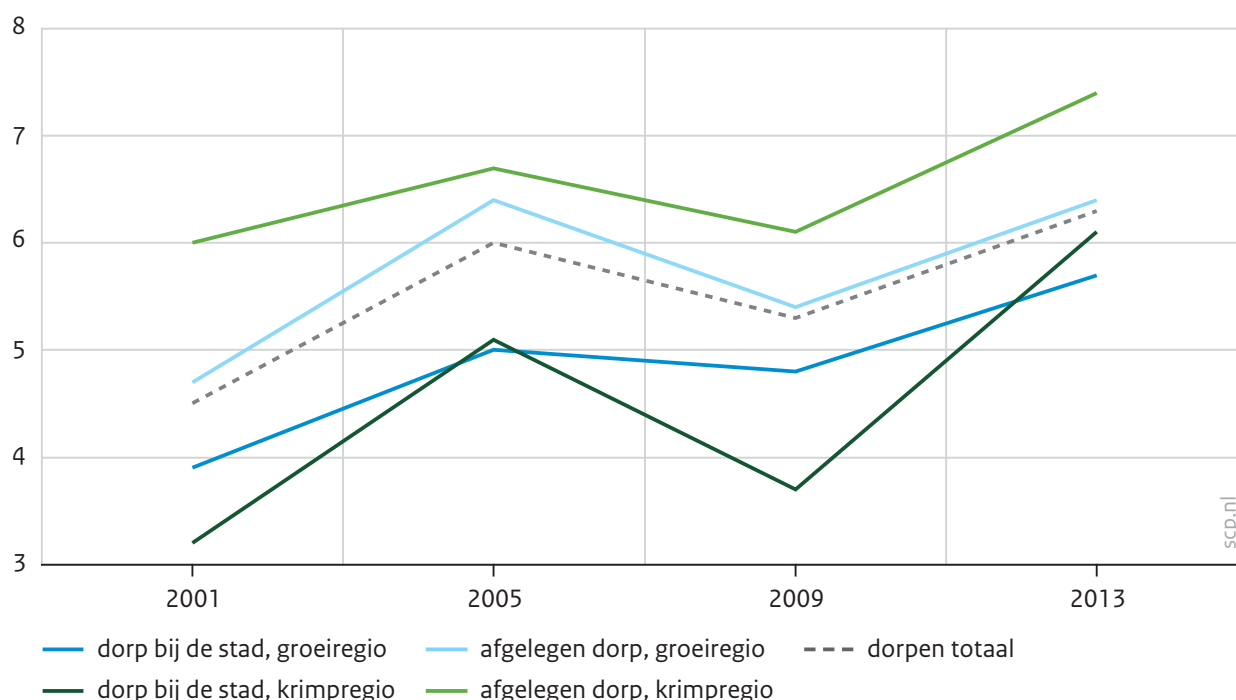

Bron: CBS (IPO'01-'13) SCP-bewerking

De tamelijk stabiele ontwikkeling van het persoonlijke besteedbare inkomen kan niet wegnemen dat de *armoede* nogal meebeweegt met de werkloosheidstrends (vergelijk figuur 5.11 met 5.7). Dit is in alle dorpstypen het geval, ongeacht de regionale ligging. Op dit punt is vooral de bevolking van de kleine dorpen gevoelig voor de impact van de economische crisis. De kleine afgelegen dorpen hebben het meest te kampen met armoede en vooral in de krimpgebieden is er een bovengemiddeld percentage personen in kleine dorpen dat in armoede leeft.

Figuur 5.11

Personen in kleine dorpen in armoede volgens het niet-veel-maar-toereikend criterium, naar nabijheid van de stad en type regio, 2001-2013 (in procenten)^a

a Allemaal significante trends tussen 2001 en 2013: t- toets $p < 0,05$). Alle categorieën significant verschillend van krimp en afgelegen (2013): t- toets $p < 0,05$.

Bron: CBS (IPO'01-'13) SCP-bewerking

5.3 Gelijke ontwikkeling afgelegen dorpen in en buiten krimpregio's

In krimpregio's gaat bevolkingsdaling hand in hand met ontgroening en vergrijzing, en deze laatste processen gaan sneller in dorpen bij de stad dan in afgelegen dorpen. Zoomen we in op de kleine afgelegen dorpen, dan laten deze over de hele linie op sociaaleconomische kernindicatoren een achterstand zien. De werkzaamheid is er het meest ongunstig, maar ook het opleidings- en beroepsniveau zijn er laag, dus is het niet verwonderlijk dat het inkomens- en statusniveau er slechter zijn dan elders en dat er meer armoede is. De afgelegen kleine dorpen in krimpregio's hebben een achterstand op sociaaleconomisch gebied maar de ontwikkeling is er hetzelfde als voor de hele groep

kleine afgelegen dorpen, dus de ligging in een krimpregio maakt niet dat contrasten groter worden.

Alleen de goede kansen die er tot 2005 kennelijk waren voor zelfstandig ondernemers in deze kleine afgelegen dorpen in krimpregio's, zijn sindsdien afgenomen en in een opmerkelijke duikvlucht beland. Enerzijds kan gebrek aan een koopkrachtig (lokaal) klantenpotentieel in een krimpende en vergrijzende omgeving in crisistijd daaraan debet zijn. Anderzijds is het niet ondenkbaar dat het achterblijven van een goede digitale infrastructuur aan de randen van het land funest is voor de ontwikkeling en groeikansen van (kleinschalige) bedrijven, terwijl de afgelegen gebieden daar juist zozeer op aangewezen zijn (Salemink et al. 2015).

6 Ontwikkelingen in leefbaarheid en sociale vitaliteit

In de vorige hoofdstukken stonden we stil bij de ontwikkelingen die zich in dorpen voordeden op het gebied van demografie, sociaaleconomische welvaart en cultuur. Dit zijn ontwikkelingen die iets zeggen over de bewoners van de dorpen, maar nog niet over hoe zij het leven in het dorp ervaren. Als het over toenemende contrasten gaat, is deze beleving van bewoners wel erg relevant. Het is een breed gedeelde overtuiging, en voor Noord-Nederland ook aangetoond, dat de leefbaarheid in krimpregio's achteruitgaat (CMO Stamm 2016; Sociaal Planbureau Groningen et al. 2016). En daar zijn ook redenen voor. In de woningmarkt kan krimp leegstand tot gevolg hebben en een daling van de huizenprijs. Beide kunnen leiden tot een verminderde interesse tot investeringen in bijvoorbeeld de aanschaf van een huis, met weer meer krimp tot gevolg (Leidelmeijer en Marlet 2011). Een mogelijk mechanisme is dat krimp het draagvlak aantast van voorzieningen – zeker van de op de jeugd gerichte voorzieningen. Sluiting van voorzieningen zou ten koste gaan van de leefbaarheid en daarmee weer krimp tot gevolg hebben (Van der Wouw et al. 2014). Een sterk en veelgebruikt beeld van de neergang in krimpende dorpen is dan ook de sluitende dorpschool.

Hoewel er een aantal plausibele redenen zijn om te verwachten dat krimp nadelig uitpakt, is het geen gegeven dat de ervaren leefbaarheid van de kleine dorpen in krimpgebieden de afgelopen jaren ook daadwerkelijk afnam. In het continue proces van schaalvergroting dat zich voltrok sinds de Tweede Wereldoorlog, is al vaker betoogd dat voorzieningen helemaal niet zo onmisbaar zijn voor een leefbare woonomgeving (Hospers et al. 2013). Ook hoeven selectieve migratiestromen niet alleen nadelig uit te pakken voor de perifere dorpen; ook het achterblijven en het tegen de trend in verhuizen komt veelal voort uit positieve motivaties (Bijker 2013).

Met dit hoofdstuk willen we zicht krijgen op recente ontwikkelingen in de leefbaarheid in kleine dorpen, en op de ontwikkelingen in de sociale vitaliteit die nu – door de terug-tredende overheid en het afnemende draagvlak van voorzieningen – misschien meer nog dan voorheen noodzakelijk is voor het behoud van leefbaarheid. Onder sociale vitaliteit verstaan we zowel de sociale samenhang in dorpen als de mate waarin dorpsbewoners zich inzetten in hun lokale omgeving. We zijn hierbij geïnteresseerd in de verschillen tussen de dorpen. Zien we een toenemende achterstand van de dorpen in krimpende en afgelegen regio's ten opzichte van dorpen bij de stad? We beginnen met het in kaart brengen van de ontwikkelingen die zich voordeden in het aanbod van voorzieningen (§ 6.1). Welke voorzieningen verdwenen uit de dorpen, en waar gebeurde dat vooral? Vervolgens gaan we in op de beleving van dorpsbewoners van de leefbaarheid (§ 6.2), op sociale samenhang (§ 6.3) en op lokale inzet (§ 6.4). Waar we in dit hoofdstuk spreken over groei-regio's bedoelen we de combinatie van groei- en anticipeerregio's.

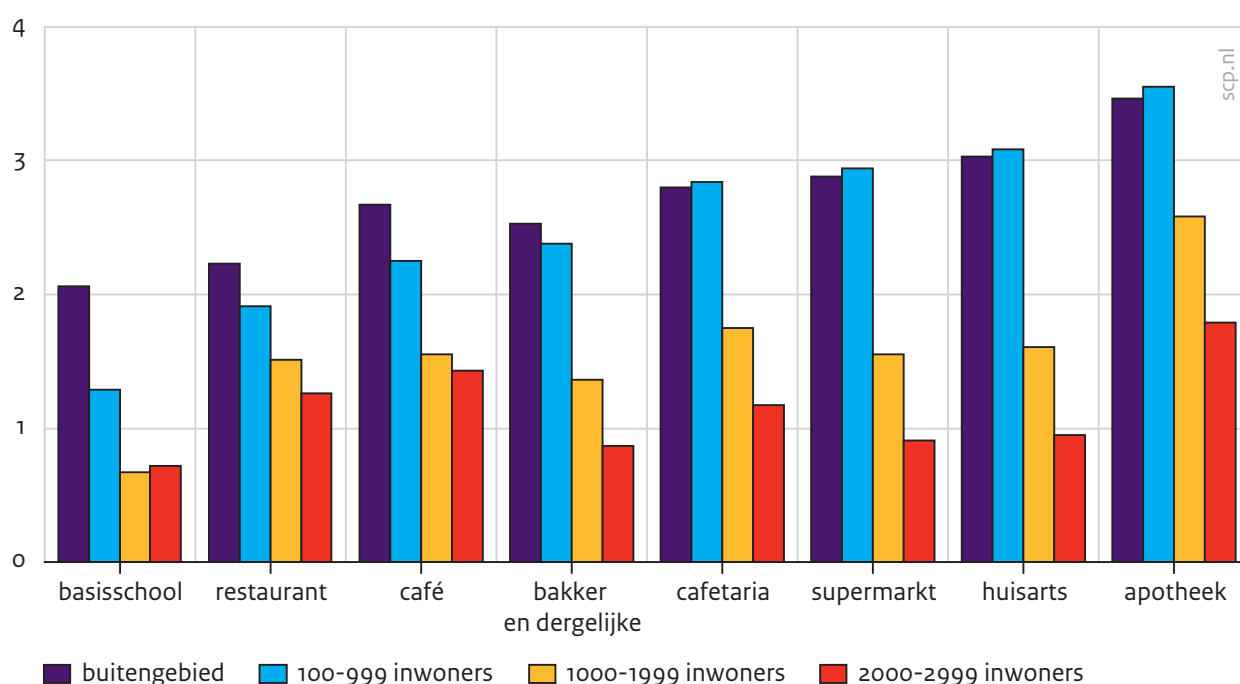
6.1 Waar verdwijnen welke voorzieningen?

6.1.1 Dorpsschool vaak laatste voorziening

Het draagvlak van voorzieningen in een dorp wordt voor een belangrijk deel bepaald door het aantal inwoners van het dorp. Om te beginnen kijken we daarom naar de relatie tussen de omvang van dorpen en de afstand tot diverse voorzieningen (figuur 6.1). We maken hierbij gebruik van de nabijheidscijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en hanteren de indeling van buurten in dorpen die ook ten grondslag ligt aan de dataverzamelingen van SVP'11 en SVP'14.⁶ Zoals verwacht kan worden moeten de bewoners van buitengebieden en van de kleinste dorpen (100-999 inwoners) de langste afstand afleggen om bij een bepaalde voorziening te komen. Duidelijk is verder dat van de hier onderscheiden basisvoorzieningen gemiddeld genomen de basisschool het meest dichtbij is en de dorpsschool dus vaak de enige voorziening in het dorp zal zijn. Horeca bevindt zich meestal dichterbij dan de supermarkt of de huisarts.

Figuur 6.1

Afstand tot meest dichtstbijzijnde van diverse voorzieningen naar omvang dorp, buurten, 2013 (in kilometers)

Bron: CBS (Nabijheidsstatistiek 2013) SCP-bewerking

6 Voor het bepalen van de omvang van een dorp maken we gebruik van het dorpenbestand van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) dat ook ten grondslag ligt aan de dataverzamelingen van Sociaal Vitaal Platteland (SVP'11 en SVP'14). De omvang van het dorp bestaat uit het aantal inwoners van de buurten die volgens dit bestand samen een dorp vormen. Buurten zonder bevolkingskern met 100 inwoners of meer worden hierbij gerekend tot het buitengebied.

Voor een deel van de bewoners telt vooral de vraag of een voorziening al dan niet aanwezig is in het dorp. Als criterium hiervoor hanteren we een straal van 800 meter: als een voorziening voor de gemiddelde bewoner van een buurt binnen die afstand bereikbaar is, veronderstellen we dat deze voorziening in het dorp aanwezig is. Dit hoeft niet altijd het geval te zijn. Als een dorp dicht tegen een andere kern aan ligt, kan een nabije voorziening toch buiten het dorp liggen. Omgekeerd kan in een uitgestrekt lintdorp een voorziening aanwezig zijn, maar voor de gemiddelde bewoner toch verder weg liggen dan 800 meter. Opnieuw zien we de relatieve verspreiding van de basisschool terug (tabel 6.1). In bijna de helft van de kleinste dorpen was in 2013 nog een basisschool aanwezig, nog niet een vijfde beschikt over een bakker, slager of andere levensmiddelenwinkel, en nog niet een op de tien over een supermarkt.

Tabel 6.1

Aanwezigheid van diverse basisvoorzieningen binnen 800 meter van gemiddelde bewoner, naar omvang dorp, buurten 2013 (in procenten)^a

	basis- school	restau- rant	café	bakker e.d.	cafe- taria	super- markt	huisarts	apo- theek
buitengebied	2	4	2	2	2	1	0	0
dorp 100-999 inwoners	47	29	25	18	14	9	6	4
dorp 1000-1999 inwoners	74	48	53	52	48	48	45	26
dorp 2000-2999 inwoners	73	54	52	71	62	63	57	40

a De nabijheidscijfers hebben betrekking op het jaar 2013. Percentages geven het deel van de buurten weer waar de genoemde voorziening voor de gemiddelde bewoner binnen 800 meter aanwezig is. Omdat de gegevens volledig zijn werd niet getoetst op significantie.

Bron: CBS (Nabijheidsstatistiek'13); SCP/CBS (SVP'14)

6.1.2 Basisvoorzieningen verdwijnen in afgelegen dorpen

Maar verschilt het voorzieningenaanbod tussen de dorpen met een verschillende ligging? Afwijkend zijn hier vooral de dorpen in krimpregio's bij de stad, die zich vooral in Limburg bevinden: basisscholen, supermarkten en apotheken zijn er hier relatief weinig (tabel 6.2); cafés zijn er juist veel. Het is niet zo dat in afgelegen dorpen per definitie elke voorziening even schaars is als in dorpen bij de stad. Waarschijnlijk omdat alternatieven er verder weg liggen, beschikken bewoners van afgelegen dorpen juist relatief vaak over een basisschool, een supermarkt of een andere levensmiddelenwinkel.

De ontwikkelingen tonen tussen 2009 en 2013 een afnemend aanbod van voorzieningen in de dorpen, wat zich overwegend afspeelt in de dorpen in krimpgebieden (zie delta's in tabel 6.2). De verschillen lijken vrij klein, maar zijn toch aanzienlijk als we bedenken dat het hier maar om een tijdsinterval van vier jaren gaat uit een voortschrijdende beweging. In deze jaren verloren van elke honderd afgelegen dorpen in krimpregio's er vier hun laat-

ste basisschool, en evenzoveel hun laatste supermarkt. Overige levensmiddelenwinkels, zoals bakkers en slaggers, verdwenen in 5% van de afgelegen dorpen in krimpregio's, en maar liefst in 11% van de dorpen bij de stad in krimpregio's.

Om het totaalplaatje op te maken berekenen we hoeveel voorzieningen dorpen binnen een categorie per saldo gemiddeld verloren of wonnen (som van delta's in tabel 6.2). We zien dat honderd dorpen bij de stad in groei- en anticipeerregio's gemiddeld samen zeven laatste voorzieningen in hun soort verloren; onder de afgelegen dorpen in groeiregio's bleef het nettoverlies ook beperkt (-5); groter was het verlies onder de dorpen rond de stad in de krimpregio's (-17) en in de afgelegen dorpen in krimpregio's (-13).

Tabel 6.2

Aanwezigheid van een aantal basisvoorzieningen naar ligging dorp, cbs-buurten in kleine dorpen, 2009-2013 (in procenten)^a

	basisschool			restaurant			café			bakker e.d.		
	2009	2013	Δ	2009	2013	Δ	2009	2013	Δ	2009	2013	Δ
groei, bij de stad	52	50	-2	35	36	+1	37	35	-2	34	32	-2
krimp, bij de stad	47	46	-1	31	32	+1	57	55	-2	43	32	-11
groei, afgelegen	63	61	-2	37	38	+1	37	33	-4	33	33	0
krimp, afgelegen	60	56	-4	37	36	-1	43	40	-3	40	35	-5
totaal dorpen	59	57	-2	36	37	+1	38	36	-2	35	33	-2

	cafeteria			supermarkt			huisarts			apotheek		
	2009	2013	Δ	2009	2013	Δ	2009	2013	Δ	2009	2013	Δ
groei, bij de stad	30	31	+1	24	24	0	23	21	-2	13	12	-1
krimp, bij de stad	37	33	-4	14	15	+1	20	19	-1	6	6	0
groei, afgelegen	26	28	+2	28	27	-1	23	23	0	16	15	-1
krimp, afgelegen	18	21	+3	28	24	-4	19	21	+2	16	15	-1
totaal dorpen	26	28	+2	26	25	-1	22	22	0	15	14	-1

a De percentages hebben betrekking op 486, 93, 1231 resp. 320 dorpse buurten. Buitengebieden werden hier buiten de analyse gelaten. Omdat de gegevens volledig zijn werd niet getoetst op significantie.

Δ Verschil 2013 ten opzichte van 2009.

Bron: cbs (Nabijheidsstatistiek'09-'13) scp-bewerking

We kijken nu ook naar de aanwezigheid van gemeenschapshuizen, zoals dorpshuizen. Van dit soort voorzieningen, waar bewoners kunnen samenkomen en activiteiten kunnen organiseren, maken bewoners van kleine dorpen vaker gebruik dan anderen; zij lijken op

die manier de afwezigheid van andere voorzieningen te compenseren (Steenbekkers en Vermeij 2013). Over gemeenschapshuizen bestaan geen landelijke cijfers. Het identificeren van dergelijke voorzieningen wordt ook bemoeilijkt door hun diversiteit. Een sportkantine kan bijvoorbeeld de functie van dorps huis hebben en vaak combineren gemeenschapshuizen verschillende functies. We baseren ons op de svp-enquête, waarin respondenten gevraagd werd of er in hun dorp of (als zij in het buitengebied wonen) het dichtstbijzijnde dorp een dergelijke voorziening aanwezig is. De twee meetmomenten van het Sociaal Vitaal Platteland stellen ons in staat om ontwikkelingen (tussen 2011 en 2014) te zien in de aanwezigheid van gemeenschapshuizen (tabel 6.3). Net als bij de hiervoor besproken voorzieningen lijkt het aantal van deze gemeenschapshuizen in het algemeen te dalen, maar in de afgelegen dorpen in krimpregio's is eerder sprake van een toename dan van een afname van deze voorzieningen.

Tabel 6.3

Aanwezigheid van een gemeenschapshuis in het dorp waar bewoner (het dichtstbij) woont naar ligging dorp, bevolking van 15 jaar en ouder, 2011-2014 (in procenten)^{a, b}

	gemeenschapshuis	
	2011	2014
groei, bij de stad	75	71
krimp, bij de stad	91	83
groei, afgelegen	80	76*
krimp, afgelegen	62	68
totaal dorpen	76	74

a Bij het gemeenschapshuis zijn we uitgegaan van de vragenlijst en hebben we het percentage berekend van de bewoners dat aangaf dat er in het dorp waar zij wonen of het dichtstbij wonen een gemeenschapshuis aanwezig is. Deze voorziening werd in de vraag omschreven als 'een gemeenschapshuis (of: dorps huis, Kulturhus, multifunctioneel centrum), een gebouw bedoeld voor de dorpsgemeenschap. Bewoners kunnen hier samenkomen en vaak organiseren verenigingen hier activiteiten. Ook worden er soms voorzieningen aangeboden, zoals een kleine bibliotheek, een winkeltje of een medisch spreekuur'. Als bewoners niet wisten of er in hun dorp een gemeenschapshuis is (7%, vooral bewoners buitengebied), namen we aan dat een dergelijke voorziening niet aanwezig is.

b De aantallen respondenten per cel zijn 1869, 181, 4396 en 1211 (in 2011) en 1834, 281, 4422 en 1155 (in 2014).

* Significant verschil met 2011 ($p < 0,05$).

Bron: SCP/CBS (svp'11-'14)

6.2 Ontwikkelingen in ervaren leefbaarheid

Maar hoe staat het nu met de beleving van bewoners? In tegenstelling tot de sombere beelden die bestaan over krimpende dorpen, werden tot nu toe alleen kleine verschillen gevonden tussen krimpregio's en regio's die niet krimpen. Leidelmeijer en Marlet (2011)

stelden vast dat bewoners van krimpgebieden weliswaar minder dan de gemiddelde Nederlander tevreden waren met een aantal voorzieningen (vooral winkels en openbaar vervoer), maar ook dat de tevredenheid met het sociale klimaat in krimpgebieden juist groot is. Ook de grote ervaren veiligheid en beperkte aanwezigheid van overlast en hinder zijn positieve aspecten van de leefbaarheid in veel krimpgebieden.

Maar in dorpen kan het beeld anders zijn. De ervaren leefbaarheid, en ontwikkelingen daarin, analyseren we aan de hand van een schaal bestaande uit vier stellingen, waaronder 'Het is goed wonen in het dorp'. Bewoners van afgelegen dorpen in krimpgebieden waar- deren de leefbaarheid in hun dorpen inderdaad iets lager dan dorpsbewoners elders (de referentiecategorie was de dorpen bij de stad in groei- en anticipeerregio's, zie tabel 6.4). Maar de leefbaarheid ging in deze dorpen niet achteruit sinds 2011 en zij gingen zich ook niet méér onderscheiden van de andere dorpen.

We keken ook naar de emotionele binding van bewoners. Deze score is gebaseerd op drie stellingen, waaronder 'Het is een dorp naar mijn hart'. Hoewel dit geen oordeel over de leefbaarheid betreft, is het wel een waardering. Vergelijkbaar met het oordeel over de leef- baarheid voelen bewoners van afgelegen dorpen in krimpregio's zich wat minder emotio- neel verbonden met hun dorp dan bewoners van dorpen bij de stad in groeiende regio's. Ook bij de emotionele binding is weinig ontwikkeling gaande: alleen in de afgelegen dor- pen in groei- en anticipeerregio's nam deze binding iets af.

Tabel 6.4

Ontwikkelingen in ervaren leefbaarheid naar ligging dorp, 2011-2014 (in gemiddelden)

	ervaren leefbaarheid ^a		emotionele binding ^b	
	2011	2014	2011	2014
dorp bij de stad, groeiregio (ref.)	67	69	66	66
dorp bij de stad, krimpregio	65	67	68	67
afgelegen dorp, groeiregio	69	68	68#	65*
afgelegen dorp, krimpregio	65#	66#	65	64#
totaal dorpen	68	68	67	65

a De schaal voor 'ervaren leefbaarheid' werd samengesteld uit vier items elk met vijf antwoord- mogelijkheden: 'Al met al, hoe vindt u dat het gaat met het dorp waar u woont (of het dichtstbij woont). Vindt u dat het de verkeerde kant of de goede kant opgaat?', 'Het is goed wonen in het dorp', 'Met de leefbaarheid van het dorp is het slecht gesteld' en 'Het dorp heeft weinig te bieden'. De negatief geformuleerde items werden omgescoord en vervolgens werd het gemiddelde van de items omgerekend tot een schaal van 1-100 (Cronbach's alpha = 0,59).

b De schaal voor 'emotionele binding' werd samengesteld uit drie items elk met vijf antwoord- mogelijkheden: 'Ik heb weinig met het dorp' (omgescoord), 'Ik voel me verbonden met het dorp' en 'Het is een dorp naar mijn hart'. Het gemiddelde van de items werd omgerekend tot een schaal van 1-100 (Cronbach's alpha = 0,87).

* Significant verschil met 2011 ($p < 0,05$).

Significant verschil in 2014 met 'groei, bij de stad' ($p < 0,05$).

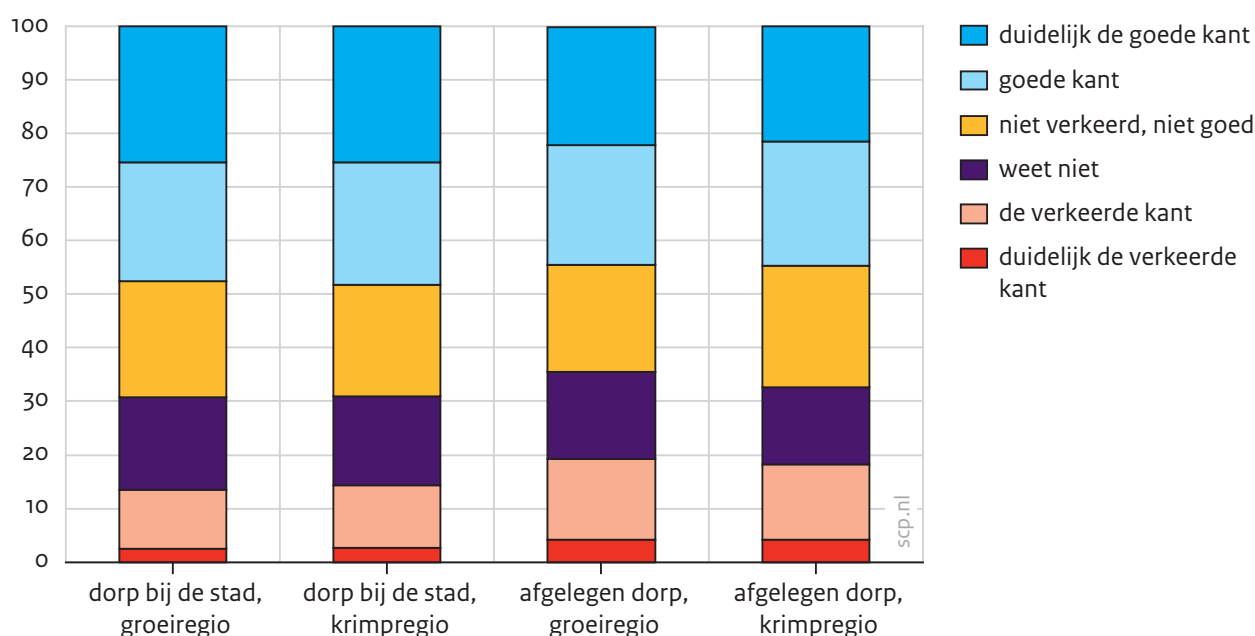
Bron: SCP/CBS (SVP'11-'14)

6.2.1 Leefbaarheid in krimpdorpen: naar omstandigheden goed

Om ontwikkelingen in de leefbaarheid verder in beeld te brengen, kijken we nu naar een item waarin respondenten direct gevraagd wordt of zij vinden dat het met hun dorp al met al de goede of de verkeerde kant opgaat. Dorpsbewoners in krimpgebieden zien wat vaker dan andere dorpsbewoners een achteruitgang in hun directe omgeving (significant in het geval van afgelegen krimpdorpen) (zie ook Vermeij 2015). Opvallend is dat toch ook zij – in tegenspraak met het vaak sombere beeld – beduidend vaker ervaren dat hun dorp zich in een positieve richting ontwikkelt (figuur 6.2). Dit strookt met bevindingen in Drenthe (CMO Stamm 2016), maar niet met die in Groningen (Sociaal Planbureau Groningen 2016) en in Zeeland (Van der Wouw et al. 2014).

Figuur 6.2

Waargenomen ontwikkelingen in het dorp, 2014 (in procenten)^a

a De vraag luidde: 'Al met al, hoe vindt u dat het gaat met het dorp waar u woont (of het dichtstbij woont). Vindt u dat het de verkeerde kant of de goede kant opgaat?'.

Bron: SCP/CBS (SVP'14)

Om de oordelen van de bewoners van krimpregio's beter te kunnen begrijpen, bekijken we de toelichtingen waar hen volgend op deze beoordeling om werd gevraagd (tabel 6.5). We beperken ons daarbij tot de afgelegen dorpen in krimpgebieden, waarover het sombere beeld zo prominent aanwezig is. Van het deel van de bewoners (18%) dat een achteruitgang waarneemt (zie figuur 6.2), verwijzen veel bewoners naar verdwijnende voorzieningen. Eén respondent beschrijft de bekende vicieuze cirkel: 'Voorzieningen verdwijnen, geen jeugd, veel huizen te koop. Huizen worden niet verkocht. Huizenprijzen dalen hard. Verenigingen verdwijnen. Totale leegloop.' Ook ervaart een aanzienlijk deel van de deze groep een achteruitgang in de manier waarop bewoners met elkaar omgaan. Een bewoner zegt bijvoorbeeld: 'In ons dorp is een tweespalt tussen voor- en tegenstanders

van windmolens. Dat is ontaard in ordinaire scheldpartijen. Ik schaam me voor de protestborden die ons dorp (ont!)sieren.’ Ten derde verwijzen veel bewoners naar de voor hen teleurstellende rol van overheden of instellingen. Een bewoner beklaagt zich bijvoorbeeld over de gemeente en de woningcorporatie, die in de voorgaande jaren veel sloopten. Volgens haar wordt steeds gezegd dat er geen belangstelling is voor seniorenwoningen, maar ze kent tientallen bewoners die vertrokken naar elders omdat er geen geschikte woning aanwezig was.

Onder de grotere groep bewoners die een positieve ontwikkeling ervaart (45%), valt een aantal zaken op. Ten eerste, de belangrijkste reden die bewoners noemen als toelichting bij hun positieve oordeel betreft de manier waarop bewoners met elkaar samenleven. Iemand waardeert het feit dat bewoners elkaar met rust laten: ‘Zoals ik het ervaar lijkt 'leven en laten leven' hier van toepassing. Dat bevalt mij.’ Anderen noemen juist de onderlinge verbondenheid en de initiatieven die bewoners tot stand brengen: ‘diverse initiatieven, op veel maatschappelijke terreinen en grote saamhorigheid rond aardbevingsschade.’ Ten tweede valt op dat voorzieningen ook in positieve zin genoemd worden. Er zijn bijvoorbeeld bewoners die blij zijn met wat ze nog hebben behouden ondanks de krimp, of wijzen op nieuwe voorzieningen. Een bewoner schrijft: ‘Er is een mooi nieuw multifunctioneel centrum gebouwd met veel functies. Daarnaast heeft het dorp een aantrekkelijke uitbreiding gekregen door een haven, camping en vakantiewoningen. Dit geeft vooral in de zomer veel activiteit.’

Het derde dat opvalt is dat ook veel bewoners die aangaven dat hun dorp zich positief ontwikkelt, toch nogal wat negatieve zaken benoemden: ‘Negatief is de krimp. Positief het realiseren van een multifunctioneel centrum met veel vrijwilligers.’ Ook initiatieven in het dorp worden regelmatig gekoppeld aan de problemen waar het dorp mee te maken heeft. In de woorden van een dorpsbewoner: ‘Wij vormen een gemeenschap die voor elkaar en de omgeving opkomt (denk aan aardbevingstoestanden, volop aanwezig!).’ En: ‘Voorzieningen verdwijnen, saamhorigheid blijft.’ Ook van deze positieve bewoners zijn de ervaringen dus wel sterk gekleurd door de krimp. Hun positieve waardering lijkt vooral te betrekken: naar omstandigheden goed.

Tabel 6.5

Belangrijkste redenen voor de beleving dat het dorp de verkeerde dan wel goede kant opgaat, dorpsbewoners van afgelegen krimpgebieden, 2014 (in procenten)^a

verkeerde kant op (n = 132)		goede kant op (n = 312)	
voorzieningen	42	mentaliteit, sociale vitaliteit	33
mentaliteit, sociale vitaliteit	22	voorzieningen	19
overheid, subsidie	15	onderhoud, fysieke ruimte	11
sloop, te weinig geschikte woningen	11	samenstelling bevolking	5
onderhoud, fysieke ruimte	10	overheid, subsidie	4
samenstelling bevolking	8	toch negatief	13

- a De percentages tellen niet op tot 100, omdat respondenten meerdere aspecten konden noemen. Daarbij gaf 18% ('verkeerde kant') respectievelijk 33% ('goede kant') van de respondenten geen toelichting. Alleen zaken die genoemd werden ter ondersteuning van het gekozen oordeel werden gescoord.

Bron: SCP/CBS (SVP'14)

6.3 Ontwikkeling in lokale samenhang

Zoals in de antwoorden van respondenten naar voren komt, betekent krimp lang niet altijd een achteruitgang van de saamhorigheid of sociale vitaliteit. We zagen echter wel dat het aantal voorzieningen afneemt, sterker in dorpen in krimpregio's dan in regio's die groeien. De redenering is vaak dat bewoners elkaar door verdwijnende voorzieningen minder ontmoeten en dus ook minder samen ondernemen. Hier kan tegenin gebracht worden dat voorzieningen niet alleen verdwijnen door bevolkingsafname, maar ook of misschien wel vooral door de leefpatronen van bewoners, en dat dit negatieve patroon dus niet beperkt zou hoeven blijven tot krimpgebieden. Lijnrecht tegenover deze redenering staat bovendien de redenering dat (dreigend) onheil bewoners samen kan brengen, soms onder aanvoering van de overheid, in andere gevallen juist in fel protest tegen plannen van die overheid.

6.3.1 Kleine achteruitgang van lokale samenhang in afgelegen dorpen zonder krimp

De sociale samenhang brengen we in beeld met twee indicatoren. De eerste betreft de beleving van respondenten van de manier waarop bewoners in hun dorp met elkaar omgaan. Deze werd gemeten met behulp van zes stellingen, waaronder 'Veel bewoners van dit dorp groeten elkaar' en 'Dorpsbewoners organiseren veel voor het dorp'. De mate van instemming met deze stellingen geeft een beeld van hoe bewoners aankijken tegen hun dorpsgenoten, maar nog niet van de mate waarin de dorpsbewoners zelf ook daadwerkelijk in contact staan met elkaar. Om dit aspect te belichten hebben we de respondenten vier vragen voorgelegd, onder meer naar het aantal dorpsbewoners dat zij 'van vornaam' kennen en met wie zij 'iets persoonlijks' bespreken. Tussen beide indicatoren bestaat begrijpelijkerwijs een positief verband, maar zij meten iets anders. Eerder consta-

teerden we bijvoorbeeld dat ouderen op hoge leeftijd aanmerkelijk minder contacten krijgen in het dorp, maar vrijwel even positief aan blijven kijken tegen hun dorpsgenoten (Vermeij 2016).

Tussen de dorpen met uiteenlopende ligging zien we geen verschillen in ervaren sociale samenhang, en ook geen verschillen in de hoeveelheid lokale contacten (tabel 6.6). Ook deden zich nauwelijks ontwikkelingen voor. Alleen in de afgelegen dorpen in regio's zonder krimp leek de ervaren sociale samenhang enigszins af te nemen. Dit zorgt niet voor toenemende contrasten met de dorpen bij de stad in groei- en anticepeerregio's; deze dorpen verloren slechts hun kleine voorsprong.

Tabel 6.6

Ontwikkelingen in ervaren sociale samenhang en lokale contacten, naar ligging dorp, 2011-2014 (in gemiddelde scores)

	ervaren sociale samenhang ^a		lokale contacten ^b	
	2011	2014	2011	2014
dorp bij de stad, groeiregio	71	71	50	50
dorp bij de stad, krimpregio	71	71	50	49
afgelegen dorp, groeiregio	73#	72*	51	50
afgelegen dorp, krimpregio	71	71	50	50
totaal dorpen	72	71*	50	50

a Stellingen: 'Het is een gezellig dorp', 'Veel bewoners van dit dorp groeten elkaar', 'Bijna alle bewoners van dit dorp doen wel ergens aan mee', 'Veel bewoners van dit dorp helpen elkaar', 'De meeste mensen kunnen hier goed met elkaar overweg', 'Dorpsbewoners organiseren veel voor het dorp'. Antwoordopties: 'helemaal niet', 'niet', 'enigszins', 'wel', 'helemaal' (Cronbach's alpha = 0,80). Omgerekend naar een schaal van 0-100.

b Vragen: 'Ongeveer hoeveel bewoners van het dorp kent u van voornaam?', 'Ongeveer hoeveel bewoners van het dorp komen weleens bij u over de vloer?', 'Met ongeveer hoeveel bewoners van het dorp bespreekt u weleens iets persoonlijks?', 'Ongeveer hoeveel bewoners van het dorp zou u om hulp kunnen vragen (bv. bij een klusje in of om het huis)?'. Antwoordcategorieën: 'geen', '1 tot 5', '6 tot 20', '21 tot 50' en 'meer dan 50' (Cronbach's alpha = 0,83). Omgerekend naar een schaal van 0-100.

* Significant verschil met 2011 ($p < 0,05$). Significantie blijft hetzelfde na controle voor leeftijd, leeftijd², opleiding, sekse, woontuur en beperkingen.

Significant verschil in 2014 met 'groei, bij de stad' ($p < 0,05$). Significantie blijft hetzelfde na controle voor leeftijd, leeftijd², opleiding, sekse, woontuur en beperkingen.

Bron: SCP/CBS (SVP'11-'14)

6.4 Geen ontwikkelingen in de lokale inzet

Tot slot kijken we naar ontwikkelingen in de bereidheid van dorpsbewoners zich in te zetten voor de lokale omgeving. We maken weer onderscheid tussen twee vormen van inzet. Ten eerste kunnen bewoners actief zijn voor hun leefomgeving via vrijwilligerswerk. Hiervan is sprake wanneer zij op regelmatige basis een taak vervullen binnen georganiseerd

verband. We beperken ons tot vrijwilligerswerk gerelateerd aan lokale leefbaarheid, bijvoorbeeld voor een sportvereniging of een organisatie die hulp of zorg biedt.

Ten tweede kunnen bewoners zich inzetten middels minder regelmatige en georganiseerde 'initiatieven'. Het kan dan gaan om een incidentele actie voor een veilige oversteekplaats, maar ook om plannen met grote ambities voor de lange termijn, zoals de oprichting van een zorgcoöperatie. Deze vorm van inzet zou mogelijk, beter dan de meer gevestigde *civil society*, kunnen aansluiten bij hedendaagse burgers, die mondiger zijn, zich minder langdurig willen verbinden en steeds vaker flexibele, informele verbanden verkiezen boven georganiseerde verbanden (Van der Berg et al. 2011; Dekker en De Hart 2009). Om deelname aan bewonersinitiatieven te meten, kregen respondenten achttien doelen voorgelegd, met als vraag of ze zich hiervoor in het afgelopen jaar hadden ingezet, 'al is het alleen maar door middel van het zetten van een handtekening'.

In afgelegen dorpen in groei- en krimpregio's doen iets meer bewoners met enige regelmaat vrijwilligerswerk dan in de dorpen bij de stad (zie tabel 6.7). Dit is in overeenstemming met eerder onderzoek (Steenbekkers en Vermeij 2013). Al was het verschil in 2011 niet significant, toch lijken de verhoudingen tussen de dorpen tussen 2011 en 2014 nauwelijks veranderd. Kijken we naar de deelname aan initiatieven, dan doen ook hierbij de afgelegen dorpen zeker niet onder voor de dorpen bij de stad in groei- en anticiperregio's: dorpsbewoners in afgelegen dorpen in krimpregio's doen juist iets vaker mee aan initiatieven. Ook hier was het verschil nog niet significant in 2011, maar lijken de verhoudingen tussen de categorieën toch ongeveer gelijk gebleven. Dat bewoners iets actiever zijn aan de randen van het land is positief te duiden, maar het zal meespelen dat bewoners meer aangewezen zijn op zichzelf. Ook is het goed denkbaar dat de krimp aanleiding geeft tot initiatieven, omdat de ongewenste veranderingen bewoners aanzetten tot protest of het organiseren van oplossingen (zie § 6.1.2).

Tabel 6.7

Ontwikkelingen in vrijwilligerswerk en initiatief, naar ligging dorp, 2011-2014 (in procenten)

	vrijwilligerswerk voor leefbaarheid ^a		initiatief voor leefbaarheid ^b	
	2011	2014*	2011	2014*
dorp bij de stad, groeiregio	44	41	47	44
dorp bij de stad, krimpregio	42	41	45	48
afgelegen dorp, groeiregio	47	45**	48	47
afgelegen dorp, krimpregio	47	46**	52	51**
totaal dorpen	46	44	48	47

a Doet minimaal een uur per maand vrijwilligerswerk voor sportvereniging, creatieve vereniging, school, kerk, dorps huis, buurtvereniging of organisatie die hulp of zorg verleent.

b Nam deel in minimaal een initiatief 'al was het maar door het zetten van een handtekening', bijvoorbeeld voor behoud van een historisch gebouw, voor een wandel- of fietspad, voor de oprichting of het behoud van een school of buslijn, of voor het organiseren van een activiteit.

* Nergens een significant verschil met 2011 ($p < 0,05$).

** Significant verschil binnen 2011 respectievelijk 2014 met 'groei, bij de stad' ($p < 0,05$).

Bron: SCP/CBS (SVP'11-'14)

6.5 Weinig teken van toenemend contrast binnen het platteland

Samenvattend zien we dat het aantal dorpsvoorzieningen sneller afneemt in de dorpen in krimpregio's: in de krimpregio's bij de stad verdwenen vooral levensmiddelenwinkels zoals bakkers en slagers, in de afgelegen krimpregio's verloren bewoners relatief vaak hun laatste basisschool, supermarkt of andere levensmiddelenwinkel. Afgelezen aan het aandeel dorpen met de verschillende voorzieningen nam het contrast niet toe, maar juist af, omdat de betreffende voorzieningen juist relatief vaak aanwezig waren in deze dorpen.

Maar omdat in de krimpende regio's de dichtheid van voorzieningen vermoedelijk lager is, en de afstand tot voorzieningen dus groter, kan zeker in de afgelegen dorpen in krimpregio's waarschijnlijk toch van een toenemend contrast gesproken worden.

In de beleving van leefbaarheid en de sociale vitaliteit vonden we echter geen aanwijzingen voor een toenemend verschil tussen de dorpen. Bewoners in de afgelegen dorpen in krimpregio's ervaren iets minder leefbaarheid en emotionele binding dan de bewoners van meer centraal gelegen dorpen; maar van een duidelijke afname of een toenemend verschil is geen sprake. In de sociale samenhang bleek geen verschil tussen de dorpen en was er alleen een lichte afname in de afgelegen dorpen in groei- en anticepeerregio's. Aan vrijwilligerswerk en bewonersinitiatieven nemen dorpsbewoners in afgelegen dorpen in krimpregio's juist wat vaker deel. Ondanks de demografische ontwikkelingen in de krimpende delen van het platteland zien wij in de beleving van bewoners en hun betrokkenheid bij elkaar en het dorpsleven dus geen duidelijke tekenen van toenemende contrasten binnen het Nederlandse platteland.

Hiermee is het laatste woord niet gezegd. We bekeken in ons onderzoek slechts de ontwikkelingen gedurende drie jaren van een veel langer durend proces. Over een lange periode kunnen kleine verschillen optellen tot een transitie. Een andere beperking is de manier waarop vragenlijsten leefbaarheid meten. In het huidige onderzoek hebben we gebruikgemaakt van op de dorpse situatie toegespitste vragen, maar we zagen aan de toelichtingen ook hoe complex de beleving van veranderingen kan zijn en hoe negatieve ervaringen samen kunnen gaan met positieve ervaringen.

Toch moeten we constateren dat het beeld van toenemende contrasten niet bevestigd is en daar kunnen een aantal redenen voor zijn. Om te beginnen kampen dorpsbewoners door schaalvergroting van het leven al decennialang met het verlies van dorpsvoorzieningen. In tegenstelling tot de verwachtingen ging de leefbaarheid daarmee niet achteruit, omdat de veranderingen gelijk opgingen met aanpassing in de individuele leefpatronen. In de huidige tijd zien we ten tweede dat een gedeelde wens er iets van te maken bewoners samen kan brengen en in beweging kan zetten, wat nogal eens, maar niet altijd, tot vreugde stemt. Een derde mogelijke reden is dat ook de bevolkingssamenstelling zich geleidelijk aanpast aan wat een omgeving biedt. Rust en ruimte blijven bijvoorbeeld volop aanwezig, net als ruime huizen voor weinig geld. En waarom zou vergrijzing eigenlijk negatief uitpakken voor de leefbaarheid?

7 Verklaringen voor verschillen tussen dorpen in leefbaarheid en sociale vitaliteit

Hoewel vaak aangenomen wordt dat bevolkingsdaling samengaat met een afnemende leefbaarheid, is niet altijd duidelijk waarom dit het geval zou zijn. Om meer zicht te krijgen op de achtergrond van een mogelijke daling van leefbaarheid in de perifere regio's – ook met het oog op de toekomst – gaan we in op de consequenties van drie aan bevolkingsdaling gerelateerde fenomenen die relevant kunnen zijn voor de ervaren leefbaarheid en sociale vitaliteit in kleine dorpen: een stijgend aandeel ouderen, een afname van voorzieningen en daling van de sociaaleconomische status.

Het verdwijnen van voorzieningen wordt vaak geassocieerd met een achteruitgang van de leefbaarheid (zie § 6.2.1). Dorpsvoorzieningen kunnen fungeren als knooppunt van het sociale leven in een dorp (Svendsen 2010, 2013). Ook kan het ontbreken van een voorziening lastig zijn en de mogelijkheden van bewoners beperken (Kolodinsky et al. 2013; Steinmayr et al. 2011; Vermeij et al. 2014). Maar het is niet duidelijk of voorzieningen ook nodig zijn voor een leefbaar en sociaal vitaal dorp. In Nederland zijn alternatieven doorgaans redelijk dichtbij en de meeste bewoners zijn zeer mobiel. Veel bewoners vinden het sociale leven in het dorp ook minder belangrijk dan bijvoorbeeld de mooie omgeving (Steenbekkers en Vermeij 2013). Dorpsbewoners ontmoeten elkaar op uiteenlopende plekken en wanneer een voorziening verdwijnt, kan een andere de sociale functie overnemen (Egelund en Laustsen 2006).

De relatie tussen vergrijzing (en ontgroening) en leefbaarheid wordt meestal impliciet gelegd. Een reden waarom vergrijzing nadelig uit zou kunnen pakken is dat zij grote implicaties heeft voor de eisen die gesteld worden aan zaken als de woningvoorraad en de publieke ruimte, waarmee vergrijzing vooral een grote opgave betekent voor de overheid. Ook werkt vergrijzing door in het draagvlak voor voorzieningen: terwijl de vraag naar zorg sterk toeneemt, noopt vergrijzing tot een afbouw van vaak geliefde sportaccommodaties en scholen (Van der Werff en Hoekman 2014). Maar het draait niet alleen om voorzieningen en een hoger aandeel ouderen zou juist positief kunnen uitwerken voor het sociale klimaat en de actieve deelname van bewoners, zeker voor de groeiende groep ouderen zelf (Menec et al. 2011; Rozanova et al. 2008).

Hoewel krimp vaak geassocieerd wordt met sociaaleconomische neergang, blijkt dit onder de dorpen lang niet altijd het geval te zijn (zie hoofdstuk 5). In vergelijking met wie er al wonen, zijn ook in afgelegen dorpen nieuwe bewoners vaak hoger opgeleid en meer welgesteld (Steenbekkers en Vermeij 2013; Sociaal Planbureau Groningen 2014). Waar de sociaaleconomische status wel daalt, ligt het in de rede dat de leefbaarheid hieronder lijdt. Bewoners met een zwakke sociaaleconomische positie zullen wellicht minder investeren in hun woning en leefomgeving. Hogeropgeleide bewoners zijn vaker bereid zich in te zetten voor lokale doelen en vormen daarmee een waardevolle bron van sociaal kapitaal in een dorp (Vermeij 2014).

Hoewel er dus redenen zijn om te verwachten dat krimp ten koste gaat van de leefbaarheid, dwingend is de relatie niet. In dit laatste empirische hoofdstuk onderzoeken we de consequenties van de genoemde aanwezigheid van voorzieningen, vergrijzing en de sociaaleconomische status voor de leefbaarheid en sociale vitaliteit van een dorp. Net als in hoofdstuk 6 bekijken we dus niet alleen de ervaren leefbaarheid en de emotionele binding, maar ook de sociale samenhang en de bereidheid van bewoners om zich in te zetten voor de leefbaarheid. We gaan eerst in op de relatie tussen de demografische samenstelling van een dorp (vergrijzing en sociaaleconomische status) (§ 7.1) en bekijken vervolgens wat de aanwezigheid van voorzieningen hieraan toevoegt (§ 7.2).

7.1 Demografische ontwikkelingen en leefbaarheid en sociale vitaliteit

7.1.1 Welvarende dorpen meest leefbaar

Om zicht te krijgen op de relatie tussen de demografische samenstelling van een dorp enerzijds en de ervaren leefbaarheid anderzijds doen we twee analyses (tabel 7.1). In de eerste relateren we het aandeel ouderen en de sociaaleconomische status van de buurt aan de indicatoren van leefbaarheid respectievelijk emotionele binding die in hoofdstuk 6 ook aan de orde kwamen. Ook nemen we enkele fysieke kenmerken van (de ligging) van het dorp op. We zien ten eerste dat bewoners de leefbaarheid iets gunstiger waarderen in relatief grote dorpen (binnen de dorpen met maximaal 3000 inwoners) en dorpen met een aantrekkelijk landschap. Bewoners van buitengebieden ervaren minder emotionele binding. Wat betreft de demografie zien we volgens verwachting dat de leefbaarheid hoger gewaardeerd wordt wanneer de bevolking een hogere sociaaleconomische status heeft. Dan ervaren bewoners ook een sterkere emotionele binding. Het aandeel ouderen in de bevolking houdt geen verband met de leefbaarheid of emotionele binding.

Een vraag is nu: wat betekent de relatie tussen sociaaleconomische status en de ervaren leefbaarheid en de emotionele binding? Zijn dorpen waarvan de bewoners weinig inkomen en opleiding hebben minder leefbaar, bijvoorbeeld omdat er minder sociaal kapitaal is of de woningen er minder aantrekkelijk zijn? Of ervaren individuele bewoners met een lagere sociaaleconomische status hun dorp als minder leefbaar, bijvoorbeeld omdat zij minder mobiel zijn en daardoor meer last hebben van het afnemende voorzieningenaanbod? In dat tweede geval is de relatie slechts een gevolg van de samenstelling van het dorp. Om het verschil tussen de eerste en de tweede interpretatie te onderzoeken voegen we in de tweede analyse een aantal individuele kenmerken van bewoners toe. Als net gevonden verschillen hierdoor verdwijnen, betekent dit dat ze veroorzaakt werden door de samenstelling van het dorp.

Vooraf bewoners met zware lichamelijke beperkingen ervaren de dorpen als minder leefbaar (niet getoond), maar het verband met sociaaleconomische status blijft overeind. Dit betekent dat het verband tussen de sociaaleconomische status van een dorp en de ervaren leefbaarheid niet wijst op een verschil tussen individuele bewoners, maar op een verschil tussen dorpen. Toch blijft voorzichtigheid geboden bij de oorzakelijke interpretatie van het verband. De sociaaleconomische samenstelling van een buurt zou de ervaren leef-

baarheid kunnen beïnvloeden, bijvoorbeeld doordat overlast gevend gedrag vaker voorkomt waar er achterstanden zijn of huizen minder goed onderhouden worden. Maar het verband kan er ook uit voortkomen dat bewoners met weinig financiële middelen achterblijven in dorpen die om andere redenen minder aantrekkelijk zijn, terwijl bewoners met meer middelen deze gebieden verlaten. Overigens zijn de verbanden niet sterk.

Tabel 7.1

Beleving van leefbaarheid van dorpen verklaard, bevolking van 15 jaar en ouder, 2014 (in B-waarden)

	ervaren leefbaarheid ^a gecontroleerd voor samenstelling bevolking ^b		emotionele binding gecontroleerd voor samenstelling bevolking ^b	
fysieke leefomgeving				
dorp (vs. buitengebied)	-0,0	-0,0	6,0*	6,6*
kernomvang (/1000)	1,6*	1,6*	0,3	0,0
afgelegen ligging	-0,0	-0,0	0,0	-0,0
aantrekkelijk landschap ^c	1,6*	1,5*	2,5*	2,2*
demografie				
aandeel ≥ 60 jaar	2,8	4,2	-8,0	14,3
sociaaleconomische status ^d	1,6*	1,4*	2,0*	1,2*
adj. R ²	1	2	0	9

- a De schaal voor 'ervaren leefbaarheid' werd samengesteld uit vier items met elk vijf antwoordmogelijkheden (Cronbach's alpha = 0,59): 'Al met al, hoe vindt u dat het gaat met het dorp waar u woont (of het dichtstbij woont). Vindt u dat het de verkeerde kant of de goede kant op gaat?', 'Het is goed wonen in het dorp', 'Met de leefbaarheid van het dorp is het slecht gesteld' en 'Het dorp heeft weinig te bieden'. Het gemiddelde van de items werd omgerekend tot een schaal van 1-100.
- b In model 2 werd gecontroleerd voor gender, leeftijd, huishoudenssamenstelling, opleidingsniveau, lichamelijke beperkingen en woongeschiedenis.
- c De maat voor landschappelijke aantrekkelijkheid werd ontleend aan de BelevingsGIS (Roos-Klein Lankhorst et al. 2005, zie ook Vermeij 2013a).
- d Als maat voor sociaaleconomische status werd het gemiddelde berekend van vier (gestandaardiseerde) variabelen: woz-waarde, aandeel huishoudens met een hoog inkomen, aandeel huishoudens met een laag inkomen en aandeel huishoudens in de bijstand (beide omgescord) (Cronbach's alpha = 0,87).
- * Significant effect ($p < 0,05$).

Bron: SCP/CBS (SVP'14)

7.1.2 Iets minder sociale samenhang in dorpen met veel ouderen

Om zicht te krijgen op de relatie tussen de demografische samenstelling van een dorp en de sociale samenhang doen we dezelfde analyses op de twee in hoofdstuk 6 geïntroduceerde indicatoren: 'ervaren sociale samenhang' en 'lokale contacten' (zie tabel 7.2). Ook nu onderscheiden de dorpen met een aantrekkelijk landschap zich positief: bewoners ervaren daar relatief veel sociale samenhang en hebben er veel lokale contacten. Verder

ervaren bewoners van een dorp meer sociale samenhang dan bewoners van het buitengebied en hebben zij ook meer lokale contacten.

Wat betreft de demografische variabelen zien we opnieuw dat de sociaaleconomische status licht positief doorwerkt. Verder bestaat er een negatief verband tussen het aandeel ouderen en beide indicatoren van sociale samenhang. Als het gaat om de ervaren sociale samenhang is dit effect niet meer significant als we ook de individuele kenmerken in de analyse opnemen. Het verband was dus in ieder geval ten dele een samenstellingseffect: er zijn meer ouderen en ouderen ervaren minder sociale samenhang. Bij het verklaren van lokale contacten verdwijnt het effect niet; een groter aandeel ouderen in een dorp lijkt dus enigszins ten koste te gaan van de sociale verbinding tussen bewoners in het algemeen. Dit zou kunnen komen doordat de sociale infrastructuur in dorpen met veel ouderen minder contactmogelijkheden biedt.

Tabel 7.2

Sociale samenhang in dorpen verklaard, bevolking van 15 jaar en ouder, 2014 (in B-waarden)

	ervaren sociale samenhang ^a gecontroleerd voor samenstelling bevolking ^c		lokale contacten ^b gecontroleerd voor samenstelling bevolking ^c	
fysieke leefomgeving				
dorp (vs. buitengebied)	3,8*	3,9*	1,7*	2,4*
kernomvang (/1000)	-0,5	-0,5	1,0	0,7
afgelegen ligging	0,0	0,0	0,1	0,0
landschap	1,9*	1,9*	2,6*	2,7*
demografie				
aandeel ≥ 60 jaar	-7,5*	-6,6	-30,5*	-20,4*
sociaaleconomische status	1,1*	1,0*	1,2*	0,6
adj. R ²	1	2	2	16

a Stellingen: 'Het is een gezellig dorp', 'Veel bewoners van dit dorp groeten elkaar', 'Bijna alle bewoners van dit dorp doen wel ergens aan mee', 'Veel bewoners van dit dorp helpen elkaar', 'De meeste mensen kunnen hier goed met elkaar overweg', 'Dorpsbewoners organiseren veel voor het dorp'. Antwoordopties: 'helemaal niet', 'niet', 'enigszins', 'wel', 'helemaal' (Cronbach's alpha = 0,80). Omgerekend naar een schaal van 0-100.

b Vragen: 'Ongeveer hoeveel bewoners van het dorp kent u van voornaam?', 'Ongeveer hoeveel bewoners van het dorp komen weleens bij u over de vloer?', 'Met ongeveer hoeveel bewoners van het dorp bespreekt u weleens iets persoonlijks?', 'Ongeveer hoeveel bewoners van het dorp zou u om hulp kunnen vragen (bv. bij een klusje in of om het huis)?'. Antwoordcategorieën: 'geen', '1 tot 5', '6 tot 20', '21 tot 50' en 'meer dan 50' (Cronbach's alpha = 0,83). Omgerekend naar een schaal van 0-100.

c Analyses gecontroleerd voor leeftijd, sekse, huishoudenssamenstelling, opleidingsniveau, woongeschiedenis en lichamelijke beperkingen.

* Significant effect ($p < 0,05$).

Bron: SCP/CBS (SVP'14)

7.1.3 Iets minder vrijwilligers in grijze dorpen

Ten derde kijken we naar de inzetbereidheid van bewoners. We hanteren daarbij de twee eerdergenoemde indicatoren: vrijwilligerswerk voor de lokale leefbaarheid en deelname aan initiatieven voor een leefbaar dorp. Opnieuw zien we de positieve uitwerkingen van een aantrekkelijk landschap, zowel op de bereidheid om vrijwilligerswerk te doen als op de deelname aan initiatieven (zie tabel 7.3). Dat laatste verband is niet meer significant als we rekening houden met de individuele kenmerken van bewoners. Dit wijst erop dat het effect te maken heeft met de samenstelling van het dorp: aantrekkelijke dorpen trekken bijvoorbeeld meer hoogopgeleide bewoners aan die meer geneigd zijn zich in te zetten. Verder nemen bewoners van dorpen vaker deel aan initiatieven dan bewoners van een buitengebied, vooral wanneer het dorp klein is.

Tabel 7.3

Sociale vitaliteit in dorpen verklaard, bevolking van 15 jaar en ouder, 2014 (in odds ratio's)

	vrijwilligerswerk voor de leefbaarheid ^a		initiatief voor de leefbaarheid ^b	
	verschillen	gecontroleerd voor samenstelling bevolking	verschillen	gecontroleerd voor samenstelling bevolking
fysieke leefomgeving				
dorp (vs. buitengebied)	1,09	1,13	1,48*	1,48*
kernomvang (/1000)	1,03	1,03	0,86*	0,88*
afgelegen ligging	1,01	1,01	1,01	1,01
landschap	1,23*	1,24*	1,13*	1,12
demografie				
aandeel ≥ 60 jaar	0,20*	0,29*	0,72	0,65
sociaaleconomische status	1,03	0,98	0,98	0,95
pseudo R ²	0	4	0	3

a Doet minimaal een uur per maand vrijwilligerswerk voor sportvereniging, creatieve vereniging, school, kerk, dorps huis, buurtvereniging of organisatie die hulp of zorg verleent.

b Nam deel in minimaal een initiatief 'al was het maar door het zetten van een handtekening', bijvoorbeeld voor behoud van een historisch gebouw, voor een wandel- of fietspad, voor de oprichting of het behoud van een school of buslijn, of voor het organiseren van een activiteit.

* Significant effect ($p < 0,05$).

Bron: SCP/CBS (SVP'14)

De sociaaleconomische status van een dorp houdt geen verband met lokale inzet, maar bij het aandeel ouderen zien we opnieuw een negatief effect: naarmate er meer ouderen wonen, zijn bewoners in het algemeen iets minder vaak vrijwilliger. Maar het verschil is klein: in dorpen met minder dan 20% ouderen doet 2 procentpunt van de bewoners meer vrijwilligerswerk dan in dorpen met meer dan 30% ouderen (andere variabelen constant

gehouden). Ook hier zou de sociale infrastructuur een verklaring kunnen zijn. In een dorp met veel ouderen zou bijvoorbeeld minder vaak een sportvereniging kunnen zijn, een organisatie waar veel vrijwilligerswerk voor gebeurt.

7.2 Belang voorzieningen nader bekeken

Wat is het verband tussen voorzieningen en leefbaarheid en sociale vitaliteit? Bij het beantwoorden van deze vraag onderscheiden we de *aanwezigheid* van voorzieningen in het dorp van de *nabijheid* van voorzieningen in kilometers. Veel beleidsmakers en onderzoekers zijn in de loop van de tijd tot de overtuiging gekomen dat de aanwezigheid van voorzieningen in de kleine dorpen niet alleen onhaalbaar was geworden, maar voor hedendaagse dorpsbewoners ook niet meer zo belangrijk is. Dankzij hun mobiele leefpatronen zou bereikbaarheid belangrijker zijn dan aanwezigheid. Toch blijft het beeld hardnekkig dat voorzieningen in het dorp nodig zijn voor sociale cohesie. Zo wordt een dorpschool nogal eens voorgesteld als ‘het hart van het dorp’ of de ‘de onmisbare spil in de dorpslevening’ (Simon et al. 2007; Werkgroep Kleine Scholen Loppersum Oost 2012).

7.2.1 Aanwezigheid voorzieningen in het dorp wel belangrijker

In de analyses beperken we ons tot de inwoners van de kleinste dorpen (100-1000 inwoners). Vooral in deze dorpen zijn voorzieningen schaars en staan zij mogelijk op de tocht. Eerdere analyses lieten ook zien dat vooral in deze dorpen een relatie bestaat tussen de aanwezigheid van voorzieningen en leefbaarheid (Vermeij 2015). Net als in de vorige paragraaf gaan we de relatie na tussen voorzieningen en de vijf indicatoren van leefbaarheid en sociale vitaliteit. Voor elk van deze variabelen doen we drie analyses: (1) een analyse waarin we het ‘aantal voorzieningen in het dorp’ bekijken, (2) een analyse waarin we (het negatief van) de gemiddelde afstand tot voorzieningen in de analyse opnemen en (3) een analyse waarin beide variabelen tegelijkertijd worden opgenomen. In elk van de analyses worden daarbij zowel de fysieke en demografische kenmerken van het dorp opgenomen als de eerder gebruikte individuele kenmerken.

Voor de mate waarin bewoners van de kleinste dorpen hun dorp als leefbaar ervaren is de nabijheid van voorzieningen ongeveer even belangrijk als de aanwezigheid in het dorp. Beide variabelen vertonen een significant verband met de ervaren leefbaarheid als we ze apart in de analyse opnemen (model 1 en 2 in tabel 7.4). Als we ze gezamenlijk in de analyse opnemen (model 3) blijkt alleen de nabijheid van voorzieningen nog significant, maar qua omvang is het verband met de aanwezigheid van voorzieningen niet kleiner. Zowel de afstand als de aanwezigheid in het dorp doen er dus toe.

Wat betreft de emotionele binding is er een duidelijk verschil: bewoners voelen zich meer emotioneel verbonden als er meer voorzieningen in het dorp zijn. Of voorzieningen (buiten het dorp) ver of nabij zijn maakt hier verder niets uit.

Met de mate waarin bewoners zich inzetten hebben voorzieningen geen duidelijk verband, althans als we de variabelen apart opnemen in de analyse. Wanneer we de variabelen gezamenlijk opnemen ter verklaring van deelname aan bewonersinitiatieven, komt een

bijzonder patroon naar voren: bij een gegeven aantal voorzieningen in het dorp brengt een kleine afstand tot voorzieningen minder initiatief. En bij een gegeven afstand tot voorzieningen brengt het aantal in het dorp juist meer initiatief. Een mogelijke verklaring voor dit patroon is dat de voorzieningen in het dorp bijdragen aan de sociale samenhang die het ontstaan van initiatieven stimuleert; lange afstanden tot voorzieningen buiten het dorp wijzen daarbij op schaarste die mensen mogelijk meer op elkaar aangewezen doet zijn en die redenen met zich meebrengt om initiatieven te ontplooiën. Als er op anderhalve kilometer van een dorp een ander dorp is met vele voorzieningen, zijn bewoners mogelijk minder gemotiveerd om zich hard in te spannen voor een gemeenschapshuis of een noodlijdende vereniging. In de analyses waar de variabelen afzonderlijk opgenomen werden, zouden beide processen elkaar kunnen opheffen. Toch moet gezegd dat elk hier genoemd verband beide kanten op zou kunnen werken: voorzieningen kunnen bewoners bij elkaar brengen, maar betrokken bewoners kunnen ook voorzieningen in stand houden.

Tabel 7.4

Relatie van voorzieningen met leefbaarheid, sociale samenhang en sociale inzetbereidheid, bewoners van 15 jaar en ouder van dorpen met 100-1000 inwoners (in B-waarden en odds ratio's)^a

	model 1 voorzieningen in dorp ^b	model 2 voorzieningen dichtbij ^c	model 3 voorzieningen in dorp	model 3 voorzieningen dichtbij
ervaren leefbaarheid	2,7*	2,0*	1,7	1,5*
emotionele binding	5,0*	1,1	5,2*	-0,3
beleving sociale samenhang	3,1*	0,4	3,4*	-0,5
lokale contacten	4,0*	1,5*	3,6*	0,6
vrijwilligerswerk (odds ratio)	1,0	1,0	1,0	1,0
initiatief (odds ratio)	1,1	0,9	1,3*	0,8*

a Analyses gecontroleerd voor individuele kenmerken bewoners (gender, leeftijd, huishoudenssamenstelling, opleidingsniveau, lichamelijke beperkingen en woongeschiedenis) en voor omgevingskenmerken (aantal inwoners dorp, afgelegen ligging, landschap), en voor aandeel 60-plussers en sociaaleconomische status. Aantallen variëren van 1875 tot 1914.

b Aantal voorzieningen vertegenwoordigd binnen 800 meter, waarbij gekeken naar de basisschool, restaurant, café, cafetaria, supermarkt, overige levensmiddelenwinkel, huisarts, apotheek (gestandaardiseerd).

c Negatief van gemiddelde afstand tot dichtstbijzijnde basisschool, restaurant, café, cafetaria, supermarkt, overige levensmiddelenwinkel, huisarts, apotheek (gestandaardiseerd).

* Significant effect ($p < 0,05$).

Bron: SCP/CBS (SVP'14)

7.3 Vergrijzing en sociale samenhang

In dit hoofdstuk kwam naar voren dat lokale vergrijzing een zwak negatief verband heeft met de sociale samenhang in een dorp. In dorpen waar veel ouderen wonen, ervaren bewoners minder sociale samenhang, hebben zij minder lokale contacten en doen zij minder vaak vrijwilligerswerk. Vergrijzing betekent dus ook dat de sociale vitaliteit van dorpen geleidelijk achteruitgaat. Een verband met de ervaren leefbaarheid zagen we niet, waarin onze resultaten aansluiten bij ander onderzoek (Leidelmeijer et al. 2015). En dit is in zekere zin toch een negatief resultaat, want in stedelijk gebied worden buurten met veel ouderen juist als relatief leefbaar ervaren (ibid.).

Maar hoe erg is het dat grijze dorpen minder sociale samenhang kennen? Aan de ene kant kan worden opgemerkt dat ouderen nu eenmaal een minder druk sociaal leven onderhouden dan jongeren en gezinnen. Een wat rustiger leven in een wat kleinere kring voldoet mogelijk aan hun behoeften. Wat zich voordoet is dus misschien weinig problematisch. Aan de andere kant blijkt dat ook niet-ouderen minder contacten hebben in het dorp en minder bereid zijn zich in te zetten als vrijwilliger. Zij missen mogelijk de sociale infrastructuur waarin zij zich uitgenodigd voelen deel te nemen. Vooral ouders van jonge kinderen hebben vaak een voorkeur voor het dorpsleven (Elshof en Baily 2015). Een nog groter punt van zorg is de tanende sociale cohesie in het licht van het groeiende beroep dat overheden doen op burgers in de zorg voor hun omgeving, waarbij het welzijn van ouderen een niet onbelangrijk doel is. Nu een groeiend aantal soms zeer kwetsbare ouderen zich zelfstandig moet redden, wordt veelal naar de lokale omgeving gekeken bij het zoeken naar oplossingen voor degenen die hierbij aan hun eigen netwerk niet genoeg hebben. Op hoge leeftijd krijgen veel ouderen te maken met eenzaamheid (Dykstra 2009).

De behoefte van dorpsbewoners aan dorpsleven zien we ook terug in de relatie tussen voorzieningen en leefbaarheid en sociale vitaliteit. We zagen daarin dat dorpen waar voorzieningen zijn in de beleving van bewoners relatief leefbaar zijn en een sterke sociale samenhang hebben (maar dat bewoners zich er niet meer inzetten). Deze bevinding komt overeen met eerdere studies (Filkins et al. 2000; Leidelmeijer et al. 2015).

De vertaling van deze bevindingen naar lokale beleidsafwegingen blijft echter een heikele zaak. Niet alleen is onduidelijk wat precies wat beïnvloedt, ook zijn de verbanden niet bijzonder sterk: zowel leefbaarheid als sociale samenhang is afhankelijk van veel meer factoren dan van een winkel of een school. Dat de sluiting van een school de 'doodsteek' voor een dorp zou betekenen, is dan ook echt overtrokken. Tot slot is elke lokale situatie anders. Waar in het ene dorp een dorpschool een spilfunctie heeft, spreekt de school in een ander dorp een steeds kleiner deel van de ouders aan. Terwijl in het ene geval de laatste winkel hoogstens praktisch nut heeft voor vergeten boodschappen, is hij in een ander geval de alom gewaardeerde dorpspomp, kerk en kroeg ineens.

8 Dorps wonen in grootschalige tijden

Dat de dorpen niet meer de agrarische gemeenschappen zijn die ze ooit waren, is duidelijk. Het leven waarvoor ze gebouwd zijn is vaak uiterlijk nog goed herkenbaar, en op veel plekken ook weer steeds beter herkenbaar. Maar op straat, op het boerenerf en achter de deuren veranderde het leven compleet. Maar wat zijn dorpen dan wel? En wat zouden ze moeten zijn?

De huidige publicatie vormt de afsluiting van het programma Sociale Staat van het Platteland, waarin het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) sinds 2004 de ontwikkelingen in de dorpen onderzoekt. Aan de hand van de verschillende onderzoeken leggen we hier enkele persistente beelden over het platteland langs de empirische werkelijkheid (zie § 8.1).

Vervolgens gaan we in op de ontwikkelingen in recente jaren, waarbij we de resultaten van het huidige rapport samenvatten (zie § 8.2). Tot slot richten we onze blik op de toekomst. Welke ontwikkelingen staan de dorpen nog te wachten? En welke perspectieven zijn er voor het dorpse leven? (zie § 8.3).

8.1 Beelden en bevindingen over dorpen

8.1.1 De actieve en zorgzame dorpssamenleving

Het platteland wordt vaak door een nostalgische bril bekeken. Afgezet tegen de stad wordt het platteland geassocieerd met tal van aantrekkelijke zaken die in het moderne leven verloren dreigen te gaan, zoals veiligheid, gezondheid, natuur, rust en authenticiteit. Een centraal onderdeel van deze 'rurale idylle' is het beeld van de *actieve en zorgzame dorpssamenleving* (Valentine 1997). In het plattelandsvernieuwingsbeleid werd dit beeld aangegrepen in een poging bewoners te betrekken bij een transitie van het platteland van onderop. 'Mee-doen' stond centraal in het motto van het toenmalige kabinet (TK 2002/2003). 'Mee-doen op de arbeidsmarkt, in het verenigingsleven, op school en in de buurt', vermeldt de *Agenda Vitaal Platteland* (LNV 2004), negen jaar voor de introductie van de participatiemaatschappij. Maar in hoeverre is het beeld van toepassing op de dorpen van vandaag? In vergelijking met de heterogene categorie 'stedelijke buurten' ervaren dorpsbewoners meer lokale samenhang en doen zij ook vaker vrijwilligerswerk. En als dorpsbewoners zich inzetten is dit vaker voor een lokaal doel (Steenbekkers en Vermeij 2013). Dorpsbewoners staan ook positief ten opzichte van de doe-democratie: 55% van hen vindt dat bewoners meer te zeggen zouden moeten hebben. Opvallend is dat dit niet beperkt blijft tot de bewoners met de sterkste dorpsbinding. De schaalvergroting van het leven wordt veelal gezien als bedreiging voor het dorpsleven, maar ook bewoners met drukke levens buiten het dorp staan positief ten opzichte van een actieve inzet van bewoners (Vermeij en Gieling 2016). Maar de actieve en zorgzame dorpssamenleving moet niet worden overschat. Waar verschillen met de stad gemeten worden, zijn deze om te beginnen niet zo groot. 'Ik heb veel contact met mijn directe bureu', beaamt 64% van de bewoners van kleine afgelegen dorpen en 52% van de stedelingen. Ook zijn er soms geen verschillen waar ze wel verwacht

werden: buren helpen elkaar op het platteland niet vaker en verkeren even vaak in een isolement (Steenbekkers en Vermeij 2013). De actieve inzet en zorgzaamheid is daarbij niet gelijk verdeeld. In dorpen met een mooie landschappelijke ligging zijn bewoners beduidend vaker actief dan in minder fraai gelegen dorpen (Vermeij 2015). Ook binnen de dorpen profiteert de een meer van het dorp dan de ander. Het bewaren van afstand ten opzichte van dorpsgenoten kan een eigen keuze zijn, maar is dat niet altijd. Naarmate bewoners ouder en kwetsbaarder worden, kunnen zij minder dorpsgenoten om hulp vragen. Ouderen met een laag inkomen krijgen ook daadwerkelijk minder hulp (Vermeij 2016).

8.1.2 Verlies en teloorgang

Een minstens zo sterk beeld als het gaat om het platteland is het beeld van *verlies en teloorgang* dat zo bij het platteland lijkt te horen. In de jaren vijftig, toen automatisering ten koste ging van werkgelegenheid in het agrarische bedrijf, en toenemende welvaart en automobilititeit het dorpse leven openbraken, werd gevreesd voor leegloop en zelfs voor het verdwijnen van dorpen (Hofstee 1962; Melis 2013). Nu nog maar weinigen zich de levendigheid van het dorp van weleer weten te herinneren is het beeld van verlies en teloorgang door krimp en vergrijzing opnieuw actueel.

Dat dorpen waardevolle zaken zijn kwijt geraakt, is zonneklaar. De demografische krimp en vergrijzing passen in het beeld. Evenals de geleidelijk voortschrijdende schaalvergroting in het voorzieningenaanbod, waardoor de kleinste dorpen vaak geen voorzieningen meer over hebben, of alleen een basisschool (Steenbekkers en Vermeij 2013). Maar van een algehele teloorgang is geen sprake. Naast verdwenen voorzieningen zijn er ook nieuwe voorzieningen gekomen, zoals in de kinderopvang, en nieuwe bestelmogelijkheden door het internet. Nieuwe bewoners vinden de voorzieningen ook minder belangrijk, mede dankzij het sterk gestegen autobezit. Qua waardering van de leefomgeving wint het platteland het van de stad. Sociaaleconomisch vond er door counterurbanisatie in de dorpen juist een sociale stijging plaats: de import is hoger opgeleid dan degenen die er al wonen (ibid.) en meer welgesteld (Sociaal Planbureau Groningen 2014).

Wel bestaat er een duidelijk contrast tussen de dorpen bij de stad en de meer afgelegen dorpen. De dorpen bij de stad zijn bijzonder welvarend, de afgelegen dorpen hebben in verschillende opzichten minder welvaart en zijn minder gewild. Een vergelijkbare woning in kleine afgelegen dorpen was een aantal jaren geleden al ruim 70.000 euro goedkoper dan in een dorp bij de stad. In dorpen in krimpgebieden zien we meer signalen van achteruitgang, zoals een weinig aantrekkelijke en slecht onderhouden woningvoorraad (Steenbekkers en Vermeij 2013).

8.1.3 Plek om te genieten

Een derde beeld is het platteland als *plek om van te genieten*. Ook dit beeld sluit aan bij de rurale idylle, in de zin dat het veelal de natuurlijke, historische en traditionele kwaliteiten zijn waar bewoners en recreanten plezier aan zouden beleven. Het beeld van het platteland als plek om te genieten wordt sterk gepropageerd in het plattelandsvernieuwingsbeleid,

waar de 'consumptieve functie' van het platteland de productiefunctie aanvult en middels wonen en recreatie een nieuwe economische waarde moet vertegenwoordigen.

Onze cijfers bevestigen het grote belang van dit genieten voor het plattelandsleven.

De ruimte en het landschap worden zeer gewaardeerd door dorpsbewoners, oud en nieuw.

Voor nieuwe bewoners vormt het landschap vaak een motivatie bij verhuizingen naar het platteland, zeker naar de mooie dorpen (Bijker et al. 2015; Steenbekkers en Vermeij 2013).

Ruim 70% van de Nederlanders wandelt of fietst weleens op het platteland, of geniet er van de natuur, vooral ouderen; een derde (36%) doet aan agrotourisme (Steenbekkers et al. 2008). Een derde van de stedelingen zegt zelfs op het platteland te willen wonen na zijn pensioen (zie hoofdstuk 4).

Toch heeft de tijd geleerd dat de consumptieve functie van het platteland haar beperkingen kent. Werd in 2004 nog gerekend op een aanzienlijke onvervulde rurale woonwens onder stedelingen, inmiddels weten we dat de stad alleen maar sterker is gaan trekken.

Na het pensioen verhuizen nog maar weinigen naar elders. Voor jongere mensen vormen de lange afstanden mogelijk een belemmering: tweeverdieners in de afgelegen dorpen leggen dagelijks gemiddeld meer kilometers af dan stedelingen (Vermeij 2013c).

8.1.4 De naar binnen gekeerde dorpeling

Een vierde beeld is dat van het *traditionele en gesloten platteland*, dat liefdevol vasthoudt aan dialect, het warme middagmaal en oogstdankfeesten. Maar soms ook een platteland dat vernieuwing buiten de deur houdt. In de context van de afgelopen jaren zou het ook een platteland zijn dat, naarmate de wereld erbuiten verder versnelt, verkleurt en globaliseert, sterker vasthoudt aan de eigen vertrouwde werkelijkheid, en zich verzet tegen Den Haag, Europa en migranten.

Inderdaad nemen dorpsbewoners meer dan stedelingen deel aan lokale tradities; ze nemen vaker deel aan historische feesten en spreken vooral in de afgelegen dorpen beduidend vaker dialect (Steenbekkers en Vermeij 2013). Ook hebben meer dorpsbewoners bezwaren tegen de aanwezigheid van migranten in hun omgeving (ibid., hoofdstuk 4).

Dit neemt overigens niet weg dat de migranten die zich vestigden in een dorp (en daar bleven) zich meer thuis voelen dan migranten in de stad (ibid.). In relatie tot de politiek ten slotte zien we dat bewoners van de afgelegen dorpen wat minder positief zijn over de EU en over hun eigen invloed op de regering (hoofdstuk 4).

In de krimpgebieden zijn dorpsbewoners gemiddeld genomen het meest traditioneel: zij spreken in ieder geval het meest dialect (Steenbekkers en Vermeij 2013). Daarnaast lijken sommige krimpregio's zich te kenmerken door een zwakke sociale structuur en mogelijk een achterstandscultuur. Lokale experts noemen dit als mogelijke verklaring voor het feit dat bewoners van krimpende plattelandsregio's opvallend veel gebruikmaken van de overheidsvoorzieningen zoals de Wet maatschappelijke ondersteuning, de Participatiewet en de Jeugdwet (Engbersen en Uytterlinde 2017; Pommer en Boelhouwer 2016).

8.2 Achterstand van afgelegen dorpen blijft, maar groeit alleen in krimpregio's

We zagen dus dat het platteland vele gezichten heeft en dat de kwetsbare kanten zich vooral in de afgelegen dorpen tonen. In *De dorpenmonitor* concludeerden we dat binnen het platteland dit contrast tussen dorpen bij de stad en afgelegen dorpen toenam. We zagen onder meer een dalende sociale status in de afgelegen dorpen, terwijl die toenam in de dorpen bij de stad (en in de stad). Ook zagen we dat bewoners van krimpgebieden minder investeerden in hun woning, een indicator van achteruitgang. In de jaren sinds 2002 daalde in krimpgebieden ook de tevredenheid met de woonomgeving (Steenbekkers en Vermeij 2013). Maar naast deze tendensen waren er ook bewegingen die duiden op een inhaal-slag.

In deze publicatie presenteren we ontwikkelingen sinds de millenniumwisseling (over een beperkter aantal indicatoren). Vooropgesteld is dat de demografische ontwikkelingen sterk uiteenlopen tussen verschillende typen dorpen. De kleinste en meest afgelegen dorpen kampen het meest met krimp, grote dorpen bij de stad groeien nog een beetje. Tussen platteland en stad is er een groeiend contrast in etnische samenstelling van de bevolking: het aandeel eerste- en tweedegeneratiemigranten afkomstig uit niet-westerse landen nam toe tot gemiddeld 16% in stedelijk gebied, terwijl het in de kleine afgelegen dorpen nog geen 2% werd (hoofdstuk 2).

Afgezien van de demografie nuanceren de hier gepresenteerde cijfers het beeld van toenemende contrasten aanzienlijk. De afgelegen dorpen hebben een achterstand qua beroepsniveau, wat samengaat met lagere inkomens en meer armoede. Op deze punten zijn de verschillen tussen afgelegen dorpen en dorpen bij de stad in stand gebleven; alleen de sociale status vertoont een uiteenlopende ontwikkeling, maar op grond hiervan kunnen we niet eenduidig stellen dat de contrasten tussen dorpen zijn toegenomen. Enkele verschillen tussen grote en kleine dorpen, namelijk dat men in de kleine dorpen meer participeert op de arbeidsmarkt en vaker ondernemer is, bewegen zich ook niet verschillend. Alleen wanneer al deze kenmerken worden bekeken voor de kleine afgelegen dorpen in krimpregio's, is er sprake van een systematisch verschil en moeten we constateren dat deze op achterstand staan. Het is echter lastig om in de gepresenteerde cijfers een eenduidige trend te ontdekken, dus we kunnen niet concluderen dat er sprake is van een toenemende kloof tussen deze kleine afgelegen dorpen in krimpregio's en de overige dorpen. Ook in sociaal-cultureel opzicht zagen we geen consequent toenemende contrasten. Hoewel vooral in de stad de populatie meer divers werd, zien we geen verschil in de manier waarop de houding van bewoners ten opzichte van migranten zich ontwikkelt. Het vertrouwen in de politiek nam af, maar ook dat gebeurde in de stad evengoed als in de dorpen. Het enige teken van sociaal-culturele differentie is dat kerkelijkheid vooral in de grote dorpen verder lijkt af te nemen, terwijl in de kleine afgelegen dorpen de kerkelijkheid constant blijft.

Qua leefbaarheid, tot slot, was er een wisselend beeld. Enerzijds zien we dat het aanbod afgemeten aan aantallen dorpsvoorzieningen sneller afneemt in de dorpen in krimpregio's: in de dorpen bij de stad verdwenen vooral levensmiddelenwinkels zoals bakkers en slaggers,

de afgelegen dorpen in krimpregio's verloren relatief vaak hun laatste basisschool, supermarkt of andere levensmiddelenwinkel. Maar afgelezen aan het aandeel dorpen met een aanbod van verschillende voorzieningen nam het contrast niet toe maar juist af, omdat de betreffende voorzieningen juist relatief vaak aanwezig waren in deze dorpen. Echter, omdat in de krimpende regio's de dichtheid van voorzieningen vermoedelijk lager is, kan er al met al voor de afgelegen dorpen in krimpregio's voorzichtig van een toenemend contrast gesproken worden.

In de beleving van leefbaarheid en emotionele binding veranderde tussen 2011 en 2014 nauwelijks iets, maar verwierven de kleine afgelegen dorpen wel een positie als laatste. Datzelfde geldt voor de bereidheid vrijwilligerswerk te doen. Op het gebied van sociale samenhang en actief burgerschap komt geen duidelijke achteruitgang in leefbaarheid of sociale vitaliteit naar voren.

Dorpen zijn dus niet bijzonder kwetsbaar gebleken. Dit is verrassend tegen de achtergrond van de demografische transitie en de veranderingen die deze met zich meebrengt, zoals leegstand, verminderde investeringen in de woningen en het (dreigende) verlies van voorzieningen. Dat de dorpen nauwelijks onderscheidende negatieve ontwikkelingen laten zien in leefbaarheid of sociale samenhang contrasteert enigszins met ontwikkelingen die we zagen op het niveau van gemeenten (Kullberg et al. 2015). Het lijkt er daarom op dat de dorpen hiermee enigszins positief afsteken tegen de regio. Waarom zouden de dorpen, afgezien van de demografische ontwikkelingen, geen duidelijke achteruitgang hebben laten zien? We noemen hier drie mogelijke redenen.

Ten eerste moet bedacht worden dat dorpen geen typische afspiegeling hoeven te vormen van de regio. Veel ontwikkelingen, met name die in sociaaleconomische status, volgen uit selectieve migratiepatronen. Het zou zo kunnen zijn dat de meest kwetsbare bewonersgroepen de dorpen mijden, omdat zich hier weinig geschikte woningen bevinden (De Jong en Lagas 2012) en omdat het leven in een dorp kosten met zich meebrengt of lichamelijke uitdagingen, die niet voor iedereen op te brengen zijn. Centrumdorpen en steden hebben immers praktische voordelen voor zowel financieel als lichamelijk beperkte bewoners. Hierdoor zouden toenemende contrasten zich sterker kunnen voordoen in de grotere kernen. Ook is het denkbaar dat deze selectieve migratiepatronen de dorpen relatief ruimdenkend houden.

Ten tweede kan gewinning een rol spelen: dorpsbewoners kennen de lange afstanden en doen toch al lang heel veel buiten het dorp. Voor werkgelegenheid reizen zij mogelijk verder dan stedelingen en stellen zij minder hoge eisen aan werk. Hoewel de sluiting van een school of winkel naar verhouding veel emotionele impact kan hebben in een dorp, ervaren de dorpsbewoners de leefbaarheid onverminderd als gunstig.

Ten derde is het mogelijk dat de grote inspanningen van lagere overheden in samenspel met bewoners de negatieve gevolgen van krimp hebben gecompenseerd, want wellicht ging juist naar de dorpen veel aandacht en geld om de leefbaarheid te bevorderen en de lokale samenleving te versterken. Bekend zijn de succesverhalen van dorpen die handig gebruik konden maken van subsidies (zowel uit het plattelandsbeleid als uit de krimp-

potjes) en hun dorp met grootse projecten in de picture speelden. En ook waar successen bescheidener waren of uitbleven, is een grote bereidheid zelf de leefbaarheid te verbeteren en een wens zelf te bepalen wat er in het dorp gebeurt in plaats van dit over te laten aan de gemeente (Vermeij en Gieling 2016). Het is echter de vraag hoe houdbaar deze inspanningen zijn. Zijn we getuige van een transitie naar een beter soort lokale samenleving waarin bewoners een vanzelfsprekende actieve rol hebben, of blijkt de 'doe-democratie' toch te sterk te leunen op de beleidsinspanningen die haar nu proberen aan te wakkeren?

8.3 Met het oog op de toekomst

Dat contrasten tussen de gewilde dorpen rond de stad en de dorpen met een ligging aan de randen van het land niet duidelijk toenemen, doet niet af aan de kwetsbare positie van deze dorpen en hun bewoners. De dorpen aan de randen van het land – de periferie van de periferie – krijgen van nature minder aandacht en waardering dan het centrum (Alkemade 2016). Daarom is het belangrijk na te denken over de veranderende omstandigheden en over het perspectief vanwaaruit op deze omstandigheden kan worden geanticipeerd. Op basis van de resultaten komen wij op drie noties.

8.3.1 Perifere sociale kwetsbaarheid

Een eerste notie heeft betrekking op sociale kwetsbaarheid die bestaat in de dorpen in afgelegen en krimpende regio's, zo bleek ook in het huidige onderzoek. Algemeen lijkt te worden aangenomen dat de sociale kwetsbaarheid van krimpgebieden toeneemt.

Naast de ongunstige omstandigheden, zoals een beperkt aanbod aan banen en voorzieningen, geven ook selectieve migratiestromen aanleiding voor deze gedachte. Het zijn immers de kansrijke jongeren die richting de steden vertrekken (Latten en Annema 2011; Latten en Kooiman 2011; Thissen et al. 2010). Toch zagen we in de dorpen de afgelopen jaren geen eenduidige toename van achterstand of kwetsbaarheid. Opvallend, gezien de grote aandacht voor krimp, is dat er beperkte kennis beschikbaar is over deze kwetsbaarheid.

Zo is het nog niet goed bekend waar zich welke vorm van sociale kwetsbaarheid voordoet. Ook is weinig bekend over de verhuisbewegingen richting de kwetsbare dorpen. In de noordelijke provincies bleek dat nieuwe bewoners van de minder aantrekkelijke dorpen relatief vaak de goedkope woningen als motief noemden, maar ook dat ze jonger zijn dan degenen die verhuizen naar meer aantrekkelijke dorpen (Bijker et al. 2013). Lokale experts spreken van een 'armoedetrek' en van een aanzuigende werking op 'de mensen die van loketten afhankelijk zijn' (Engbersen en Uyterlinde 2017). Tegelijkertijd zijn nieuwe bewoners gemiddeld hoger opgeleid en meer welvarend dan bewoners die er al wonen, ook in de afgelegen regio's (Sociaal Planbureau Groningen 2014; Steenbekkers en Vermeij 2013)

Ook is weinig bekend over de consequenties van sociale kwetsbaarheid. Voor de perifere regio's brengt deze wel een maatschappelijk kostbare verantwoordelijkheid met zich mee, omdat uitkeringen en zorgvoorzieningen bovengemiddeld veel gebruikt worden (Pommer

en Boelhouwer 2016). Maar op een landelijke schaal hoeft dit niet noodzakelijkerwijs een probleem te zijn. Het is goed denkbaar dat bepaalde kansarme groepen een beter leven hebben en ook hun kinderen een beter leven kunnen geven in de periferie, waar het leven betaalbaar is en overzichtelijker dan in de steeds hectischere stad.

Een andere relevante vraag is hoe deze sociale kwetsbaarheid zich verhoudt tot het ideaal van de krachtige lokale samenleving die zelf vorm geeft aan haar lokale omgeving. In het algemeen zijn het de meer kansrijke bewoners die het dorpsleven dragen (Vermeij 2015). Terwijl het initiatief wat vaker van hogeropgeleiden komt en bewoners met een middelbare opleiding veel vrijwilligerswerk doen, zijn bewoners met een laag opleidingsniveau sterk ondervertegenwoordigd in de lokale *civil society*. Toch zijn lageropgeleiden juist wel actief bij het verlenen van hulp aan anderen (Schoorl en Winsemius 2015). De vraag dringt zich op in hoeverre het ideaal van lokale zelfredzaamheid realistisch is in deze regio's? In Zeeland geeft ongeveer een kwart van de bevolking aan bereid te zijn problemen in wijk of buurt aan te pakken, en vooral de kleine dorpen kenmerken zich door een hoge mate van 'collectieve redzaamheid' (Van der Wouw et al. 2014). Maar is dit kwantitatief en kwalitatief toereikend, en zo ja, hoe pakt dit uit? Nemen enkele lokale leiders het voortouw, of ontstaat juist een eigen vorm van lokale samenleving?

En wanneer zowel de leefbaarheid als de lokale zelfredzaamheid echt ontoereikend blijkt, is het verstandig en noodzakelijk verbindingen met de regio en de stad te leggen en te benutten. Vanuit een meer regionaal perspectief kan er veel meer gedacht worden in kansen en krachten. Deze regionale manier van denken wordt onderschreven in de Zeeuwse regio (Van der Wouw et al. 2014). Maar niet elke regio is even krachtig en zelfredzaam, dus het regionaal economisch beleid onder het motto 'regio's op eigen kracht' is niet aan elke regio besteed. Want naast succesvolle regio's zijn er ook achterblijvende perifere regio's, en de verschillen hiertussen worden steeds groter (PBL2015a). In zwakke regio's waar in kwetsbare afgelegen dorpen ook nog eens relatief veel kwetsbare bewoners wonen, kunnen publieke functies van levensbelang zijn voor het veiligstellen van de plattelands-economie, de leefbaarheid en vitaliteit van deze dorpen en in ultimo voor de kwaliteit van leven van de dorpsbewoners. Voor achterblijvende regio's wordt een herijking van het regionaal economisch beleid aanbevolen (Engbersen en Dorenbos 2016), met het oog op continue investeringen in vitale functies (bijv. de digitale infrastructuur) van het platteland.

8.3.2 De flexibele samenleving en dorps wonen

Ten tweede is het goed eens stil te staan bij de wat verdere toekomst en na te denken over de technologieën die de structuur van de samenleving en daarmee ook het platteland kunnen veranderen. Verhuisbewegingen, verplaatsingen en dergelijke zijn individuele keuzes die mensen maken binnen de mogelijkheden die zij zien. En deze mogelijkheden veranderen onder andere door technologie. Het waren landbouwmachines en de auto die dorpsbewoners de dorpen uit bewogen. Nog niet zo lang geleden werd verwacht dat de toenemende mobiliteit, media en internet mensen minder afhankelijk zouden maken van plaats en daarmee de keuze voor het heerlijke buitenleven zouden vergemakkelijken. Hoewel deze tendens niet doorzette, betekent dit ook niet dat de trek naar de stad zich

altijd zal blijven voortzetten. De bewegingen in de binnenlandse verhuizingen veranderden al eerder van richting en zijn bijzonder moeilijk te voorspellen (Kooiman 2016; PBL 2013). Ook in de toekomst zal de inrichting van de samenleving naar verwachting weer ingrijpend veranderen, in sterke mate onder invloed van technologie (Van den Broek et al. 2016a). Een toenemende tijd- en plaatsafhankelijkheid ligt hierbij in de rede, onder andere van werk, studie en sociale contacten. Deze gaat verder dan wat we nu kennen en behelst bijvoorbeeld ook verzorgen en vergaderen op afstand. De vraag is dan, wat doet dat met de aantrekkingskracht van het platteland? Zullen mensen in de toekomst alsnog de periferie opzoeken, of heeft de populaire rust en ruimte van het platteland te lijden onder de vernieuwingen die de toenemende flexibiliteit met zich meebrengt? Of gaan we voor maatwerk, een andere trend die verwacht kan worden voor de toekomst? Of het nu gaat om werk, onderwijs of sociale contacten, steeds meer stellen mensen hun eigen pakket samen uit onderdelen die voorheen een opleiding of een baan vormden. Het is goed denkbaar dat ook in wonen meer maatwerk komt. Dit zou dan de vorm kunnen hebben van deeltijd wonen (Ozinga en Steverink 2011). Voor onrustige, naar ervaringen strevende jonge stedelingen kan het platteland een waardevolle contemplatieve aanvulling zijn op een verder druk leven. Als er flexkantoren ontstaan, waarom dan geen flexibele woonconcepten? Draagt dit bij aan de zo gewenste verjonging van de dorpsbevolking? Er wordt al volop nagedacht en ontwikkeld over innovaties, maar in individuele projecten ervaart men regelgeving rond bouwen en wonen bij vernieuwende concepten veelal als star en belemmerend.⁷

8.3.3 Grijze en groene cohesie

Ten derde is het wenselijk te blijven zoeken naar nieuwe vormen en bronnen van sociale cohesie. Nu draait in veel dorpen het dorpsleven in de eerste plaats rond kinderen. Deze verbanden worden vaak ervaren als erg centraal in het dorp en dus onmisbaar. Dorpsbewoners hechten daarom sterk aan de dorpsschool (ook ouderen) en het leeuwendeel van het vrijwilligerswerk doen bewoners in het verband van een sportvereniging (Vermeij 2015). Waar het aantal gezinnen afneemt, worden ook sociale verbanden rond kinderen minder sterk en belangrijk in het dorp. In dorpen die vergrijzen en ontgroenen, is de strijd voor het behoud van de school en de vereniging vaak moeizaam en soms tevergeefs. Gehoopt wordt dat als voorzieningen als deze behouden blijven ook de gezinnen in het dorp blijven wonen, maar dat is vaak niet het geval. En de vergrijzing zet door. In de jaren tot 2040 valt een voortzetting te voorzien van zowel de bevolkingsdaling als de vergrijzing in de perifere regio's, die het contrast zal vergroten tussen de (relatief) 'jonge steden en oude dorpen' (Kooiman et al. 2016). Ook in recente jaren namen de verhuisbewegingen van kansrijke jongeren naar de stad nog eens toe, terwijl verhuisbewegingen van twintigers en dertigers richting de periferie afnamen (Kooiman 2016). Verklaringen voor deze selectieve migratiebewegingen zijn onder meer het gestegen opleidingsniveau, het toenemende belang van de stedelijke commerciële dienstensector, waardoor werk-

7 Zie de websites www.concepthousevillage.nl of www.tinyhousenederland.nl

gelegenheid zich steeds meer in stedelijke regio's bevindt, en een toenemend aantal tweeverdieners. Voor hen wordt het steeds belangrijker om te wonen waar veel keuze is uit werk, wat nog eens versterkt wordt doordat de arbeidsmarkt in de toekomst steeds meer flexibiliteit van werkenden zal vragen (Roeters et al. 2016).

Deze regionale vergrijzing brengt met zich mee dat in deze dorpen een bevolking achterblijft op wie het verdwijnen van lokale voorzieningen meer impact kan hebben dan op meer mobiele dorpsbewoners (Menec et al. 2011). Ook zal in de perifere regio's de disbalans toenemen tussen degenen die zorg en hulp nodig hebben en degenen die hen dit kunnen bieden, zowel professioneel als informeel (Van Campen et al. 2016). Hier komt bij dat het vertrekken van de jeugd als gevolg heeft dat steeds meer kwetsbare ouderen het zullen moeten stellen zonder zorgzame (klein)kinderen in de buurt. Ouderen krijgen op hoge leeftijd minder contacten en daarbij – zo bleek in hoofdstuk 7 – gaat lokale vergrijzing ten koste van de sociale samenhang in dorpen en de bereidheid van bewoners om vrijwilligerswerk te doen. Dit is onwenselijk vanuit de gedachte dat sociale cohesie samengaat met tal van positieve uitkomsten, zeker ook voor kwetsbare ouderen.

Een vraag die dit oproept is of de in hoofdstuk 7 geconstateerde negatieve relatie tussen vergrijzing en sociale samenhang wel zo onvermijdelijk is. Met andere woorden: kan het dorpsleven in grijze dorpen niet wat meer om ouderen draaien? Een kansrijker perspectief is daarom de aandacht verder te verleggen naar activiteiten en verbanden waar ook ouderen bij betrokken zijn, of die zelfs vooral op ouderen gericht zijn. Een voorbeeld hiervan is een wekelijkse maaltijd in het Drentse Zwiggelte. Iedereen is welkom en hoewel het de initiatiefnemers in de eerste plaats te doen is om de huidige kwetsbare ouderen in het dorp, verbindt de maaltijd ook toekomstige ouderen.

Een andere bron van sociale cohesie die versterkt kan worden, is duurzaamheid. De noodzakelijke transitie naar een duurzamere samenleving zal een grote inspanning vragen en voor iedereen merkbaar zijn. Juist op het relatief lege platteland is ruimte voor vernieuwende initiatieven op het gebied van de voedselproductie en de energietransitie (Alkemada 2016). De veranderingen in de leefomgeving zorgen niet alleen voor samenhang. Op het platteland kan de spanning juist hoog oplopen rond windmolens, waar (boeren)bedrijven aan verdienen terwijl omwonenden er last van hebben. Maar er zijn ook vele dorpen waar bewoners succesvol een energiecoöperatie oprichtten en op die manier collectieve middelen genereren om voortdurend aan de leefbaarheid van het dorp te kunnen werken (Veldhuis 2013). Goede randvoorwaarden vanuit de overheid kunnen eraan bijdragen dat deze transitie in de toekomst goed verloopt (Van den Broek et al. 2016b). En dat de waarden van de groene ruimte een bron worden van sociale cohesie in plaats van strijd.

Literatuur

- Aalst, L. van der (2016). De sociale kracht van kleine kernen. De potentie van het platteland. In: *Sociaal Bestek*, jg. 78, nr. 6, p. 40-42.
- Adolfson, A., C. Simon, C. Pierik (2006). Emancipatie op het platteland. In: W. Portegijs, B. Hermans, V. Lalta (2006). *Emancipatiemonitor 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau en Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Ahrend, R. en A. Schumann (2014). *Does regional economic growth depend on proximity to urban centers?* OECD Regional Development Working Papers 2014/07. Geraadpleegd januari 2017 (DOI 10.1787/5jzot7fxh7wc-en).
- Alkemade, F. (2016). *De emancipatie van de periferie*. Den Haag: College van Rijksadviseurs.
- Beckett, A. (2016). *From Trump to Brexit, power has leaked from cities to the countryside*. Geraadpleegd 12 december 2016 via www.theguardian.com.
- Berg, E. van der, P. van Houwelingen en J. de Hart (2011). *Informeel groeien: Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bijker, R. (2013). *Migration to less popular areas. The characteristics, motivations and search process of migrants* (proefschrift). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Bijker, R., T. Haartsen en D. Strijker (2013). Different areas, different people? Migration to popular and less-popular rural areas in the Netherlands. In: *Population, Space and Place*, jg. 19, nr. 5, p. 580-593.
- Bijker, R., T. Haartsen en D. Strijker (2015). How people move to rural areas: Insights in the residential search process from a diary approach. In: *Journal of Rural Studies*, 38 (2015), p.77-88.
- Boelhouwer, J. (2013). Het leven is goed op het platteland. In: A. Steenbekkers en L. Vermeij (red.) (2013), *De dorpenmonitor. Ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners* (p. 265-280). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer (2015). Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale Staat van Nederland 2015* (p. 328-355). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bouman, P. (1959). *Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen*. Groningen: Niemeijer.
- Broek, A. van den, K. Breedveld, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans (2006). Tijd en vrije tijd. In: A. Steenbekkers et al. *Thuis op het platteland* (p. 289-314). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg, L. Vermeij (red.) (2016a). *De toekomst tegemoet. Werken, leren, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, A. Steenbekkers, P. van Houwelingen, K. Putters (2016b). *Niet buiten de burger rekenen! Over randvoorwaarden voor burgerbetrokkenheid in het nieuwe omgevingsbestel*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- BZK (2016a). *Actieplan bevolkingsdaling. Samenwerkingsafspraken voor een structurele aanpak in de krimp- en anticipeerregio's*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- BZK (2016b). *Cijfers over bouwen en wonen*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Geraadpleegd 8 februari 2017 via www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2016/04/11/cijfers-over-wonen-en-bouwen-2016.
- BZK, I&M en EZ (2014). *Celebrate the city. Agenda Stad – Samen werken aan de stad van de toekomst*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, ministerie van Infrastructuur en Milieu en ministerie van Economische Zaken.
- Campen, C. van, S. Kooiker en A. de Boer (2016). Zorgen. Hoe gaan we als samenleving zorgen voor de groeiende groep ouderen? In: A. van den Broek, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg, L.

- Vermeij (red.), *De toekomst tegemoet. Werken, leren, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later* (p. 108-142). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2012). *Meer vrouwen aan het werk, vooral in deeltijd*. Geraadpleegd januari 2017 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2012/10/meer-vrouwen-aan-het-werk-vooral-in-deeltijd>
- CBS (2015a). *Stad in trek bij vrouwen*. CBS-nieuwsbericht van 6 februari 2015. Geraadpleegd februari 2017 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/06/stad-in-trek-bij-vrouwen>
- CBS (2016b). *Factsheet Waar werken zzp'ers?* Geraadpleegd februari 2017 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2016/04/factsheet-waar-werken-zzp-ers>
- CBS (2016a). *Meer jonge gezinnen verlaten de stad*. Geraadpleegd januari 2017 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/23/meer-jonge-gezinnen-verlaten-de-stad>
- CBS (2017). *Bevolking in 2016 relatief sterk gegroeid*. Geraadpleegd februari 2017 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/01/bevolking-in-2016-relatief-sterk-gegroeid>
- CMO-Stamm (2016). *Leefbaarheid Drenthe. Hoe tevreden is het Drents panel over leven in Drenthe en hoe ervaren zij de gevolgen van bevolkingskrimp op de leefbaarheid?* Rapportage september 2016. Geraadpleegd februari 2017 via www.cmostamm.nl.
- Cox, M., R. de Cuyper, W. van Gorsel, P. van Kooten, J. Meijaard, J. van Overbeeke, A. Smit (2016). *Leven in Zeeland. Statistische atlas Zeeland 2015*. Middelburg: ZB| Planbureau en Bibliotheek van Zeeland.
- CPB/PBL (2015). *Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving. Cahier Regionale ontwikkelingen en verstedelijking*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Dam, F. van, L. Bijlsma, M. van Leeuwen, H.L. Pálsdóttir (2005) *De Landstad. Landelijk wonen in de netwerkstad: locaties, ontwerp en realisatie*. Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers / Ruimtelijk Planbureau.
- Dam, F. van, F. Daalhuizen, C. de Groot, M. van Middelkoop en P. Peeters (2013). *Vergrijzing en ruimte. Gevolgen voor de woningmarkt, vrijetijdsbesteding, mobiliteit en regionale economie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Dekker, P. en J. de Hart (red.) (2009). *Vrijwilligerswerk in meervoud*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Derks, W. (2006). Van groei naar afname. In: *Rooilijn*, jg. 58, nr. 2, p. 57-63.
- Derksen, W. (2014). De toekomst van de stad. In: *s+ro themanummer Crisis Voorbij*, nr 4, pp 20-23.
- Donk, W. van de, en J. Janssen (2012). *De kerk. De veranderde rol van kerkgebouwen in het publieke domein*. Geraadpleegd februari 2017 via <http://www.bestemminggewijzigd.nl/boek/de-kerk/>.
- Doorn, J. van (1961). *De sociale levensvatbaarheid van de kleine plattelandskern*. Den Haag: ministerie van maatschappelijk werk.
- Dykstra, P. (2009). Older adult loneliness: myths and realities. In: *European Journal of Ageing*, jg. 2, nr. 6, p. 91-100.
- Ε&Ε Advies (2012). *Cottage Industries. Grensverleggend ondernemen voor een economisch vitaal en leefbaar platteland*. Groningen: Ε&Ε Advies.
- Egelund, N. en H. Laustsen (2006). School Closure: What are the consequences for the local society? In: *Scandinavian Journal of Educational Research*, jg. 50, nr. 4, p. 429-439.
- Elshof, H. en A. Bailey (2015). The role of responses to experiences of rural population decline in the social capital of families. In: *The Journal of Rural and Community Development*, jg. 10, nr. 1, p. 72-93.
- Elshof, H., L. van Wissen en C. Mulder (2014). The self-reinforcing effects of population decline: an analysis of differences in moving behaviour between rural neighbourhoods with declining and stable populations. In: *Journal of rural studies* (2014). Geraadpleegd September 2016 (<http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2014.09.006>).
- Engbersen, R (2016). Laat Zeeland en Groningen niet langer verkommeren. In: *de Volkskrant*, 28 juni 2016 (www.volkskrant.nl/opinie/laat-zeeland-en-groningen-niet-langer-verkommeren~a4328673).
- Engbersen, R en R. Dorenbos (2016). *Analyse rijksbegroting 2017*. Den Haag: Platform31.
- Engbersen, R. en M. Uytterlinde (2017). *Regionale verschillen geduid. Exploratief onderzoek naar hoog voorzieningengebruik in het sociale domein*. Den Haag: Platform31.

- Es, A. van (2014). Land van verloren hoop. In: *de Volkskrant*, 1 november 2014.
- European Network for Rural Development (2012). *Views on rural entrepreneurship*. Geraadpleegd januari 2017 via <http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static>.
- Ferwerda-van Zonneveld, R., M. Vijn, K. Engelsma en G. Migchels (2012). *De meerwaarde van multifunctionele landbouw in krimpgebied Noordoost-Groningen*. Wageningen: Wageningen University & Research.
- Filkins, R., J.C. Allen en S. Cordes (2000). Predicting Community Satisfaction among Rural Residents: an Integrative Model. In: *Rural Sociology*, jg. 65, nr. 1, p. 72-86.
- Fontein R. (2009). *Sociaal economische vitaliteit. De rol van LNV bij het versterken van sociaal-economische vitaliteit en leefbaarheid van het landelijk gebied*. Wageningen: Alterra.
- Gardenier, J., M. Nanninga, H. van Rijn en A. Weijer (2011). *Leven in de leegte. Leefbaarheid in Noord-Groningen anno 2010. Onderdeel van project Bedreigd bestaan*. Groningen: CAB.
- GGD Zeeland (2012). *Op uw gezondheid! Regionale Volksgezondheid Toekomstverkenning Zeeland*. Goes: Gemeenschappelijke Gezondheidsdienst Zeeland.
- Gies, R., W. Nieuwenhuizen, H. Naeff, I. Vleemigh en M. Paulissen (2016). *Landelijk gebied en leegstand. Aard, omvang en oplossingsrichtingen van huidige en toekomstige leegstand agrarisch vastgoed in Nederland*. Wageningen: Wageningen University & Research.
- Groenemeijer, L., K. Gopal, C. Poulus, G. van Leeuwen, D. Omtzigt, M. Koopman, R. Steyvers, M. Vijncke (2016) *Vooruitzichten bevolking, huishoudens en woningmarkt*. Delft: ABF Research.
- Groot, C. de, D. Manting en S. Boschman (2008). *Verhuiscwensen en verhuisgedrag. Een landsdekkend onderzoek*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Groot, H. de, G. Marlet, K. Teulings en W. Vermeulen (2010). *Stad en land*. Den Haag/Utrecht: Centraal Planbureau / Atlas voor gemeenten.
- Goudappel Coffeng (2008). Database reistijdsochronen met de auto in daluren tussen postcodegebieden. Geraadpleegd september 2011 via www.bereikbaarheidskaart.nl.
- Haan, F. de (2016). *Leefbaarheid en bevolkingskrimp: Groningers waarderen leefbaarheid positief, al zien ze wel achteruitgang*. Geraadpleegd februari 2017 via www.sociaalplanbureau Groningen.nl/ervaren-leefbaarheid/leefbaarheid-positief/.
- Havermans, O. (2016). Natuurlijke aanwas inwoners in 144 jaar niet zo laag als nu. In: *Trouw*, 27 januari 2016 (www.trouw.nl/home/natuurlijke-aanwas-inwoners-in-144-jaar-niet-zo-laag-als-nu~a0538581/).
- Hoff, S. en A. Steenbekkers (2013). Hoe dorpen verschillen in arbeid en inkomen. In: Steenbekkers, A. en L. Vermeij (red.). *De dorpenmonitor. Ontwikkelingen in de leefsituaties van dorpsbewoners* (p. 85-113). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoff, S. en J. Wildeboer Schut (2016). *Waar wonen de armen in Nederland?* Geraadpleegd 7 maart 2017 op digitaal.scp.nl/armoedeinkkaart2016.
- Hofstee, E.W. (1962). Veranderend platteland. In: *Landbouwkundig tijdschrift*, jg. 74, (nr. 16), p. 671-690.
- Hospers, G., W. Kruidhof en M. Lochem (2013). Dorpen, voorzieningen en ondernemerschap. In: *Openbaar bestuur*, jg. 23, nr. 3, p. 12-15.
- Huijnk, W. en I. Andriessen (2016). *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Johansson, M. (2016). Young women and rural exodus – Swedish experiences. In: *Journal of Rural Studies* (2016). Geraadpleegd september 2016 (<http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.04.002>)
- Jong, F. de, en H. Lagas (2012). *Terugtrekstrategieën van woningcorporaties*. Den Haag: sev/Platform 31.
- Julen, J. (2017). De Vlamingen rukken op. In: *Trouw*, 21 februari 2017 (www.trouw.nl/samenleving/de-vlamingen-rukken-op~ado439e6).
- Kapma, J. en D. Ruters (2013). *Platteland 2.0. Wat betekenen sociale media voor het platteland?* Leusden: ECT-adviesgroep / Netwerk Platteland.
- Klis, M. van der (2013). *Gezinnen onderweg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knol, F. (2012). *Statusontwikkeling van wijken in Nederland 1998-2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Kolodinsky, J.M., T.P. DeSisto, D. Proven, M.E. Putnam, E. Roche en W.R. Sawyer (2013). It is not how far you go, it is whether you can get there: modelling the effects of mobility on quality of life in rural New England. In: *Journal of Transport Geography*, jg. 31, p. 113-122.
- Kooiman, J. (2016). *De invloed van binnenlandse verhuizingen op de regionale spreiding van vergrijzing, 1995-2015. Bevolkingstrends*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Kooiman, N., J. Latten en A. Annema (2013). Bevolking van vertrekregio's blijft sociaal-economisch achter. In: *cbs Bevolkingstrends 2013*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Kooiman, N., A. de Jong, C. Huisman, C. van Duin en L. Stoeldraijer (2016). *PBL/cbs Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2016-2040. Sterke regionale verschillen*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (2014). *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Krikke, P, H. van Waveren, P. Hooijmaijer, T. Haartsen (2014). *Grenzen aan de krimp. Toespitsing Interbestuurlijk Actieplan Bevolkingsdaling noodzakelijk*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Kullberg, J., L. van Noije, E. van den Berg, W. Mensink en M. Igalla, m.m.v. H. Posthumus (2015). *Betrokken wijken. Ervaringen van bewoners en professionals met wijkverbetering in vier (voormalige) aandachtswijken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Latten, J. en A. Annema (2011). Achterblijvers in vertrekregio's economisch zwakker. In: *cbs Webmagazine*, 22 december 2011. Geraadpleegd 25 maart 2013 via www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2011/2011-3531-wm.htm.
- Latten, J. en N. Kooiman (2011). Aantrekkingskracht van regio's en demografische gevolgen. In: *Bevolkingstrends. Statistisch kwartaalblad over de demografie van Nederland*, jg. 59, 2e kwartaal 2011, p. 105-110.
- Leidelmeijer, K. en I. van Kamp (2003). *Kwaliteit van de Leefomgeving en Leefbaarheid. Naar een begrippenkader en conceptuele inkadering*. Amsterdam/Bilthoven: RIGO/RIVM.
- Leidelmeijer, K. en G. Marlet (2011). *Leefbaarheid in krimpgebieden, een verkenning van de relatie tussen bevolkingskrimp en leefbaarheid*. Amsterdam/Utrecht: RIGO/Atlas voor gemeenten.
- Leidelmeijer, K., G. Marlet, R. Ponds, R. Schulenberg en C. van Woerkens (2015). *Leefbaarheid in beeld*. Amsterdam/Utrecht: RIGO/Atlas voor gemeenten.
- LNV (2004). *Agenda Vitaal Platteland*. Den Haag: ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.
- Markantoni, M. (2012). *Side activities by non-farmers, In search for personal and rural development* (proefschrift). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Markantoni, M., S. Koster, D. Strijker (2013). Contributing to a vibrant countryside: the impact of side activities on rural development. In: *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 104(2013)3, p. 292-307.
- Marlet, G. (2009). *De aantrekkelijke stad. Moderne locatietheorieën en de aantrekkingskracht van Nederlandse steden*. Nijmegen: voc uitgevers.
- Marlet, G., R. Ponds en C. van Woerkens (2013). *De staat van steden en dorpen*. Utrecht/Amsterdam: Atlas voor gemeenten / RIGO.
- Melis, K. (2013). *Naar een leefbare regio: regionale leefbaarheid en identiteiten in Noord-Groningen tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw*. Groningen: Stichting Groninger Historische Publicaties.
- Menec, V., R. Means, N. Keating, G. Parkhurst en J. Fales (2011). Conceptualizing age-friendly communities. In: *Canadian Journal of Ageing*, jg. 30, nr. 3, p. 479-493.
- Milbourne, P. en L. Kitchen (2014). Rural mobilities: connecting movement and fixity in rural places. In: *Journal of Rural Studies* (2014). Geraadpleegd september 2016 (dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2014.01.004).
- Nimwegen, N. van, en C. van Praag (red.) (2012). *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2012. Actiefouder worden in Nederland*. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut / Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

- ocw (2015). *De stad als cultureel knooppunt. Cultuur in Beeld*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Oort, F. van, E. Meijers, M. Thissen, M. Hoogerbrugge en M. Burger (2015). *De concurrentiepositie van Nederlandse steden. Van agglomeratiekracht naar netwerkkracht*. Den Haag: Platform31 i.s.m. Universiteit Utrecht, TU Delft en Planbureau voor de Leefomgeving.
- Ozinga, H. en S. Steverink (2011). *Deeltijd wonen in breder perspectief*. Geraadpleegd 18 februari 2016 via www.krotokans.nl/wp-content/uploads/2011/11/KROTofKANS_DEEL2.pdf.
- PBL (2011). *Nederland in 2040: een land van regio's. Ruimtelijke Verkenning 2011*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2013). *Demografische ontwikkelingen 2010-2040. Ruimtelijke effecten en regionale diversiteit*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2015a). *De verdeelde triomf. Verkenning van stedelijk-economische ongelijkheid en opties voor beleid. Ruimtelijke verkenningen 2016*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2015b). *De stad: magneet, roltrap en spons. Bevolkingsontwikkelingen in stad en stadsgewest*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2015c). *De kracht van kleine kernen*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL/CBS (2013). *Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2012-2040*. Den Haag: Planbureau voor de leefomgeving / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- PBL/CBS (2016). *Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2016-2040*. Den Haag: Planbureau voor de leefomgeving / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Pers, M. van der, en C. Mulder (2013). The regional dimension of intergenerational proximity in the Netherlands. In: *Population Space and Place*, jg. 19, nr. 5, p. 505-521.
- Piketty, T. (2014). *Kapitaal in de 21ste eeuw*. Amsterdam: de Bezige Bij.
- Pommer, E. en S. Croeze (2015). Bevolking en economie: het maatschappelijk middenveld. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale Staat van Nederland 2015* (p. 22-58). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pommer, E. en J. Boelhouwer (2016). *Overall rapportage sociaal domein 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Provincie Groningen, Fryslân, Zeeland, Limburg en Gelderland (2016). *Nederland in balans. Een nieuwe koers voor krimpregio's*. Geraadpleegd 19 februari 2017 via www.provinciegroningen.nl.
- Redding, S. en D. Sturm (2008). The costs of remoteness. Evidence from German Division and Reunification. In: *American Economic Review*, 98(5): 1766-1797.
- Roeters A., A. van den Broek, J. Dagevos, J. de Haan, A. Wennekers (2016). Drijvende krachten. In: A. van den Broek, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg, L. Vermeij (red.), *De toekomst tegemoet. Werken, leren, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later* (p. 17-48). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Roos-Klein Lankhorst, J., S. de Vries, A. Buijs, A. van den Berg, M. en C. Schuiling (2005). BelevingsGIS versie 2. *Waardering van het Nederlandse landschap door de bevolking op kaart*. Wageningen: Alterra.
- Rozanova, J., D. Dosman, J. de Jong Gierveld en N. Keating (2008). Participation in rural contexts: Community matters. In: N. Keating (red.), *Rural ageing: a good place to grow old?* (p. 75-86). Bristol: Policy Press.
- Salemink, K., D. Strijker en G. Bosworth (2015). *Rural development in the digital age: A systematic literature review on unequal ICT availability, adoption, and use in rural areas*. Geraadpleegd 9 september 2016 ([dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.09.001](https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.09.001)).
- Schoorl, R. en A. Winsemius (2015). *Zorgcoöperaties in Nederland. De eerste studies in beeld*. Utrecht: Movisie.
- Schreuder, A. (2016). Ook de ouderen vertrekken nu uit Zeeland. In: *NRC*, 26 december 2016.
- SER (2005). *Kansen voor het platteland*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- SER (2009). *Kansen voor het platteland*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- SER (2011). *Bevolkingskrimp, benoemen en benutten*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.

- SER (2015). *SER-agenda voor de stad, advies in woord en beeld*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Simon, C., L. Vermeij en A. Steenbekkers (2007). *Het beste van twee werelden. Plattelanders over hun leven op het platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Slaakweg, A., F. Daalhuizen en E. Koomen (2015). De economische vitaliteit van kleine kernen. In: *Economisch Statistische Berichten*, jg. 100, nr. 4701, p. 20-23.
- Sociaal Planbureau Groningen (2014). *Migratiestromen en inkomensontwikkeling in Groningen*. Geraadpleegd 18 februari 2017 via sociaalplanbureau groningen.nl/migratie/.
- Sociaal Planbureau Groningen (2016). *Leefbaarheid en bevolkingskrimp*. Geraadpleegd in maart via <http://sociaalplanbureau groningen.nl/ervaren-leefbaarheid/leefbaarheid-positief/>.
- Sociaal Planbureau Groningen, Fries Sociaal Planbureau en cmo Stamm (2016). *Leefbaarheid in Noord-Nederland. Factsheet*. Geraadpleegd 18 februari 2017 via www.sociaalplanbureau groningen.nl/dynamic/media/1/documents/thema_krimp.
- Steenbekkers, A. (2013a). Het presteren van leerlingen en scholen. In: Steenbekkers, A. en L. Vermeij (red.). *De dorpenmonitor. Ontwikkelingen in de leefsituaties van dorpsbewoners*, p. 114-146. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenbekkers, A. (2013b). Dynamiek en traagheid. Ontwikkelingen in demografie, economie en ruimte. In: Steenbekkers, A. en L. Vermeij (red.). *De dorpenmonitor. Ontwikkelingen in de leefsituaties van dorpsbewoners*, p. 47-84. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenbekkers, A. en L. Vermeij (red.) (2013). *De dorpenmonitor. Ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenbekkers, A., C. Simon en V. Veldheer (2006). *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenbekkers, A., C. Simon, L. Vermeij en W. Spreeuwiers (2008). *Het platteland van alle Nederlanders. Hoe Nederlanders het platteland zien en gebruiken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steinmayr, A., C. Felfe en M. Lechner (2011). The closer the sportier? Children's sports activities and their distance to sports facilities. In: *European Review of Aging and Physical Activity*, jg. 8, nr. 2, p. 67-82.
- Stockdale, A. (2016). Contemporary and 'Messy' Rural In-migration Processes: Comparing Counterurban and Lateral Rural Migration. In: *Population, Space and Place*, jg. 22, nr. 6, p. 599-616.
- Strijker, D. en M. Markantoni (2011). *Bedrijvig Platteland*. Agora, jg. 27, nr. 4, p. 8-11.
- Svendsen, G.L.H. (2010). Socio-spatial planning in the creation of bridging social capital: The importance of multifunctional centers for intergroup networks and integration. In: *International Journal of Social Inquiry*, jg. 3, nr. 2, p. 45-73.
- Svendsen, G.L.H. (2013). Public libraries as breeding grounds for bonding, bridging and institutional social capital: The case of branch libraries in Rural Denmark. In: *Sociologia Ruralis*, jg. 53, nr. 1, p. 52-73.
- Terluin, I.J., L.H.G. Slangen, E. van Leeuwen, A.J. Oskam en A. Gaaff (2005). *De plattelandseconomie in Nederland. Een verkenning van definities, indicatoren, instituties en beleid*. Den Haag: Landbouw Economisch Instituut.
- Thissen, F., J. Droogleevers Fortuijn, D. Strijker en T. Haartsen (2010). Migration of rural youth in the Westhoek, Flanders, Belgium and the Veenkoloniën, The Netherlands. In: *Journal of Rural Studies*, jg. 26, nr. 4, p. 428-436.
- TK (2002/2003). *'Meedoen, meer werk en minder regels'*. Hoofdlijnenakkoord kabinet-Balkenende II. Tweede Kamer, vergaderjaar 2002/2003, 28 637, nr. 19.
- Valentine, G. (1997). A safe place to grow up? Parenting, perceptions of children's safety and the rural idyll. In: *Journal of Rural Studies*, jg. 13, nr. 2, p. 137-148.
- Veen, I. van der, M. Harkink, T. Haartsen en M. Rosegaar (2015). *Reizen voor ambities? Onderzoek naar de rol van openbaar vervoer bij de keuze van vervolgonderwijs in Fryslân*. Groningen: Bureau Pau en Rijksuniversiteit Groningen.
- Veldhuis, J. (2013). *De kracht van kleine kernen*. Amsterdam: Rozenberg Publishing Services.

- Vermeij, L. en G. Mollenhorst (2008). *Overgebleven dorpsleven. Sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L. (2013a). De waarde van rust en ruimte. In: A. Steenbekkers en L. Vermeij (red.), *De dorpenmonitor. Ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners* (p. 148-176). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L. (2013b). Ons kent ons, tot op zekere hoogte. In: A. Steenbekkers en L. Vermeij (red.), *De dorpenmonitor. Ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners* (p. 229-246). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L. (2013c). Mobiel dankzij de auto. In: Steenbekkers, A. en L. Vermeij (red.), *De dorpenmonitor. Ontwikkelingen in de leefsituaties van dorpsbewoners* (p. 177-202). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L., R. Hoekman, A. Steenbekkers (2014). Hoe ver gaan dorpsbewoners voor de sport? In: *Vrijtijdstudies*, nr 1, jg. 32, p. 7-18.
- Vermeij, L. (2015). *Dichtbij huis. Lokale binding en inzet van dorpsbewoners*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L. (2016). *Kleine gebaren. Het belang van dorpsgenoten voor ouderen op het platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L. en J. Gieling (2016). *De dorpse doe-democratie. Lokaal burgerschap bekeken vanuit verschillende groepen dorpsbewoners*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Voogd, J. de (2015). *Het ongelijkheidsdebat in land en stad*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Vries, W. de, T. de Witte en H. Fernee (2016). *Staat van de Friese senioren*. Leeuwarden: Fries Sociaal Planbureau.
- Vrooman, C. en J. Wildeboer Schut (2015). Op rozen zitten, of op zwart zaad. Twee decennia inkomensongelijkheid. In: *Mens en maatschappij*, jg. 90, nr. 4, p. 343-378.
- Vrooman, C., M. Gijsbers en J. Boelhouwer (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Werff, H. van der en R. Hoekman (2014). *Sportdeelname en accommodatiegebruik in Limburg*. Utrecht: Mulierinstituut.
- Werkgroep Kleine Scholen Loppersum Oost (2012). *Scenario 5. De kracht van klein: het wenkend alternatief*. Geraadpleegd mei 2013 via <http://www.oosterwijtwerd.net/rapport-werkgroep-kleine-scholen-loppersum-oost-2/>
- Weterings, A., D. Diodato en M. van den Berge (2013). *De veerkracht van regionale arbeidsmarkten*. Den Haag/Bilthoven: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Wildeboer Schut, J. en M. Olsthoorn (2015). Inkomen en sociale zekerheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale Staat van Nederland 2015* (p. 116-142). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wildeboer Schut, J. en S. Hoff (2016a). *Een lang tekort. Langdurige armoede in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wildeboer Schut, J. en S. Hoff (2016b). *Verwachte armoede in 2015-2017*. Geraadpleegd 7 maart 2017 op digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2016.
- Wildeboer Schut, J. en S. Hoff (2016c). *Werkende en niet-werkende armen*. Geraadpleegd januari 2017 op digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2016.
- Wouw, D. van der, N. Somers, P. van Kooten en N. Out (2014). *Staat van Zeeland 2013. Zeeland in tijden van crisis*. Middelburg: scoop.
- Zonderop, Y. (2010). Een land, twee regio's. In: *De groene Amsterdammer* (2010). Geraadpleegd januari 2015 via yvonnezonderop.nl/portfolio-item/een-land-twee-regios/

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

SCP-publicaties 2017

- 2017-1 *Grenzen aan de eenheid. De beleving en waardering van diversiteit en inclusiviteit onder medewerkers van Defensie* (2017). Iris Andriessen, Wim Vanden Berghe en Leen Sterckx. M.m.v. Jantine van Lisdonk en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0814 1
- 2017-2 *Wie maakt het verschil? Sociale ongelijkheid in condities en consequenties van informele hulp. Oratie.* (2017). Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0752 6
- 2017-3 *Langer zelfstandig. Ouder worden met hulpbronnen, ondersteuning en zorg* (2017). Cretien van Campen en Jurjen Iedema (SCP), Marjolein Broese van Groenou (VU-LASA) en Dorly Deeg (VUMC-LASA). ISBN 978 90 377 0817 2
- 2017-4 *Beleidssignalement Ervaringen van LHBT-personen met sport* (2017). Ine Pulles en Kirsten Visser. ISBN 978 90 377 0820 2 (pdf)
- 2017-5 *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid* (2017). Martin Olsthoorn, Evert Pommer, Michiel Ras, Ab van der Torre en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0821 9
- 2017-6 *Van oost naar west. Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland: ouders over de leefsituatie van hun kinderen* (2017). Ria Vogels, Simone de Roos, Freek Bucx. ISBN 978 90 377 0819 6
- 2017-7 *First steps on the labour market* (2017). Ans Merens, Freek Bucx en Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0822 6
- 2017-8 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015. Ontvangen hulp bij het huishouden, persoonlijke verzorging, verpleging en begeleiding* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0818 9 (pdf)
- 2017-9 *Kwesties voor het kiezen. Analyses van enkele maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2017* (2017). ISBN 978 90 377 0770 0 (pdf)
- 2017-10 *Achtervolgd door angst. Een kwantitatieve vergelijking van angst voor slachtofferschap met een algemeen gevoel van onveiligheid* (2017). Lonneke van Noije en Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0825 7
- 2017-11 *Discriminatie herkennen, benoemen en melden* (essay) (2017). Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0826 4 (pdf)
- 2017-12 *Dorpsleven tussen stad en land. Slotpublicatie Sociale Staat van het Platteland.* (2017). Anja Steenbekkers, Lotte Vermeij en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0830 1 (pdf)

Digitale publicaties 2017

Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015 (onepager). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0824 0, publicatiedatum 23-1-2017

Eerste treden op de arbeidsmarkt (digitaal magazine). Ans Merens, Freek Bucx, m.m.v. Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0823 3, publicatiedatum 31-1-2017

Overige publicaties 2017

Burgerperspectieven 2017 | 2 (2017). Paul Dekker, Josje den Ridder en Pepijn van Houwelingen.

ISBN 978 90 377 0827 1

SCP-publicaties 2016

- 2016-1 *Trust, life satisfaction and opinions on immigration in 15 European countries* (2016). Jeroen Boelhouwer, Gerbert Kraaykamp en Ineke Stoop. ISBN 978 90 377 0775 5
- 2016-2 *Lekker vrij!? Vrije tijd van vrouwen, tijdsdruk en de relatie met de arbeidsduur van vrouwen* (2016). Wil Portegijs (SCP), Mariëlle Cloin (SCP), Rahil Roodsaz (Atria) en Martin Olsthoorn (SCP). ISBN 978 90 377 0776 2
- 2016-3 *Kiezen bij de kassa. Een verkenning van maatschappelijk bewust consumeren in Nederland* (2016). Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0709 0
- 2016-4 *Kleine gebaren. Het belang van dorpsgenoten voor ouderen op het platteland* (2016). Lotte Vermeij. ISBN 978 90 377 0779 3 (pdf)
- 2016-5 *Niet buiten de burger rekenen! Over randvoorwaarden voor burgerbetrokkenheid in het nieuwe omgevingsbestel* (2016). Andries van den Broek, Anja Steenbekkers, Pepijn van Houwelingen en Kim Putters. ISBN 978 90 377 0774 8
- 2016-6 *Een lang tekort. Langdurige armoede in Nederland* (2016). Jean Marie Wildeboer Schut en Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0780 9
- 2016-7 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2014* (2016). Lisa Putman, Debbie Verbeek-Oudijk, Mirjam de Klerk en Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0785 4 (pdf)
- 2016-8 *LHBT-monitor 2016. Opvattingen over en ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen* (2016). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0787 8
- 2016-9 *Overall rapportage sociaal domein 2015. Rondom de transitie* (2016). Evert Pommer en Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0788 5
- 2016-10 *Samenvatting Overall rapportage sociaal domein 2015. Rondom de transitie* (2016). Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer, Esther van den Berg en Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0789 2
- 2016-11 *Societal Pessimism: A Study of its Conceptualization, Causes, Correlates and Consequences* (2016). Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0786 1
- 2016-12 *Cumulaties in de jeugdhulp* (2016). Klarita Sadiraj, Michiel Ras en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0790 8 (pdf)
- 2016-13 *Gedeelde waarden en een weerbare democratie. Een verkenning op basis van bevolkingsenquêtes* (2016). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0793 9 (pdf)
- 2016-14 *Thuiszorguitgaven en informele hulp. Relatie tussen veranderingen in de thuiszorguitgaven en het gebruik van informele hulp* (2016). Debbie Verbeek-Oudijk en Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0792 2 (pdf)
- 2016-15 *Werkloos toezien? Gevolgen van de crisis voor emancipatie en welbevinden* (2016). Ans Merens en Edith Josten. ISBN 978 90 377 0791 5 (pdf)
- 2016-16 *Het brede-welvaartsbegrip volgens het SCP* (2016). Jeroen Boelhouwer. ISBN 978 90 377 0794 6 (pdf)
- 2016-17 *Sport en cultuur. Patronen in belangstelling en beoefening* (2016). Annet Tiessen-Raaphorst en Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0795 3 (pdf)
- 2016-18 *Gemiddelde budgetten per cliënt (en dag) voor de cliënten met een voogdijmaatregel en cliënten die 18 jaar of ouder zijn* (2016). Evert Pommer en Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0797 7 (pdf)

- 2016-19 *Verzorgd in Europa: kerncijfers 2013. Een vergelijking van de zorg en ondersteuning voor 50-plussers in veertien Europese landen* (2016). Debbie Verbeek-Oudijk en Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0798 4 (pdf)
- 2016-20 *Taking part in uncertainty. The significance of labour market and income protection reforms for social segmentation and citizens' discontent* (2016). J.C. Vrooman. ISBN 978 90 377 0799 1
- 2016-21 *Tussen groen en grijs. Een verkenning van tuinen en tuinieren in Nederland* (2016). Jeanet Kullberg. ISBN 978 90 377 0796 0
- 2016-22 *De dorpse doe-democratie. Lokaal burgerschap bekeken vanuit verschillende groepen dorpsbewoners* (2016). Lotte Vermeij, Joost Gieling. ISBN 978 90 377 0802 8 (pdf)
- 2016-23 *Aanbod van arbeid* (2016). Patricia van Echtelt, Simone Croezen, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink, m.m.v. Lucille Mattijssen. ISBN 978 90 377 0801 1
- 2016-24 *Beleidssignalement. Het gebruik van kinderopvang door ouders met lagere inkomens* (2016). Anne Roeters en Freek Bucx. ISBN 978 90 377 0803 5 (pdf)
- 2016-25 *Gemeentelijke prestaties gemeten. Een vooronderzoek naar de meting van prestaties van de lokale overheid op gemeentelijk niveau* (2016). Evert Pommer en Ingrid Ooms. ISBN 978 90 377 0804 2 (pdf)
- 2016-26 *Nieuwe Spaanse migranten in Nederland* (2016). Mérove Gijsberts, Marcel Lubbers, Fenella Fleischmann, Mieke Maliepaard en Hans Schmeets. ISBN 978 90 377 0805 9 (pdf)
- 2016-27 *Zorg en onbehagen in de bevolking* (2016). Paul Dekker, Josje den Ridder en Pepijn van Houwelingen, m.m.v. Sjoerd Kooiker. ISBN 978 90 377 0807 3 (pdf)
- 2016-28 *Wikken en wegen in het hoger onderwijs. Over studieloopbanen en instellingsbeleid* (2016). Lex Herweijer en Monique Turkenburg. ISBN 978 90 377 0806 6
- 2016-29 *Beperkt in functie. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname van mensen met gezondheidsbeperkingen* (2016). Redactie: Maroesjka Versantvoort en Patricia van Echtelt. ISBN 978 90 377 0808 0
- 2016-30 *Wel thuis? Literatuurstudie naar factoren die zelfstandig wonen van mensen met beperkingen beïnvloeden* (2016). Maaïke den Draak, Anna Maria Marangos, Inger Plaisier, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0811 0
- 2016-31 *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016* (2016). Redactie: Andries van den Broek, Cretien van Campen, Jos de Haan, Anne Roeters, Monique Turkenburg en Lotte Vermeij. ISBN 978 90 377 0544 7
- 2016-32 *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken* (2016). Redactie: Willem Huijnk en Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0812 7
- 2016-33 *Emancipatiemonitor 2016* (2016). Wil Portegijs (scp) en Marion van den Brakel (cbs) (red.). ISBN 978 90 377 0813 4

Digitale publicaties 2016

- Armoede in kaart 2016* (card stack). Stella Hoff, Jean Marie Wildeboer Schut, Benedikt Goderis, Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0809 7, publicatiedatum 27-9-2016
- Media:Tijd in kaart* (card stack). Annemarie Wennekers, Jos de Haan en Frank Huysmans. ISBN 978 90 377 0815 8, publicatiedatum 20-12-2016
- Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2014* (onepager). Lisa Putman, Debbie Verbeek-Oudijk, Mirjam de Klerk en Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0784 7, publicatiedatum 25-4-2016

Overige publicaties 2016

Burgerperspectieven 2016 | 1 (2016). Josje den Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen, m.m.v. Esther Schrijver. ISBN 978 90 377 0772 4

Burgerperspectieven 2016 | 2 (2016). Josje den Ridder, Wouter Mensink, Paul Dekker en Esther Schrijver. ISBN 978 90 377 0800 4

Burgerperspectieven 2016 | 3 (2016). Paul Dekker, Lianne de Blok en Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0810 3

Burgerperspectieven 2016 | 4 (2016). Paul Dekker, Josje den Ridder, Pepijn van Houwelingen en Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0816 5

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt jaarlijks zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.